

UNIVERZITET U SARAJEVU – FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA ARHEOLOGIJU

ZAVRŠNI RAD

ARHEOLOGIJA I STEĆCI

(ARHEOLOŠKI KONTEKST ISTRAŽIVANJA SREDNJOVJEKOVNIH NEKROPOLA
STEĆAKA NA PROSTORU DANAŠNJE BOSNE I HERCEGOVINE)

Mentor: doc.dr. Edin Bujak

Student: Midhat Dizdarević

Sarajevo, april 2024.

UNIVERSITY OF SARAJEVO – FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

FINAL THESIS

ARCHAEOLOGY AND STEĆCI

(ARCHAEOLOGICAL CONTEXT OF THE RESEARCH OF MEDIEVAL TOMBSTONE
NECROPOLISES IN THE AREA OF TODAY'S BOSNIA AND HERZEGOVINA)

Mentor: doc.dr. Edin Bujak

Student: Midhat Dizdarević

Sarajevo, April 2024

Sažetak

Ključne riječi: *arheologija, stećci, arheološka istraživanja, grobovi ispod stećaka, porodične vladarske nekropole, nekropole feudalaca, sahranjivanje, nalazi u grobovima ispod stećaka.*

Arheološki kontekst istraživanja nekropola stećaka na području današnje Bosne i Hercegovine prošao je kroz nekoliko istraživačkih faza. Od uspostave zvanične muzejske ustanove u Bosni i Hercegovini s kraja XIX. stoljeća do istraživanja u prvim desetljećima XXI. stoljeća stasavale su generacije istraživača, arheologa, povjesničara, povjesničara umjetnosti koje su mozaik saznanja o grobovima ispod stećaka svaki na svoj način upotpunjavali. Rad tretira faze istraživanja i pristupa problematici istraživanja grobova ispod stećaka. U istraživanjima koje sa kraćim prekidima i oscilacijama u pristupu traju dulje od jednog stoljeća istraživanjima i interpretacijama grobova i nalaza ispod stećaka bavili su se Karl Patsch, Ćiro Truhelka, Vejsil Ćurčić, Dimitrije Sergejevski, Irma Ćremošnik, Alojz Benac, Marko Vego, Nada Miletić, Šefik Bešlić, Marian Wenzel, Pavao Anđelić, Vukosava Atanacković – Salčić, Lidija Fekeža, Maja Soldo, Edita Vučić, Edin Bujak, Aleksandar Jašarević i dr. Istražene su neke od vrlo značajnih porodičnih nekropola vladarske elite i bosanskih feudalaca poput Kotromanića u Arnautovićima, Sankovića u Biskupu kod Konjica, Pavlovića na Pavlovcu, Nikolića u Vranjevu selu kod Neuma, Miloradovića – Hrabrenih u Radimlji, Radojevića – Mirkovića u Kopošićima kod Ilijaša, potom istraživanja nekropole u Grborezima kod Livna, Ćipuljiću kod Bugojna, u dolini Neretve i Trebišnjice.

Povijest arheoloških istraživanja nekropola sa stećcima interpretira razvojni put istraživanja stećaka i ulogu pojedinih istraživanja, kao i interpretaciju nalaza kroz širu dimenziju razumijevanja procesa u srednjovjekovnom društvu. Rad hronološki interpretira istraživanja kroz nekoliko tematskih cjelina. Prva cjelina, odnosno prvo poglavlje rada bavi se temom smrti i sahranjivanja, vremenskim i prostornim okvirom za proučavanje ove *opsjedajuće* teme u srednjovjekovnoj Evropi. Drugo poglavlje je najobimnije poglavlje po sadržaju i obrađenosti teme. Obrađuje srednjovjekovne nekropole stećaka na prostoru današnje Bosne i Hercegovine sa posebnim historiografskim i arheološkim osvrtom na srednjovjekovne porodične nekropole stećaka, odnosno vladarsku elitu i istaknute feudalce, zatim istražene grobove istaknutih ličnosti i pojedinaca i na kraju u okviru ovog poglavlja istraživanja nekropola stećaka nakon 1992. godine na području Bosne i Hercegovine. Ćetvrto poglavlje razmatra karakteristike ukopa i sahranjivanja na području Bosne i Hercegovine uz određene analogije u bližem susjedstvu ili u odnosu na istražene nekropole.

Summary

Keywords: *archaeology, medieval tombstones, archaeological research, graves under medieval tombstones, necropolises of rulers, necropolises of feudal lords, burials, findings in graves under medieval tombstones.*

The archaeological context of medieval necropolis research in today's Bosnia and Herzegovina has gone through several phases of research. Since the establishment of the official museum institutions in Bosnia and Herzegovina from the end of the 19th century until the research in the first decades of the 20th century, generations of researchers, archaeologists, historians, and art historians grew up completing the mosaic of knowledge about the graves under the tombstones, each in its own way. The paper deals with the stages of research and the approach to the problem of researching graves below medieval tombstones. The research that lasted longer than a century, with short interruptions and oscillations in the interpretation of graves and findings under medieval tombstones, was done by Karl Patsch, Ćiro Truhelka, Vejsil Ćurčić, Dimitrije Sergejevski, Irma Ćremošnik, Alojz Benac, Marko Vego, Nada Miletić, Šefik Bešlagić, Marian Wenzel, Pavao Anđelić, Vukosava Atanacković – Salčić, Lidija Fekeža, Maja Soldo, Edita Vučić, Edin Bujak, Aleksandar Jašarević and others. Some of the very significant family necropolises of the ruling elite and Bosnian feudal lords were explored like Kotromanić in Arnautovići, Sanković in Biskup near Konjic, Pavlović on Pavlovac, Nikolić in the village of Vranjevo near Neum, Miloradović - Hrabrenih in Radimlja, Radojević - Mirković in Koposići near Ilijaš, then the research has been done of necropolises in Grborez near Livno, Ćipuljić near Bugojno, in the valley of Neretva and Trebišnjica.

The history of archaeological research of the necropolis with medieval tombstones interprets the development path of the research of medieval tombstones and the role of individual research, as well as the interpretation of findings in a wider dimensional context of understanding processes in medieval society. The work interprets the research chronologically through several thematic units. The first part, i.e. the first chapter of the paper, deals with the theme of death and burial, the temporal and spatial framework for the study of this enchanting theme in medieval Europe. The second chapter is the most extensive in the framework of content and treatment of the topic. It deals with the medieval necropolises of the medieval tombstones in this area of today's Bosnia and Herzegovina with a special historiographical and archaeological review of medieval family necropolises of medieval tombstones, i.e. of the ruling elite and prominent feudal lords. It also deals with the explored graves of prominent

personalities and individuals and with the research of the necropolis of medieval tombstones after 1992 on the territory of Bosnia and Herzegovina. The fourth chapter discusses the characteristics of burials on the territory of Bosnia and Herzegovina with certain analogies in the immediate neighborhood or in relation to the investigated necropolises.

SADRŽAJ

UVODNA RAZMATRANJA	1
POVIJEST ISTRAŽIVANJA	5
Ciljevi istraživanja	6
I. SMRT U SREDNJOVJEKOVNOJ EVROPI	8
Historijska i arheološka podloga kontekstualizaciji grobova ispod stećaka	11
Sahranjivanje u srednjem vijeku	18
II. ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA NEKROPOLA STEĆAKA DO 1992. GODINE U BOSNI I HERCEGOVINI	26
Srednjovjekovne porodične nekropole stećaka – vladarska elita i feudalci nekropole na kojima su provedena arheološka istraživanja do 1992. god.	26
Istraživanja nekropola i pojedinačnih grobova poznatih historijskih ličnosti	49
Kasnosrednjovjekovni grobovi sa jedinstvenim nalazima u Bosni i Hercegovini	59
Djelimično istražene nekropole i grobovi ispod stećaka	63
III. ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA NEKROPOLA STEĆAKA NAKON 1992.-1995. GODINE U BOSNI I HERCEGOVINI	68
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	84
LITERATURA	101

UVODNA RAZMATRANJA

Najosebujnija pojava u historiji srednjovjekovne Bosne u periodu od XIII. do kraja XV. stoljeća su srednjovjekovni nadgrobni spomenici stećci. Svakako, pojava stećaka nije jedina specifičnost srednjovjekovne Bosne ali jeste najreprezentativnija i sačuvana je u onoj mjeri koja je sasvim dostatna za proučavanje. Pojava stećaka usko je vezana za poimanje smrti, vjerskih prilika, kao i ekonomske moći srednjovjekovnog stanovništva. Istraživanje stećaka, kroz različite faze i interesovanja, u kontinuitetu od preko 130 godina, izazivalo je različita mišljenja i tumačenja što je na kraju rezultiralo obimnom literaturom. Najmnogobrojnija su pitanja porijekla, pripadnosti i nastanka stećaka koja u pozadini nose pitanje konfesionalne slike stanovništva srednjovjekovne Bosne. Kako postoji više stavova o njihovom postanku, porijeklu i pripadnosti, stećke je potrebno promatrati i multidisciplinarno istraživati sa više aspekata u cilju potpunijeg proučavanja i dobijanja adekvatnih rezultata. Kada je u pitanju ova tematika, odnos arheologije i stećaka, naročito na području današnje Bosne i Hercegovine, potrebno je objediniti historiografska saznanja o pojedinim velikaškim porodicama i ličnostima sa arheološkim istraživanjima istih, kako bi dobili cjelovit pogled na istraživanja. Zanimljivim se čini teza koju je Ljubo Karaman iznio prije 70 – tak godina a koja polazi sa stanovišta „da arheologu stećci ostaju izvan vremenskog okvira užeg interesa i rada; povijesničaru umjetnosti oni su odveć različiti i daleki od razvoja i dostignuća savremenih historijskih stilova, ti većinom anonimni grobni spomenici sa rijetkim natpisima historičaru pružaju malo neposrednih povijesnih podataka, dok etnograf u motivima i izradi stećaka nalazi dodirne tačke sa pučkom umjetnošću ali da stećci prvenstveno nisu etnografski materijal.“¹

Ovaj rad će se baviti pregledom arheoloških istraživanja nekropola stećaka vladarske i dvorske elite srednjovjekovne Bosne sahranjene ispod stećaka, ili u okviru porodičnih kompleksa, poznatih ličnosti, kao i ostalih bitnih istraživanja, po obimu, karakteru i nalazima za razumijevanje sveukupne slike smrti u srednjem vijeku i pogrebne prakse kroz analizu grobnih kompleksa, raka, grobnog mjesta uz određene varijacije i prežitke starijih formi, orijentacije, očuvanosti skeleta i nalaza. Tema je vrlo kompleksna i opsežna po historiografskim faktima, tako da će se u obzir uzeti samo ona istraživanja koja su značajna

¹ Karaman 1954, 171.

za razumijevanje šire slike sahranjivanja u srednjem vijeku. Za razumijevanje određenih pojava u tzv. kršćanskom kontekstu sahranjivanja u srednjem vijeku, vrlo važno je poimanje teme smrti, zagrobnog života, Strašnog suda i nadgrobne memorije. U okviru teme prezentirati će se dosadašnja saznanja o istraživanjima porodičnih nekropola vladarske i feudalne elite, pojedinih historijskih ličnosti i pojava, kao i istraživanja koja su uslijedila nakon 1992. godine, u onoj mjeri koliko su značajna za rad i temu.

Ukoliko se ukratko sublimiraju istraživanja stećaka i interesovanje za iste, od početka institucionalnog bavljenja arheološkim istraživanjima u Bosni i Hercegovini za što se uzima kao referentna godina osnivanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu, onda možemo konstatirati da su različite društveno – historijske i političke prilike uticale na tok istraživanja i naučnu produkciju o stećcima. Sami počeci proučavanja stećaka počinju od uspostave austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini pa sve do 1918. godine. U ovom 40-godišnjem bavljenju fenomenom stećaka započet je i dovršen prvi popis stećaka. U ovom periodu proučavanjem stećaka bavili su se Kosta Hörmann, Ćiro Truhelka i Vejsil Ćurčić. Istraživači su, pretežno, bili zainteresovani za grobove i nalaze u prahistorijskim tumulima, ili za grobove ispod spomenika, kao što je grobnica tepčije Batala i tzv. *Kraljev grob* u Jajcu. U periodu Kraljevine Jugoslavije, od 1918. do 1945. godine došlo je do određene stagnacije u istraživanju, što je svakako uvjetovano i političkim dešavanjima. U istraživanju se ističu Vladislav Skarić i Jaroslav Šidak. Period od 1945. do 1992. godine po, obimu stručne i naučne produkcije i istraživanja na terenu, označava najplodonosniji period u istraživanju stećaka gdje dolazi do velikog interesa za proučavanje stećaka. Poslije rata 1945. godine, stasava nova generacija arheologa na području bivše Jugoslavije, kao i na području Bosne i Hercegovine. Na polju arheologije započinje proces istraživanja srednjovjekovnih nekropola i grobova ispod stećaka. Ova pojava vezana je i za infrastrukturne radove, kao i za slučajne nalaze. U ovom periodu vrlo bitan je bio novi metodološki pristup, monografska obrada i prezentacija cijelih nekropola, kao i mikroregija sa nizom kasnosrednjovjekovnih nekropola sa stećcima. Prilikom proučavanja i evidentiranja stećaka otkriveni su već uništeni i opljačkani grobovi od strane lokalnog stanovništva, poput groba ispod velikog stećka u Zgošći, a mnogo kasnije stećak i grob gosta Milutina u Humskom kod Foče, grob kneza Batića u Kopošićima kod Ilijaša.² Napredak je uslijedio pod uticajem izgradnje velikih privrednih i infrastrukturnih

² Stratimirović 1891, 122-141, Skarić 1934, 79-82; Hörmann 1891, 391-395.

objekta, kao i sazrijevanja svijesti o važnosti kompletnog i sistematskog istraživanja lokaliteta sa stećcima. Od 60-tih godina XX. stoljeća pa do polovine 80-tih godina sistematski su istražene složene i zahtijevne nekropole u Grborezima kod Livna, Čipuljiću kod Bugojna, u dolini Trebišnjice i Neretve, u Biskupu kod Konjica, te na Pavlovcu kod Sarajeva. Znanje o grobovima i arheološkom kontekstu na nekropolama stećaka još uvijek je bilo fragmentarno, oskudno, nedostatno i nije razmatrano u kontekstu arheologije srednjega vijeka na širem prostoru jugoistočne Evrope. Saznanja o arheološkom materijalu ispod stećaka nisu posmatrana u vezi sa ostalim srednjovjekovnim pojavama u Bosni. Tih pojava je mnogo, a između ostalih prednjače razvoj gradova, stasavanje feudalne elite, uticaji evropske mode na vladarske elite, razvoj rudarstva, zanatstva, uvoz tkanina, posuđa i svih onih predmeta koji su popunjavali kompoziciju svakodnevnog života u srednjovjekovnoj Bosni. U ovom periodu istraživali su i djelovali: Alojz Benac, Šefik Bešlić, Zdravko Kajmaković, Nada Miletić, Marian Wenzel, Irma Čremošnik, Vukosava Atanacković. Period od 1992. do 2022. godine, nakon ratnih godina i političko – teritorijalnog ustroja koji je ograničavajući za istraživače u smislu zakonodavnih i pravnih ograničenja, uz iskusnije kolege iznjedrio je mlađe istraživača, naročito ako se uzme obzir da su u BiH nakon rata pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru i Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu osnovane katedre za arheologiju. U ovom periodu istražene su nekropole stećaka u Kaknju na lokalitetu Tičići a koje su se našle na trasi autoputa koridora VC, nekropola u Zgošći, potom nekropole u okolini Travnika, nekropola u Kopošićima kod Ilijaša, nekropola u Jajcu, Hadžićima, te nekropola na Glasincu, kao i nekropole koje su istraživane u Hercegovini. U ovom periodu posebno se ističu istraživači stećaka, ali i predavači na odsjeku za historiju i katedri za arheologiju, poput: Dubravka Lovrenovića, Esada Kurtovića, Emira Filipovića, Edina Bujaka, te arheolozi – istraživači Lidija Fekeže, Mirsad Sijarić, Ajla Sejfuli, Maja Soldo, Edita Vučić, Tihomir Glavaš, Aleksandar Jašarević. Broj istraživača kroz sve periode je mnogo veći, no ovdje smo naveli najznačanije lokalitete i istraživače problematike stećaka kroz više aspekata, od historiografskog, likovnog, umjetničkog i arheološkog. Svi ovi pogledi na fenomen stećaka ne mogu se u konačnici sagledati jedan bez drugog. Koncept i sadržaj rada nastao je kao rezultat uvida i istraživanja stećaka kroz posljednjih 145 godina i najaktuelnijih tema koji su istraživači kroz navedene periode obrađivali. U radu se nećemo baviti kontraverzama oko pitanja postanka stećaka i njihove vjerske ili etničke pripadnosti. Cilj rada je da predstavi pregled istraživanja najznačajnijih nekropola stećaka ili pojedinačnih slučajeva i prezentira

zajedničke karakteristike, kao i određene pojave koje se smatraju izoliranim slučajevima u okviru srednjovjekovnog koncepta smrti i ukopa. Najviše pažnje biće posvećeno proučavanju istraživanja srednjovjekovnih nekropola stećaka na području Bosne i Hercegovine, prvenstveno zato što je to matični teritorij stećaka i što se kroz stručnu i naučnu literaturu može pratiti tok istraživanja.

Povijest arheoloških istraživanja nekropola sa stećcima pokazuje razvojni put istraživanja stećaka i ulogu pojedinih istraživanja, kao i interpretaciju nalaza kroz širu dimenziju razumijevanja procesa u srednjovjekovnom društvu.³ Ovaj rad biće podijeljen na nekoliko tematskih cjelina. Prva cjelina, odnosno I poglavlje rada bavi se temom smrti i sahranjivanja, vremenskim i prostornim okvirom za proučavanje ove *opsjedajuće* teme u srednjovjekovnoj Evropi. Drugo poglavlje je najobimnije poglavlje po sadržaju i obrađenosti teme. Obrađuje srednjovjekovne nekropole stećaka na prostoru današnje Bosne i Hercegovine sa posebnim historiografskim i arheološkim osvrtom na srednjovjekovne porodične nekropole stećaka, odnosno vladarsku elitu i istaknute feudalce, zatim istražene grobove istaknutih ličnosti i pojedinaца i na kraju u okviru ovog poglavlja istraživanja nekropola stećaka nakon 1992. godine na području Bosne i Hercegovine. Četvrto poglavlje razmatra karaktersitike ukopa i sahranjivanja.

³ Zanimljivo bi bilo svakako pratiti naučni put istraživača, te stručnu naobrazbu i upućenost na određenu arheološku školu, kao i metodologiju istraživanja. Slučajnost kod istraživanja, infrastrukturni radovi, kao i povezivanje natpisa sa stećaka sa bosanskim diplomatskim ispravama, doprinijeli su kontekstualizaciji i povezivanju određenih grobalja sa velikaškim porodicama i istaknutim pojedincima no u budućnosti to svakako ne bi trebalo biti pravilo radi šire slike sagledavanja života jedne populacije na određenom teritoriju. Iz ovih istraživanja saznajemo kako se ukopavala feudalna elita, ali ne i obični puk.

POVIJEST ISTRAŽIVANJA

Početakom XX. stoljeća obavljeno je istraživanje u Arnautovićima kod Visokog, koje je izvršio Karl Patsch sa namjerom traženja antičkih spomenika. Analiza istraživanja dovest će ga do saznanja da je otkopao veliku srednjovjekovnu crkvu, grobove u njoj i oko nje. Na lokalitetu Mile tokom 60-tih i 70-tih XX. stoljeća istraživanja je vršio i Pavao Anđelić.

Na lokalitet u Zgošći, koji se smatra mjestom sahrane članova vladarske porodice Kotromanića, ukazao je Stratimirović još krajem XIX stoljeća, da bi određena istraživanja 50-tih godina izvršila Irma Čremošnik, a tokom 2010. godine i Lidija Fekeža – Martinović.

Između 1955. i 1957. godine porodičnu nekropolu Sankovića, bosanskih feudalaca iz Huma, istražio je i javnosti prezentirao bosanskohercegovački medijevalista Marko Vego. Rezultati ovih istraživanja prezentirani su u radovima objavljenim u Glasniku zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Za kontekstualiziranje ovog velikaškog roda i istraživanje doprinio je natpis gospe Goisave, kćerke zetskog vlastelina Jurja Balšića, supruge Radiča Sankovića.

Zanimljiv pristup u arheološkom proučavanju stećaka i tragova dokaza o naseljenosti pojedinih mjesta pružaju radovi i istraživanje lokaliteta Pavlovac od strane Lidije Fekeže. Istraživanja su provedena na lokalitetu Pavlovac osamdesetih godina XX. stoljeća.

U sklopu edicije Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine štampano je devet monografija koje su rezultat istraživanja stećaka od 1950. do 1967. godine. Jedna od tih monografija je i svezak Radimlja kao rezultat sistematske evidencije gdje je Alojz Benac, arheolog i historičar, postavio temelje daljoj terenskoj evidenciji i proučavanju materijala.

U periodu od 2000. do 2020. godine, zahvaljući pokretanju studija arheologije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i Filozofskom fakultetu u Mostaru, odškolorana je i stasala ekipa bosanskohercegovačkih arheologa koji su uveli novi pristup istraživanju nekropola stećaka. Tu svakako vrijedi spomenuti Maju Soldo, Editu Vučić i Edina Bujaka koji su istražili i publikovali nekropole u Kopošiću, Jajcu, Hadžićima te nekropole Ričine, Kočerina i Krešića greblje. U ovom periodu od 2010. do 2015. aktivno su istražene i nekropole u dolini Lašve lokaliteti Glavica Han Bila, Mašeti Fazlići, te nekropole u Tičićima i Zgošći kod Kaknja koje je istražila Lidija Fekeža, arheolog Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

U odnosu na sveukupni broj nekropola i stećaka u Bosni i Hercegovini, manji je broj sistematski istraženih srednjovjekovnih grobalja u cijelosti, što podrazumijeva i popratne pojave sahranjivanja u i okolo sakralnih kompleksa, te tačni podaci o rasporedu, oblicima, postojanje crkava i rasporeda stećaka, i uz njih ostalih vrsta i oblika nadgrobni spomenika, kao što su nadgrobni amorfni oblika (osim u spomenutoj nekropoli u Grborezima na kojoj se pokazalo da se grobovi ni po čemu ne razlikuju od istraženih grobova na drugim nekropolama sa stećcima), i spomenici u formama za koje se smatra da se sve više pojavljuju na zalasku perioda sahranjivanja ispod stećaka. Također, nisu istraženi ostaci naselja kojima bi groblje pripadalo kako bi se ustanovio odnos naselja i grobalja, kao i drugih popratnih pojava. Ostali lokaliteti i arheolozi koji su istraživali grobove ispod stećaka biće analizirani u samom radu.

Prva antropološka istraživanja na nekim nekropolama dala su već neke rezultate ali i nametnula nova pitanja. Pored toga, danas se više ne može zamisliti ni jedno arheološko istraživanje bez antropologa ili forenzičara, a u nekim slučajevima i bez drugih elemenata, kao što su podaci dobijeni analizama DNK i za datiranje uopotrebom metode C 14.

Ciljevi istraživanja

Primarni ciljevi istraživanja jesu sintetiziranje sveukupnih saznanja o arheološkim istraživanjama srednjovjekovnih nekropola stećaka, nalazištima, primarno arheološkim nalazima ispod stećaka i njihovoj interpretaciji, poimanje smrti u srednjovjekovnoj Bosni i Evropi, fenomen smrti i odnos prema tijelu. Posebna pažnja posvetit će se istraživanjima nekropola vlasteoskih porodica u kojima su sahranjeni pripadnici visokog plemstva. Te nekropole su: Zidine – Crkvina - Arnautovići, Visoko; Radimlja – Stolac; Grčka glavica – Biskup – Konjic; Pavlovac – Lukavica – Istočno Sarajevo; Nekropola Nikolića – Vranjevo selo – Neum; Pravoslavno groblje – Veličani – Trebinje; Crkvina – Donja Zgošća – Kakanj.

Zatim, nalazi iz grobova poznatih historijskih ličnosti: Crkvina, Poljice, Trebinje – grob župana Grda; Lipovci, Kočerin, Široki Brijeg – grob Vignja Miloševića; Crkvina, Gornje Turbe, Travnik – mauzolej tepčije Batala; Humsko, Foča – grob gosta Milutina.

Tri kasnosrednjovjekovna groba sa jedinstvenim nalazima u BiH: Željeznička stanica, Bila, Travnik – nalaz pojasa; Glavica, Han Bila, Travnik – nalaz *scuffe*; Momčilov grob na Stražbenici, Vrućica, Teslić – nalaz tri prstena.

Rezultati arheoloških istraživanja, grobni nalazi uz paralelno izučavanje sadržaja natpisa ukoliko su prisutni na spomeniku, mogu ponuditi rezultate u analizi okolnosti koje su pratile život i smrt pokojnika sahranjenih pod stećcima.

Cilj rada jeste obuhvatiti i prezentirati rezultate istraživanja grobova, analizirajući položaj nekropola, grobalja, pojedinačnih ukopa, grobnu arhitekturu, načine polaganja pokojnika u grob, te sadržaj priloga i nalaza u grobovima kao i antropološka ispitivanja.

Jedan od važnijih ciljeva rada jeste da se pokuša ponuditi analogija nalaza sa prostora današnje BiH i susjednih zemalja. Također, u radu ćemo pokušati odgovoriti na pitanje da li je moguće na području rasprostiranja stećaka utvrditi određene tipove takvih ukopa koji bi nam mogli reći nešto više o konfesionalnom opredjeljenju pokojnika ili određenu analogiju natpisa, simbola i istraživanja koji bi ovakav ukop definirali u srednjem vijeku.

Uz hronološku dataciju, cilj je pokušati odrediti tipološke i hronološke odlike grobnih nalaza na prostoru BiH, uz komparaciju sa sličnim nalazima na prostoru Balkana.

I.

SMRT U SREDNJOVJEKOVNOJ EVROPI

*Tijelo dobro uhranjeno, nježna put
Samo je košulja od stihova i vatre
(grobljanskih stihova i paklenske vatre)
Tijelo je bezvrijedno, gadno i sramno
Puteno uživanje kužno je i kvari našu
prirodu.*

Cistercit Helinand de Froimont. kraj 12.st.
Pjesma o tijelu koje hrli u propast

Smrt je sociološki, kulturološki i religiozni fenomen koji je prisutan među svim civilizacijama i religijama, a označava posebno stanje u kojem ljudsko tijelo gubi svoj značaj i sve vitalne funkcije. O smrti se može govoriti samo iz perspektive živog čovjeka, bića koje je svjesno svoje smrtnosti i prolaznosti, koje je svjesno da ljudsko tijelo gubi svoj značaj nakon što nastupi smrt.⁴ Prestanak egzistencije i svijesti o kojoj se, nakon što se dogodi, ne može ništa reći jer mrtvo biće više ne postoji predstavlja smrt.⁵ Srednji vijek je vrijeme izrazite pučke pobožnosti iskazane u molitvama, procesijama i kultovima svetaca. Srednjovjekovno društvo bilo je prožeto vjerskim osjećajem koji je donosio smisao i sigurnost u životu i u smrti. Svi su bili uvjereni u Božje stvaranje i prisutnost, te su sebe same i prirodu oko sebe doživljavali Božijim djelom i očitovanjem. Sve što su vidjeli srednjovjekovni su ljudi

⁴ Opsjednutost umiranjem, kao i predstave smrti u umjetnosti i književnosti, ukazuju da je na širenje straha od smrti i razmišljanje o smrti veliki kulturološki uticaj imala Biblija i ideja Sudnjega dana.

⁵ Srednjovjekovna evropska književna baština je ovo važno pitanje čovjekova života – pitanje smrti, baštinila preko djela crkvenih otaca: sv. Augustina, sv. Prospera Akvitanskog i Isidora iz Sevilje. Propovijedi prosjačkih redova i samostanska književnost uz razvoj srednjovjekovnog literarnog izraza napajano iz Biblije ostavili su nam više djela na temu smrti. Izdvajaju se sadržaji poput: *Pjesme bratu suncu*, koju je 1225/1226. godine, pred kraj samog života sastavio sv. Franjo a kroz koju se proteže zaokupljajuća misao sažeta u stihovima “Teško onima koji umru u smrtnim grijesima”. Reznirajućim tonom nad materijalnim svijetom pisali su papa Inocent III. u djelu *De contemptu mundi* i političar i humanista Collenuccio u djelu *Canzona alla morte*. Podsjećajući da je “čitav život samo hod ka smrti” Erazmo u svojoj *Pripremi za smrt* podsjeća na biblijsku poruku koja u Psalmu 142 aludira na zatočenost duše: “Izvedi iz tamnice dušu moju da zahvaljujem imenu tvojemu”. Detaljnije, u: Delimo 1986, 58, 67, 69-70, 72, 86, 88-89, 91-96, 169-171.

povezivali s nadnaravnim, s višom istinom. Nisu zaboravljali da bi sve bilo apsurdno kada bi potrošilo svoje značenje u neposrednoj funkciji i obliku očitovanja. Slika koju su imali o svijetu bila je prožeta simboličnim značenjima: nijedan predmet, ni događaj nije bio samo ono što se činilo – sve se protezalo na ovaj ili onaj način u onostrano, sveto ili demonsko. Uvjerenje da je smrt prelaz između svjetova i da pokojni i dalje žive u tom drugom svijetu, činilo je smrt manje zastrašujućom, čak prijateljskom. Strah koji su ljudi osjećali na samrtno mnogo je više bio strah od grijeha nego strah od smrti. Osim toga, smrt je bila dijelom života zajednice – nije bila izdvojena iz svakodnevnog života, institucionalizirana i skrivena. Prelaz u novi život čovjek je doživljavao u prisutnosti bližnjih, uz solidarnu pomoć čitave zajednice. Pokojnici su mogli računati i na pomoć svojih dragih na zemlji koji će dobrim djelima i molitvama skratiti vrijeme njihova boravka u Čistilištu⁶. Aktualiziranje i pojava tzv. teme umiranja na Zapadu snažno je zavladała “naročito elitom između pojave Crne kuge i kraja vjerskih ratova.”⁷ “U srednjovjekovnoj Evropi 12. st. sveprisutno je zanimanje za tijelo koje hrli svojoj propasti. Da je tijelo bilo važna dimenzija ljudskog zanimanja, naročito sa vjerskog aspekta, pokazuju nam i predstave ljudskog tijela prema društvenim slojevima: plemić je lijep i čvrst, prost čovjek je ružan i nakazan. Više od praha, čovječije tijelo je trulež. Put svakog mesa je oronulost i trulež.”⁸ U srednjovjekovnom poimanju života i smrti, na prelazu iz 12. u 13. stoljeće mijenja se i odnos na relaciji Pakao – Raj, jer više ne daje odgovore na pitanja društva, dok vrijeme između pojedinačne smrti i kolektivnog suđenja postaje predmet važnih razmišljanja. U iščekivanju tzv. Sudnjeg dana, naročito ako je ono dugo, i ako se nije desilo početkom novog mijenijuma postavlja se pitanje šta biva sa mrtvima u međuvremenu, šta će biti sa nama sutra. Apokalipsa više nije bila dovoljna niti popularna, kako je to bila u XI i početkom XII vijeka. U srednjovjekovnoj umjetnosti ona se povlači sa timpana gotičke umjetnosti, ustupajući mjesto scenama Strašnog suda.⁹ *U produžavanju života na onom svetu*

⁶ Srednjovjekovno poimanje smrti vezuje se i za nova shvatanja prostora i vremena. Dio toga prostora i vremena jeste i Čistilište. Uzroci nastanka Čistilišta su prezir prema svijetu i strah od smrti i patnje gdje postaje nova nada u času smrti...*cena, koju će od sad dobiti zemaljski život, doprinosi strahu od trenutka kad ga treba napustiti. A strahu od pakla se pridružuje – čak pokušava da ga zameni – strah od tog bolnog trenutka:časa smrti. Čistilište, nova nada za onaj svet i osećanja u času smrti nalazi svoje mesto u takvom preokretu vrednosti...* ono što je bilo preokret u hrišćanskom svijetu jeste da čovječanstvo više ne vjeruje da će doći do Strašnog suda sutra, ili završetkom milenijuma. Gotička crkva kao da je svukla raj na zemlju, nalik je na mesto osveženja, svetlosti i mira. Detaljnije, u; Le Goff 1992, 211-215.

⁷ Delimo 1986, 60.

⁸ Le Goff 1993, 132;

⁹ Le Goff 1992, 212-213.

u Čistilištu, pre svega se vidi jedna briga, briga za mrtve...kroz nju i preko mrtvih živi uvećavaju svoju moć na ovom svetu.¹⁰

Razmatrana iz današnje perspektive, smrt u srednjem vijeku zrcali u sebi simbiozu socijalnih, etičkih, kulturalnih i vjerskih kanona. Kršćansko poimanje života i smrti u srednjem vijeku određuje tematski, vremenski i prostorni okvir za proučavanje smrti u srednjem vijeku, naročito ako se uzme u obzir da je smrt povezana sa tijelom. Pripovijest o tri mrtva i tri živa¹¹ kroz pisane i slikane evokacije starije su od sredine XIV stoljeća, što navodi da ne treba zanemariti prehistoriju besjede o smrti na Zapadu predstavljenu kroz viziju skeleta i truljenja. Najstarije likovne predstave te dramatične priče sreću se u južnoj Italiji od prve trećine XII stoljeća¹², da bi preplavile cijelu Zapadnu Evropu oko 1350. godine, čime počinje da se pridaje posebna pažnja čovjekovim posmrtnim ostacima.

¹⁰ Isti, 214.

¹¹ Poznat još kao i *dans macabre* ili ples smrti i ples mrtvaca. U doba kada je Crkva nastojala da nametne vjeru u čistilište, Juda Makabejski je dobio značajno mjesto u crkvenoj besjedi gdje se sreo sa legendom o duhovima. U kraju oko Bloa nekada je „divlji lov“ duša na mucu koje traže da zarobe nekog živog nazivan makabejskim lovom, postojala je nesumnjivo veza između plesova mrtvaca i folklornog vjerovanje u mrtvace koji plešu i kreću u lov na žive. Ples bi mogao biti i eruditska tvorevina izvedena iz veoma starih običaja i raširenog poimanja smrti. Najstariji ples mrtvaca bio je pantonimska ilustracija propovjedi o smrti koju je Crkva preuzela iz starih plesova i hristijanizirala ih. Ova pojava je toliko bila raširena tokom XIV i XV st. da se protiv iste digao koncil u Bazelu 1435. Detaljnije o ovoj temi, koja koja je svoje mjesto našla i na stećcima, u: Delimo 1986, 103-122.

¹² Radi se o jednoj fresci u crkvi Santa Margerita u Melfiju, u blizini italijanske Foggie, pokazuje susret tri mlada lovca sa skeletima, isti prizor ponovo je prikazan oko 1260. godine na pejzažu katedrale u Atriju sa dodatkom prisustva pustinjaka. Delimo 1986, 99-100.

Historijska i arheološka podloga kontekstualizaciji grobova ispod stećaka – tematski, vremenski i prostorni okvir za proučavanje smrti u srednjem vijeku

Kontekstualizacija smrti manifestirana sahranjivanjem ispod stećaka na području današnje Bosne i Hercegovine, svoj početak i razvoj dostiže u kasnom srednjem vijeku, od polovine 13. st. pa sve do druge polovine 15. st., iako se za neka sahranjivanja na osnovu natpisa ova granica pomjera na raniji period. Tokom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, izuzimajući neke današnje predjele koji ulaze u sastav BiH, kao i na prostoru današnje Hrvatske, Srbije i Crne Gore, evidentna je pojava srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika – stećaka.¹³ Veći broj ovih spomenika nalazimo u Bosni i Humu, političkim i teritorijalnim oblastima srednjovjekovne Bosne, a nešto manje, po rubnim graničnim područjima susjednih spomenutih država. Osobit poticaj nastanku ovih spomenika i likovnosti na njima daje srednjovjekovni koncept smrti i zagrobnog života, ali i starija tradicija koja je na ovim prostorima imala bogat repertoar smrti i ideje o zagrobnom životu. Sahranjivanje u kasnom srednjem vijeku na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, svoje evropske obrazce o poimanju života, smrti i zagrobnog života, moguće je pratiti na epitafima koji se uklesani na stećcima. Također, neki izvorni podaci govore o svojevrsnim oporukama i svijesti o podizanju nadgrobničkih nakon smrti.¹⁴ Put od groba bez obilježja do groba sa obilježjem prošao je dug hod sadržan u sintagmi *ka smrti hitamo mi*, relativizirajući i lamentirajući tako na sudbinom koja čeka svako živo biće. Pokapanje i faze razvoja pokopa u srednjovjekovnoj Bosni, od porodičnih grobalja, do grobalja i sahranjivanja u okviru ili izvan većih sakralnih kompleksa, mogu se posmatrati kroz duži vremenski period i kroz religijsko – socijalne i ekonomske promjene koje su zahvatile srednjovjekovnu Bosnu tokom XIII i XIV stoljeća. Različita su tumačenja načina ukopa u ili izvan određenih grobnih i sakralnih kompleksa. Preminuli sahranjeni u crkvi ili u njezinoj neposrednoj blizini nastavili su na određeni način biti članovima zajednice, njihova blizina nije dopuštala da ih se zaboravi i

¹³ Zanimljiva je i konstatacija da su nadgrobni spomenici zvani stećci, postojali izvan područja Bosne i Hercegovine u krajevima čisto zapadne kršćanske crkve u Dalmaciji i nekim krajevima zapadne Evrope. Vego 1973, 309.

¹⁴ Radoba Votolina 2.II 1348. godine naredila je u svom testamentu da joj se napravi grob i na grobu ploča. Kad je Valhinji Mirnamarovo iz Stona umro sin Radoslav, ostavila je nasljedstvo Radosavljevim rođacima 15.III 1349. godine s obavezom da mu stave na grob ploču i naprave ručak (daću). Knez Grgur Nikolić je molio Dubrovčane 1403. godine da njegovi ljudi postave nadgrobnu ploču na rob njegovog oca kneza Vukosava, koji je poginuo u borbi protiv Dubrovčana u okolini Slanog. Detaljnije, u: Vego 1973, 308 – 309, napom. 9 i 10.

značila je da tijekom mise i ostalih obreda crkvena zajednica živih koegzistira s njima.¹⁵ Model srednjovjekovnoga kršćanskoga groblja povezan s crkvom model je koji zapadna društva koriste do XVIII. stoljeća. Početak običaja sahranjivanja pokojnika u neposrednoj blizini crkve seže u rani srednji vijek. Taj prostor bio je opasan zidom i posvećen od biskupa s ciljem da se odstrane svi utjecaji koji bi mogli uznemiriti pokojnike.¹⁶ To je bio rezultat evolucije ne samo u praksi nego također u doktrini i pravu čime je potpuno nova koncepcija svetosti mrtvih zamijenila antičku. Dok su pagani bili sahranjivani posvuda, kršćani su pokapani jedino u štovanim i javnim mjestima određenim za tu namjenu i posvećenim s tim ciljem.¹⁷ U srednjovjekovnom govoru riječ "crkva" nije značila samo crkvene građevine nego cijeli prostor oko crkve. Groblje je tako postalo "krilo crkve", kao što je krilo Abrahamovo¹⁸ predstavljalo mjesto pokoja duše. Natpis na stećku s lokaliteta Ocrkavlje kod Miljevine u istočnoj Bosni otkriva da je sin podigao grobni spomenik ocu, koji je pak sagradio ili obnovio crkvu sv. Georgija smještenu u blizini nekropole.¹⁹ Na srednjovjekovnom lokalitetu Čipuljić kod Bugojna pokojnici su se do XIII. st. ukopavali bez ikakvih trajnih nadgrobnih obilježja, da bi se tek oko crkve izgrađene u tom stoljeću počeli redati grobovi sa stećcima. Slojevitost ovoga grobnog lokaliteta pokazuje da stećci stoje u izravnoj *genetičkoj vezi s grobnim spomenicima ranog srednjeg vijeka*²⁰, odnosno da se može povući jasna vremenska linija između ukopa bez spomenika napravljenog od čvrstog materijala i onih koji su taj znak imali.²¹ Teorija o nespojivosti stećaka i crkvenih građevina dodatno je obesnažena nakon što je utvrđeno da se iznad groba prvoga bosanskog kralja Tvrtka I. Kotromanića smještenog na počasnem mjestu u sredini oltara krunidbene i grobne crkve Kotromanića u Milima

¹⁵ Bogucka 2006, 130; citirano prema: Lovrenović 2010, 39.

¹⁶ Curl 1980, 71; citirano prema: Lovrenović 2010, 39.

¹⁷ Ariès 1981, 40-41; citirano prema: Lovrenović, 2010, 39.

¹⁸ Abraham, Avram – otac mnogih naroda, po Bibliji praotac Židova i Arapa. Najvjerojatnije je da su u krilu Avramovu obitavale duše i da im je on bio zaštitnik do silaska Hrista u Pakao. Dominikanac Hugo Rippen iz Strazbura u *Compendium theoligicae veritatis* objašnjava geografiju onog sveta i nestanak krila Avramovog prilikom Hristovog silaska u Pakao. Također, brisanje krila Avramova, ili njegovo dizanje na nebo, nije samo nestalo Hristovim silaskom u Pakao, nego i pojavom Čistilišta na prelasku iz XII u XIII st., iako se smatralo da je krilo Avramovo samo jedan limb pakla. Detaljnije, u: Le Goff 1992, 243-244, 248.; Spomen krila Avramova zanimljiv je u slučaju gosta Mišljena, velikodostojnika Crkve bosanske *komu biše priredio po uredbi Avram svoje veliko gostoljubstvo*. Vego, 1970/IV, 61. Vidi: Lovrenovic 2010, 125.

¹⁹ Kajmaković 1984, 71-72.

²⁰ Vego 1963, 196.

²¹ Vego 1963, 196.; Vego kao i Lovrenović, u obrazloženju navode moguću genetsku vezu, što je svakako teško utvrditi bez detaljnijih C14 istraživanja. Neki od primjera na mikroregionu ukopa pod stećcima na području Olova, Vareša, Ilijaša ukazuju i na praksu sahranjivanja pokojnika te obilježavanja grobnim gromilama, oblicama, kamenim ispunama, kružnim oblicima grobova, poredanim kamenjem koje simbolizira grobno mjesto, a koji se nalaze uz stećke. (prim.M.D.)

(Arnautovićima) kod Visokog posvećene sv. Nikoli nalazio upravo sljemenjak.²² Takvih je primjera u srednjovjekovnoj Bosni, poput oslikane mauzolejne crkve vjernika Crkve bosanske tepčije Batala Šantića, na čijoj sredini je stajao masivni stećak u obliku sljemenjaka, ili mauzolejne crkve podignute nedaleko od grada Sokola na Šćepan – Polju na sastavu Tare i Pive pripisane hercegu Stjepanu Vukčiću – Kosači koji se kolebao između triju konfesija, a čiju je unutrašnjost krasio sljemenjak s postoljem²³ sasvim sigurno bilo mnogo više nego je danas očuvano. Svi ovi primjeri ukazuju na to da su stećci efektivno pomagali u procesu *urbanizacije mrtvih*, kao što su sudjelovali u formiranju ukupne *vizualne kulture smrti*. Ulaskom u kraljevsku mauzolejnu, ujedno i krunidbenu crkvu Kotromanića, kao i u mauzolejne crkve bosanskih velikaša, stećak kao grobni spomenik postaje neizostavnim dijelom javnoga događaja od najvišeg značaja kakav je predstavljala kraljevska i vlastelinska sahrana²⁴, znakom političke i vjerske simbolike²⁵. Na taj je način, predstavljajući socijalne i kulturne norme svoga vremena, stećak vizualno i simbolički izmirivao plemensku solidarnost, političku privrženost i individualnu pobožnost. Sve to predstavlja kršćanstvo kao religiju stalnih mjesta: mjesta za molitvu i bogoslužje, mjesta za naseljene vjerske zajednice i mjesta za pogreb.²⁶ Kao nezaobilaznu komponentu tome treba pridodati i kompleksne vjerske prilike u srednjovjekovnoj Bosni obilježene paralelnim postojanjem triju kršćanskih crkava – konfesija: katoličke, pravoslavne i vjere bosanske, koje su svoj duboki pečat utisnule i na stećke kao zajednički (interkonfesionalni) biljeg. Obično se smatralo da se na području koje

²² Anđelić 1980, 211, 227-231; Nešto oprečnija i drugačija razmatranja, kao i obrat u pogledu sahranjivanja i nalaza koje je istražio Patsch, a reinterpretilo Anđelić, u preglednom radu kod: Zadro 2004, 59-100.

²³ Kajmaković 1971, 53, 56.

²⁴ *Već nekoliko godina ova druga, politička ili bolje reći društvena dimenzija privlači sve veću pozornost, a raste i svijest da su smrt i pokop vladara bili središnji dio kraljevskog samoprikazivanja i demonstracije moći; istraživanje se uglavnom koncentrira na pogrebne procesije i pogrebne ceremonije. Sadašnja istraživanja povijesti umjetnosti počinju pokazivati da grobnice nisu služile samo kao uspomena na mrtve, već su također funkcionirale kao spomenici dinastije.* Meier 2002, 10-11.

²⁵ Ova promjena istraživačkog motiva također odražava razvoj od visokog do kasnog srednjeg vijeka i ranog novog vijeka, kada je religijski aspekt vladarevog ukopa (commémoratio) postupno zamijenjen političkim (reprezentacija). Od četrnaestog stoljeća ne samo da su pisani izvori postali daleko rječitiji, bilježeći in extenso pogrebne povorke i druge pojedinosti ukopa u kojima se očitovala takva politička dimenzija, nego s izumom likova i drugih prikaza pokojnika. U kontekstu kraljevskih ukopa očit primjer je Engleska, gdje je Plantagenêt povećao političku zastupljenost umotavanjem trupa u krunidbene haljine za pokop. Meier 2002, 10-11.; Opširnije o političkoj i vjerskoj simbolici, u poglavlju: *Die mittelalterliche Beigabensitte der Königsgräber - ein Vergleich*, Thomas Meier, Die Archäologie des mittelalterlichen Königsgrabes im christlichen Europa, Mittelalter-Forschungen, Herausgegeben von Bernd Schneidmüller und Stefan Weinfurter, Band 8, Jan Thorbecke Verlag Stuttgart, 2002., 127-165.

²⁶ Fletcher 1997, 260.

su pokrivali stećci ne javljaju istovremene nekropole s nekim drugim grobnim, još manje konfesionalnim obilježjima, međutim to se mišljenje donekle mora korigirati.

Evolucija sahranjivanja na području današnje Bosne i Hercegovine povezana je sa više čimbenika, od kojih svakako u obzir treba uzeti socio – ekonomske i kulturološke obrasce koji su, uz povijesne događaje i teološka shvatanja vremena i pogrebnih običaja, stvorile poseban pogrebni obrazac. Pojava ravnoga groba neupitno predstavlja važan kulturni događaj, svjedočeci o mirnijem prihvaćanju pokojnikâ koji prestaju ulijevati strah i prisnijoj kohabitaciji s njima. Horizontalne ploče bile su nesumnjivo prve s namjenom da budu i vidljive i ponizne.²⁷ Ravni grob u svakom je slučaju izvorna kreacija srednjovjekovnoga genija i njegova je ambivalentna senzibilnost simbol kompromisa između tradicionalne osamljenosti u posvećenom tlu i nove potrebe za mirnim dokazivanjem nečijeg identiteta. U razdobljima velike monumentalnosti u pogrebnom dizajnu XIV., XV. i XVI. stoljeća to je bio omiljeni izbor onih koji su željeli pokazati svoju poniznost.²⁸

Također, postoje određena promišljanja da su ploče, koje su svrstvane u stećke, direktni uzor imale u pločama iz crkava i nekropola oko njih.²⁹ Bilo da su pripadale području zapadne (latinske) pogrebne prakse, bilo da su nastale u sredini izloženoj bizantskoj funerarnoj tradiciji ploče su sadržavale simboliku smrti, uskrsnuća i vječnog života.³⁰

Najstarija ploča koja se može smatrati stećkom je ploča iz druge polovice XII. st. s natpisom trebinjskog župana Grda.³¹ Ovakav slijed obilježavanja grobnih mjesta logičan je rezultat oblikovanja ukupne kulturne slike na području rasprostiranja stećaka od vremena naseljavanja Slavena, što se vidi po nalazima nakita i oružja u nekropolama između IX. i XII. st. obilježenih prožimanjem utjecaja franačkog kulturnog kruga, bjelobrdске i dalmatinsko-hrvatske kulturne skupine.³² Pojava stećaka kao monumentalne grobne arhitekture u izravnoj je vezi s naraslim ekonomskim potencijalima bosanskog feudalnog društva, odnosno sa željom pojedinaca da vanjskim znakom na grobu afirmiraju svoj ugled i svoju moć.³³ Broj stećaka, s druge strane, sasvim jasno upućuje na pretpostavku da su pod ovim grobnim spomenicima bili isto tako sahranjivani i pripadnici slobodnog seljaštva, pa

²⁷ Lovrenović 2010, 71.

²⁸ Ariès 1981, 238 – 239; citirano prema Lovrenović 2010, 71.

²⁹ Vego, 1964/1, 179-182; Bešlagić, 1982, 71.

³⁰ Zečević 2005, 29.

³¹ Anđelić 1984, 490.

³² Miletić 1963, 155 – 178.

³³ Benac 1950, 5.

možda čak i kmetova.³⁴

Društvo sposobno u tolikom broju podizati tako monumentalne nadgrobne spomenike poput stećaka, čija je izrada predstavljala složen proces i zahtijevala značajna finansijska sredstva, bilo je bogato i ekonomski stabilno društvo. Veći broj grobova i grobalja bez stećaka upućuje na duboku klasnu diferenciranost tog istog društva, što znači da su stećci u kronološkom pogledu pratili razvitak pa i propast feudalizma.³⁵

Ako preciznim podacima te vrste za Bosnu i Hum i ne raspolažemo, solidnu orijentaciju u procjeni troškova vezanih za sahranu, izradu i postavljanje stećka predstavlja iznos od 40 libara, koliko je cetinski Vlah Ostoja Bogović 1377. platio za izmirenje trškova sahrane Vlaha Priboja Papalića. Astronomsku visinu ove sume ilustrira podatak da je prosječan ukop u to vrijeme u Splitu koštao 4-8 libara, a da se za cijenu od 40 libara u crkvi šibenskih franjevaca mogla dobiti cijela obiteljska grobnica.³⁶ O tome da je podizanje stećka predstavljalo opsežan i težak posao praćen većim novčanim izdacima, u selu Kongori kod Duvna sačuvana je narodna priča u rimovanoj prozi:

"Vukla stećak sestra Marta na svog brata Marka,
miseca veljače, priko polja Svinjače.

Vuklo ga stotinu volova, izilo se stotinu ovnova."³⁷

Zaokupljenost smrću i zagrobnim životom posvuda je bila praćena velikim troškovima sahrane i podizanja grobnih spomenika. Poljski magnati često su na sahrane znali potrošiti cijeli imetak.³⁸ Ova *industrija smrti* povezana s izradom i prodajom monumentalnih nadgrobnih spomenika doživjela je u sjevernoj Europi (Engleska, Francuska, Njemačka, Poljska) između 1250. i 1560. ogromne razmjere, obuhvaćajući u različitim stupnjevima sve utjecajne razine društva i donoseći majstorima u najmanju ruku respektabilan položaj i prihod.³⁹

³⁴ Benac 1951, 72 – 73.

³⁵ Anđelić 1975, 225.

³⁶ Milošević 1991, 45, nap. 100.

³⁷ Bešlagić 1956.-57., 385.

³⁸ Bogucka 2006, 132; citirano prema Lovrenović 2010, 73.

³⁹ Norris 1992, 184 – 209.; Jedan zanimljiv podatak o industriji proizvodnje spomenika i obrazaca korištenih, diljem Evrope: Dokumentarni dokazi, pojačani zaključcima izvučenim iz spomenika, dokazuju da je velika većina spomenika u Engleskoj, i vjerojatno Francuskoj, bila izrađena u relativno malom broju većih središta, u radionicama koje su proizvodile vlastite prepoznatljive dizajne i slijedile vlastite konvencije. Obrtnici koji su se posebno bavili bili su mramorari, koji su radili u plosnatom kamenu za izradu visokih grobnica, ploča za mjedene umetke i urezanih ploča, ali ostavljali su skulpture ili lijevanje reljefa drugima. Dokazani primjeri u Londonu su Henry Lakenham (u. 1387.), William West (u. 1453.), John Essex (u. 1465.), John Lorymer (u. 1499.) i Henry Lorymer, a najvjerojatnije i Adam od Corfe (u. 1331), James Reames i Thomas Essex.! Svi su obrtnici radili u

Početak klesanja većih i otmjenijih stećaka podudara se s proširenjem državnog teritorija srednjovjekovne Bosne, oživljavanjem rudarske proizvodnje i daljnjim unapređenjem trgovačkih veza posredovanjem Dubrovnika i drugih jadranskih komuna u vrijeme bana Stjepana II. (1322.-1353.), zatim bana i kralja Tvrtka I. Kotromanića.⁴⁰ Paralelno s ovim, odvijao se proces raslojavanja starog društva, pri čemu se srednje i niže plemstvo nastojalo ugledati na više feudalne slojeve, povećao se broj slobodnih seljaka i sve to snažno se odrazilo u arhitektonskom poletu čiji izraz predstavljaju i stećci.⁴¹ Antički sarkofazi s bosansko – humskog područja, ali i iz dalmatinskih gradova, po svemu sudeći značajno su pridonijeli pojavi forme sarkofaga kao stećka koji je obilježavao kuću kao temeljni element ljudske egzistencije.⁴² U Bosni i u dalmatinskim komunama primjetno je oživljeno zanimanje za rimske grobnice i sarkofage, prema čijim su modelima izrađivani grobni spomenici kasnog srednjovjekovlja. U brojnim dalmatinskim komunama dokaziva je sekundarna upotreba rimskih sarkofaga još od ranoga srednjeg vijeka, pa ih se "u pomodnoj obradi sačuvalo iz predromaničkog, romaničkog, a i gotičkog vremena".⁴³

Primjenu grobnog spomenika oblika sarkofaga, kao posebnog oblika i razvoja veze između grobne rake i spomenika moguće je pratiti na bosansko – humskom području rasprostriranja stećaka. Ovaj oblik stećka koji poprima oblik kuće s krovom na dvije vode – "vječnog doma" kako kažu neki epitafi – ublažava dramu rastanka živih i mrtvih postajući obitavalištem pokojnika pored njegove dojučerašnje kuće.⁴⁴ Predodžba o grobu kao o kući pokojnika vuče tradiciju još iz prehistorijskog doba, o čemu svjedoče prehistorijske urne u obliku kuće u sjevernoj Njemačkoj, Italiji i Kreti. Tradicija o grobu-kući nikad nije prekinuta pa su tako grobovi kasnoantičkog i ranokršćanskog doba formirani od opeka u obliku krova, kao i grčki i rimski sarkofazi s poklopcem.⁴⁵ U tom svjetlu pažnje je vrijedna hipoteza prema kojoj je pojava stećka oblika sarkofaga značajno pridonio običaj pokrivanja grobnih humki drvenim kućicama s krovom na dvije vode, raširen kod Slavena prije dolaska na Balkanski

blizini St Paul's Yarda ili Blackfriarsa. Provincijski trgovci mramorom najvjerojatnije su bili Thomas Sheef (u. 1480.) i Richard Fox (u. 1497.) iz Norwicha i Robert Crosse iz Coventryja (u. oko 1500.). Radionice su bile obiteljski poslovi, a postoje dokazi da su žene aktivno sudjelovale, posebno nakon muževne smrti, kao što je Joan Lorymer - koja je u oporuci navedena kao 'osoba znanja za svaku takvu pogodbu' - i udovica, vjerojatno Marion udovica Thomasa Sheefa, koja je bila poznata kao Majka Marblera. Detaljnije, u: Malcolm 1992, 187-188.

⁴⁰ Lovrenović 2010, 73.

⁴¹ Bešlić 1971a, 92 – 93.

⁴² Karaman 1991, 623 – 624.

⁴³ Fisković I. 1990, 41, 67 – 68, 81; Fisković C. 1973, 158; Mandić 1982, 120.

⁴⁴ Korošec 1952, 395.

⁴⁵ Karaman 1954, 178.

poluotok.⁴⁶ Kao dopuna drevnim značenjima sarkofaga, ovaj oblik stećka svojim šiljatim krovom snažno asocira na gotičke sarkofage i škrinje, dok njihova dominantnost u vrijeme opće prevlasti gotičkog stila ovoj tvrdnji daje dodatnu vjerodostojnost.⁴⁷ Spomenici ovog tipa obično pripadaju ličnostima iz vrha društvene piramide, najbogatije su ukrašeni, često sadrže natpise i predstavljaju najzrelija likovna ostvarenja.⁴⁸

⁴⁶ Skarić 1928, 141 - 144. Primjer drvenog krova koji imitira dvoslivni drveni krov kuće pronađen je na lokalitetu Pavlovac. Pojava drvenih i kamenih sarkofaga upotpunjuje navedeni obrazac smrti i skrbi za posmrtni običaj.

⁴⁷ Palameta 2004, 132.

⁴⁸ Miletić 1982a, 235.

Sahranjivanje u srednjem vijeku

Mnoge značajne promjene u srednjovjekovnoj pogrebnoj praksi i ukopu razvile su se kao odgovor preobraćenja iz paganstva u kršćanstvo. Kršćanska eshatologija odigrala je središnju ulogu i stavila naglasak na očuvanju tijela⁴⁹, njegovom kontinuitetu, kako bi se omogućilo njegovo doslovno uskrsnuće na Sudnjem danu. Da bi se tijelo očuvalo bilo je potrebno napraviti strukturu groba koja bi mogla očuvati tijelo. Taj poduhvat prošao je kroz nekoliko faza i proizveo pojavu sahranjivanja prvo u drvene, a potom i u kamene sarkofage, shodno težnji da se tijelo očuva. Kršćanska pogrebna praksa iz tog perioda pokazuje nekoliko novina i tendencija: 1) obilježavanje groba različitim materijalima, 2) očuvanje tijela i 3) pojavu prilaganja amuleta i amajlija uz pokojnika. Ove tendencije povezane su sa kršćanskim uvjerenjima o životu poslije smrti, posebno doslovnom uskrsnuću koje je kroz pojavu Čistilišta⁵⁰ percipiralo stvarnost transformacije kroz smrt. Istraživanje pogrebnih obreda na prelazu između ranog i razvijenog srednjeg vijeka otkriva kontinuitete i preradu starih tradicija upravo uz prilaganje amajlija uz mrtve.⁵¹

Ukop, sahranjivanje i pogrebni običaji termini su koji se vezuju za čin sahranjivanja pokojnika u različitim periodima povijesti. Poznato je da, u arheološkoj praksi, postoje dva načina sahranjivanja – skeletno (inhumacija) i paljevinski (inceneracija), uz nalaze i priloge u grobovima.

Praksa ukopa u srednjovjekovnoj Evropi isticala je značaj feudalca.⁵² Najvjerojatnije da su ovakve norme unešene u sakralni prostor kao dio ceremonijala i kao dio svakodnevne mode. Ukop u odjeći, koja je vjerovatno bila ceremonijalna i imala je funkcionalnu ulogu u vizualizaciji plemića u srednjem vijeku, sa nekim paganskim prežiticima, poput čaše i keramičkim loncem kao daće ili popudbine, u Bosni, oponaša modu vladarskog ukopa, odnosno vladarskih insignija koje su i na Zapadu bile dio ceremonijala.

⁴⁹ *Kada je riječ o tijelu u njegovom tretiranju nakon smrti u srednjovjekovnoj Evropi postojao je termin služenje službe za mrtve. Pre no što se telo opere ili obavije pokrovom, sveštenik, ili njegov vikar, treba da dođe na mesto gde ono leži sa svetom vodicom i da čita molitve Bogu za njega, da priziva i moli svece da prime njegovu dušu i prenesu je na mesto radosti. Ima zaista duša koje su savršene te čim izađu iz tela odmah odlete na nebesa. Ima i drugih, sasvim zlih, koje odmah padaju u pakao. Ima i srednjih (mediae) za koje treba dati ovakve preporuke. Čini se to i za zle, ali za svaki slučaj. Oprano telo, uvijeno u pokrov treba odnijeti u crkvu i tada treba služiti službu.* Detaljnije, u: Le Goff 1992, 215.

⁵⁰ Nešto oprečnije tumačenje kod S.G.F. Brandon 1962, 234; citirano prema Le Gof, 1992, 215. *Ispunjavajući ponor između interesa pojedinca s njegovom vremenskom putanjom od sedamdeset godina i ljudske rase, koja se proteže hiljaduljetima, ponor koji hebrejska religija nikad nije zaista uspjela da popuni, Crkva je izmislila pojmom čistilišta.*

⁵¹ Gilchrist 2014, 379 – 396.

⁵² Meier 2002, 128, 130, 132, 133.

Pojava ili nedostatak grobnih priloga trajao je različito dugo u različitim regijama Europe: u Njemačkom Carstvu već je Konrad II. (+1039), koji je prvi pokopan s grobnom krunom, iako se o izvornom ukrasu grobova njegova dva prethodnika Heinricha II (+1024) i Otona III. (+1002.) ništa se ne zna.⁵³ Prošlo je stoljeće i pol prije nego što su Francuska, Engleska, Španjolska, Italija i Mađarska prihvatile običaj pokopa u kraljevskim grobnicama u kasnijem 12. stoljeću; stoljeće kasnije, oko 1300., slijedila je Češka, Poljska i Skandinavija. Prethodno razmatrani grobni prilozima prema pojedinim vrstama, koji se nalaze u kraljevskim grobnicama u visokom i kasnom srednjem vijeku, mogu se sažeti u tri skupine prema njihovom sociološkom značenju za potrebe analize sadržaja. U prvu skupinu spadale bi oznake kraljevstva i tu spadaju predmeti koji se nalaze samo u kraljevskim grobnicama, to su kruna, jabuka i žezlo. Kruna je, ako je uopće dodana kakva insignija, gotovo uvijek zastupljena; druge oznake pojavljuju se izborno. Neki od njih mogu postići značajnu regionalnu važnost: u Njemačkom Carstvu, na primjer, jabuka, nakon što se nametnula krajem 12. stoljeća, ostala je ograničena na cara tijekom cijelog srednjeg vijeka”. Umjesto toga, kraljevi u Engleskoj u prvoj četvrtini 18. stoljeća su na lijesove u obliku krune ili stavljanjem imitacije krune na lijesove u grobnici, postavljali takve dodatke, no to je još uvijek bilo uglavnom ograničeno na članove kraljevske obitelji.⁵⁴ Ovdje se podrazumijevaju grobnice u kamenu, isklesane sa insignijama, nesto slično kao i na grobnoj kapelici na Bobovcu.

Tokom europskog srednjeg vijeka oznake/prilozima u grobnicama nikada nisu bile originalne, već uvijek pogrebne produkcije, kopije inferiornog materijala grubo zasnovane na obliku originala. Konkretno, krune za posvećenje vladara moraju biti izrađene od zlata s dragim kamenjem prema zahtjevima Biblije, dok su krune grobova u početku samo od bakra, olova ili cinka, kasnije od pozlaćenog srebra s imitacijom intarzije. Samo se nedvojbeno izvorni kamelaukion iz grobnice Konstancije iz Aragona (+1222.) u Palermu ovdje čini iznimkom.⁵⁵ Osim kraljeva, i klerici su njegovali službeni običaj pokopa. Najraniji pouzdani dokazi potječu iz ukupno četiri groba u Satignyju (Kt. Geneva) i Aosti (Val d'Aosta). To su mali kaleži i patene od kositra. Ukopi, najvjerojatnije svećenika iz susjednih crkava, postavljeni su oko 9. stoljeća. Charles Bonnet izražava velike rezerve glede toga postoji li kontinuitet u dodavanju kaleža i prstena od ovih ranih komada do visokog i kasnog srednjeg vijeka i konačno do modernog doba, ali zbirka grobova njemačkih biskupa pokazuje da su oba predmeta zapravo bila pronađeni od karolinškog razdoblja uvijek su nalazili svoj put u grobove. Na to ukazuje i naputak u oporuci biskupa

⁵³ Meier 2002, 128, 130, 132.

⁵⁴ Detaljnije, u: Meier 2002, 128, 130, 132.

⁵⁵ Isto, 133.

Ulricha von Augsburga (+973.), da želi da ga nose u grob kao običnog čovjeka, zamotanog u tkanine i ležeći na dasci, očito su druge stvari bile u običaju u u međuvremenu. To je dokumentirano izvješćem Thietmara von Merseburga, u grobu svog prethodnika opata Willigisa (+1002.) pronašao je srebrni kalež. Prema dokazima, otprilike u to vrijeme, krajem 10. stoljeća, kaležu je dodan i prsten.⁵⁶

Palij, štola, mitra i pedum jednako su jasno prepoznatljivi kao službeni simboli (nad)biskupa, a kasnije i mnogih opata, baš kao što kruna, žezlo i sphaira upućuju na kraljeve. S obzirom na svoj označiteljski karakter obje su skupine grobnih priloga, dakle, identične. Ali još uvijek postoje druge veze koje se mogu pronaći: kao što su kraljevske insignije kao više ili manje razrađene kopije u grobovima, biskupske insignije često su dodavane kao preslike lošije kvalitete.⁵⁷ Drugu skupinu čine tzv. oznake statusa plemstva - u ovu skupinu spadaju mačevi i ostruge, odnosno predmeti koji se nalaze ne samo u kraljevskim grobnicama nego i u grobnicama plemstva. U početku, od 12. do 14. stoljeća, većina mačeva i ostruga i dalje je potjecala iz kraljevskih ukopa, ali je udio plemstva stalno rastao sve dok nisu bili gotovo sami u nošenju ovog običaja pokopa u moderno doba. Iako nisu bili vezani uz kraljevski ured, ni mačevi ni ostruge nisu bili slobodno dostupni svima, već su ostali ograničeni na definiranu društvenu skupinu s plemstvom. Funkcionirali su kao znak statusa na isti način kao i insignije prve skupine koje su se odnosile na kralja, opet, to su znakovi koji su također u životu služili za razlikovanje osobe kao viteza, jer su mač i ostruge bili u središtu simboli vođe. To se nikada nije smatralo činom uzdizanja u plemstvo, ali budući da je bilo otvoreno samo za plemstvo, srodni znakovi također su se mogli koristiti kao znakovi plemićkog rada. Ovo simboličko pretjerivanje mača i ostruga objašnjava i kronologiju pogrebnog običaja, jer isprva se u karolinškom razdoblju pojas s mačem predavao samo članovima kraljevske obitelji, tek od 12. stoljeća ustalio se kao dvorski obred prinčeva. Po podrijetlu, mač i ostruge nisu ništa drugo nego ratna oprema ratnika-konjanika, koja je ujedno mogla biti samo oznaka statusa, jer je ratnička djelatnost bila vezana, barem ideološki, za društvenu skupinu, plemstvo. U svojstvu instrumenta smrtne kazne, mač je dobio i daljnje značenje. U svojstvu instrumenta smrtne kazne, mač je dobio i daljnji označiteljski sadržaj za suverenu funkciju svog plemenitog nositelja: sudsku vlast. Za razliku od kraljevskih insignija, koje su svojim oblikom djelovale kao znak, a da nisu bile povezane s bilo kakvom funkcionalnom upotrebom, znakovni sadržaj mača i ostruga izveden je iz njihove praktične vrijednosti u borbi ili kao mača za prosuđivanje. To može biti jedan od razloga zašto su se u grobnicama, gotovo uvijek, pronalazile u

⁵⁶ Detaljnije, u: Meier 2002, 144.

⁵⁷ Isto 2002, 145.

funkcionalnom izvorniku i vrlo rijetko, poput kraljevskih insignija, neupotrebljive kopije.⁵⁸ Treću skupinu čine tzv opći dodaci - ovdje su sažeti predmeti koji se općenito mogu pronaći u srednjovjekovnim grobnicama, uključujući grobnice kraljeva, vrlo često to mogu biti križevi i prstenje. Značajan udio imaju nalazi iz kraljevskih grobova. Druge stvari, poput hodočasničkog štapa iz grobnice Karla IV. (+1328.) u Saint-Denisu ili lonci iz grobnice Ingebruges (+1236.) u Corbeilu i nekoliko puta u danskim kraljevskim grobnicama, toliko su česte u srednjovjekovnim grobnicama da se nalaze u drugim, potrebno ih je obraditi u širem kontekstu i stoga su izvan opsega ovog rada. Predmetima iz ove treće skupine očito se moglo slobodno raspolagati podložno regionalnim i/ili kronološki ograničenim običajima pokopa i određivali su ih osobni ukus ili bogatstvo: Na primjer, tebalski prsten u grobnici Lothara III., koji je umro u dobi od 62 godine, mogao se dodati kao čarobni štiti protiv bolesti. Osobna dispozicija ovih dodataka izražena je prije svega u njihovom nedostatku sociološkog značaja i naglašena je u slučaju prstenja, primjerice, nepravilnom vremenskom i prostornom distribucijom.⁵⁹

Arheološki kontekst istraživanja srednjovjekovnih nekropola stećaka u BiH, u odnosu na historijski i ikonografsko – likovni kontekst, nedovoljno je zastupljen. Razlozi su materijalne i finansijske prirode, različitih ideologija i predrasuda koje su se povezivale sa stećcima, nedostatak stručnog kadra i neinstitucionalno djelovanje i rad na problemu stećaka. Arheološko istraživanje i valoriziranje grobova pruža nam rezultate i mogućnosti za detaljnija istraživanja i mapiranja grobova ispod stećaka kao dijela srednjovjekovne evropske manifestacije smrti i predstave o smrti. Nepoznati detalji o pokojnicima, kao što je njihova starosna dob u trenutku smrti, spol, prosječan životni vijek, rituali prilikom ukopa, izgled i oblik grobne rake, nalazi i prilozi uz pokojnika neki su koje arheologija može obrazložiti detaljnije i preciznije uz analogije i interpretacije sličnih pojava određenog prostora.

Dosadašnja naučna dostignuća i rezultati u proučavanju srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika – stećaka utemeljena su na historijskim podacima, ikonografsko – likovnim analizama, odnosno na istraživanju historičara i historičara umjetnosti, dok arheološka istraživanja ne odražavaju proporcionalan odnos istraženosti, naprotiv, pored nekropola istaknutih feudalnih porodica i ličnosti iz života srednjovjekovne Bosne vrlo je mali broj sistematskih istraženih nekropola koje ne pripadaju plemstvu.⁶⁰ Nekolicina nekropola u Bosni i Hercegovini, na kojima je komparativnim historijsko – arheološkim analizama potvrđeno da

⁵⁸ Isto 147-148.

⁵⁹ Isto 148.

⁶⁰ U posljednjih 10-tak godina na ovom polju vidljivi su pomaci, naročito ako se uzme u obzir da su arheološki istražene nekropola u Hadžićima, Travniku, Jajcu i djelomično na Kopošićima kod Ilijaša.

pripadaju feudalnoj eliti srednjovjekovne Bosne znanstveno su obrađene i objavljene. Tipološko – hronološka analiza kod nekih lokaliteta sasvim pristojno je postavljena uz mogućnost nadogradnje u tumačenju određenih pojava. Evidentan problem predstavlja arheološka građa koja je razbacana u historijskoj literaturi, časopisima, katalogima, zbornicima, te se uviđa potreba da se ista sistematizuje. Stoga, ukazuje se potreba svestranijem pristupu problematici pri čemu arheologija svojim metodama može pružiti neiscrpan i nezaobilazan izvor podataka.⁶¹

Na prostoru današnje Bosne i Hercegovine postoje specifični slučajevi poput nekropole u selu Mihaljevići kod Sarajeva korištene kroz izuzetno dugi vremenski period između III./IV. i prve polovice XVI. st. od strane tri različite etničke skupine – Romana, Ostrogota i Slavena – pokazujući da su paralelno uz nekropole sa stećcima postojale i nekropole bez stećaka. O tome, pored ostalih nalaza, svjedoče grobne konstrukcije od ploča složenih u vidu krova, kako je to utvrđeno u istovremenim grobovima ispod stećaka.⁶² Ovdje se može govoriti o nekoj vrsti podzemnih "stećaka". Lokaliteti poput Mihaljevića, s milenijskim kontinuitetom ukopavanja, daleko su od toga da predstavljaju iznimku u europskoj sepulkralnoj praksi. Winchester u Engleskoj s tradicijom sahranjivanja dugom 2000. godina, počevši od kasnog željeznog doba, jedno je od takvih mjesta koje predstavlja višeslojni lokalitet.⁶³

Osim grobova sa stećcima u vidu ploče, sanduka i amorfno kamena, na lokalitetu Stećci u Raškoj Gori kod Mostara više grobova je bilo bez spomenika. Ako ih je izvjestan broj i stradao, određeni dio grobova izvorno nije imao nikakvog obilježja osim možda drvenih križeva koji su vremenom nestali.⁶⁴ Slična pojava – istovremeno postojanje grobalja sa stećcima i bez stećaka – zabilježena je na području srednjeg toka rijeke Cetine u susjednoj Hrvatskoj, s tim što su grobovi bez stećaka pripisani Hrvatima – starosjediocima, a grobovi sa stećcima

⁶¹ Literatura o stećcima je voluminozna, vrlo često nepregledna, te svakako treba uzeti u obzir i selekciju iste prema vrsti i obimu istraživanja. Veliku pomoć pri prikupljanju određene literature, kao i zahvalnost za savjete i sugestije pri izradi, izražavam prema osoblju biblioteke Filozofskog fakulteta u Zagrebu prilikom boravka u okviru CEPUS projekta, osoblju biblioteke Filozofskog fakulteta u Sarajevu, fra Ivanu Nujiću i Franjevačkom samostanu u Visokom, fra Marku Karamatiću, profesoru Franjevačke teologije u Sarajevu, dr.Dženanu Dautoviću kustosu Zavičajnog muzeja u Travniku, mr.sci. Zijadu Haliloviću, stručnom savjetniku Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika u BiH, Ikbalu Cogi, muzejskom savjetniku Muzeja Grada Zenice, Lejli Agić, Muzej Grada Zenica, Dejanu Zadri iz Zagreba, prof.dr. Slaviši Periću iz Beograda, te i drugima koji su na bilo koji način doprinijeli sagledavanju ove problematike. Određena literatura dostupna je i na portalima www.academia.edu ; www.archive.org dok je određena literatura dostupna na klasični način.

⁶² Miletić 1955, 151 – 155; Miletić 1956, 33 – 37; Miletić 1961, 256 – 257.

⁶³ Kjølbbye-Biddle 1992, 210; Citirano prema Lovrenović 2010, 40; Kao i u radu Carolyn Heighway, *Christian Origins at Gloucester: A Topographical Inquiry 2010*, 39-48, u *Christian Origins at Gloucester: A Topographical Inquiry* in M.Henig and N.Ramsey (eds) *Intersections: the archaeology and history of Christianity in England 400-1200 Papers in Honour of Martin Biddle and Birthe Kjølbbye-Biddle* (BAR British Series 505 Oxford 2010).

⁶⁴ Atanacković – Salčić 1989, 98.

Vlasima – doseljenicima.⁶⁵ Drugo je pitanje to što su kasnija međusobno odvojena katolička, pravoslavna i muslimanska groblja nastala u neposrednoj blizini ili čak na samoj nekropoli stećaka.⁶⁶ Upravo na tim rijetkim nekropolama s očuvanim crkvama može se pratiti kako stećci nestaju, kako ploče postaju sve niže i grupiraju se oko crkava, dok se u posljednjoj etapi početkom XVI. st. ploče ne počnu postavljati ili pored zidova crkve ili se pak unose u samu crkvu. Ovi "unutarnji" stećci postepeno bivaju zagušeni u malim prostorima grobljanskih crkava, ploče se tanje, a reljefi postaju sve plići.

Srednjovjekovna mramorja i šehidska groblja često se nalaze jedna pored drugih, odražavajući rodovsku svijest o tome da se članovi porodice obično sahranjuju na jednom groblju.⁶⁷ U muslimanskom selu Kosače nedaleko od Goražda na malom su prostoru raspoređeni muslimansko groblje i četiri skupine stećaka, više stećaka ugrađeno je u okolne kuće, nedaleko od treće i četvrte skupine spomenika nalazi se lokalitet Križevac a uz prvu skupinu lokalitet Crkvine, što navodi na pretpostavku da se u srednjem vijeku ovdje nalazilo značajnije središte.⁶⁸ Na istočnoj strani Sarajeva, u mjestu Hreša, nalazi se srednjovjekovna nekropola s preostala 24 stećka od nekadašnjih stotinjak. Nastavak ove nekropole čini nekropola muslimanskih nišana – vremenskih i tipoloških potomaka stećaka – ukazujući na rodovski slijed s pokojnicima iz srednjovjekovne nekropole. Kulturološku i konfesionalnu kompleksnost ovog lokaliteta zaokružuje pravoslavno groblje.⁶⁹ Mogućnost sklapanja slične višeslojne kulturološke slike pruža se u Grborezima kod Livna, lokalitetu smještenom uz prometni put koji povezuje ovu oblast s Primorjem, s tipičnim srednjovjekovnim slavenskim grobljem – tzv. ravnim i na redove – zvanim "Mramorje", na kojemu se između 265 istraženih grobova nalazi 86 primjeraka sa stećcima kao nadzemnim grobnim oznakama. Kronologija ukapanja vidljiva na osnovi bogatog arheološkog materijala pokazuje tri vrste ukopa – u raki bez ikakvih dodataka (38%), u raki formiranoj ograđivanjem pokojnikova tijela daskama (10%) i u grobovima čiji je prostor s pokojnikovim tijelom oblagan kamenjem i pokrivan kamenim pločama. Tih je grobova ukupno 138 (52%), među njima i spomenutih 86 primjeraka

⁶⁵ Milošević 1991, 57.

⁶⁶ Lovrenović I. 1994, 78 – 79; Navedeno mišljenje može se tumačiti sa aspekta kontinuiteta mjesta sahranjivanja iako nije ni pravilo niti izuzetak. Primjera radi na području općine Ilijaš na lokalitetima Brus – Vrutak, Sudići – Nadgaj, Rakova Noga, postoji nekropola stećaka uz koju su se formirala groblja iz najranijeg perioda osmanske uprave u Bosni sa određenim prelaznim oblicima nišana. Detaljnije, u: Dizdarević 2022, 101–121. S druge strane na još jednom lokalitetu ilijaškog kraja, Brdo – Rakova Noga evidentirano je postojanje nekropole stećaka, uz koju se pozicioniralo groblje iz osmanskog perioda a potom pravoslavnog groblja sa kraja 19. st na samoj nekropoli stećaka. Midhat Dizdarević, Popis stećaka i nišana ilijaškog kraja, radna verzija 2022. godina, Općina Ilijaš 2022.

⁶⁷ Ćorović 1956, 145.

⁶⁸ Bešlagić 1959 a, 243 – 246.

⁶⁹ Mušeta – Aščerić 1979, 223 – 229.

sa stećcima, u drvene a potom i kamene sarkofage.⁷⁰ Analiza grobnih nalaza pokazuje da su ukopavanja u Grborezima vršena između X. i XV. stoljeća, najintenzivnije između XII. i XIV. st.⁷¹ Ovu šarolikost očituje i nekropola u selu Šabići smještenom na jugoistočnim padinama planine Bjelašnice sa tri vrste ukopa: u kamenom ograđenom grobu, u drvenim sanducima zakovanim željeznim klinovima te polaganjem pokojnika u zemlju.⁷² Kako su stećci u jednom povijesnom trenutku zamijenili dotadašnji skromni način obilježavanja grobova postalo je jasnije prilikom iskopavanja srednjovjekovnih grobova u Gornjoj Bijeloj kod Konjica, gdje je ispod jedne nadgrobne ploče otkriven kostur s postkarolinškim mamuzama (IX.-XI. st.) i jednim prizmatičnim stupom ugrađenim u kamenu ogradu uz noge pokojnika. Jednog dijela postavljenog u grob, drugog dijela ostavljenog iznad zemlje, stup je nađen in situ.⁷³ Jedan je grob s amorfnom pločom i pobodenim kamenovima datiran u XII. stoljeće, čime je dokumentiran način prerastanja humka u grob s pločom koja daljnjom evolucijom prelazi u oblik sanduka.⁷⁴ Svim ovim ukopima – ranosrednjovjekovnim bez spomenika i kasnijim sa spomenikom – prethodila je faza spaljivanja mrtvaca karakteristična za slavensku pagansku religiju. To otkriva slavenski grob sa spaljenim pokojnikom u Sultićima kod Konjica iz VIII. st. koji odgovara općoj periodizaciji spaljivanja mrtvaca kod Južnih Slavena do X. st. kada se završava proces kristijanizacije, iako za detaljniji pregled ove problematike potrebno je konsultirati i druge autore, izvan bosanskohercegovačkog prostora.⁷⁵ Kršćani obično nisu

⁷⁰ Bešlagić 1964, 56 – 62, 93.

⁷¹ Bešlagić 1964 b, 93 – 97.

⁷² Fekeža 2007, 204, 215.

⁷³ Vego 1963, 196.

⁷⁴ Anđelić 1975, 224.

⁷⁵ Anđelić 1959, 200 – 209; O sahranjivnaju u ranom srednjem vijeku na području Bosne i Hercegovine, detaljnije, u: Miletić 1955, 151 – 155; Miletić 1956, 9 – 39; Miletić 1961; Miletić 1962; Maja Petrinec donosi kronologiju grobalja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države i predlaže sljedeću podjelu: 1. Paljevinska groblja – koja neposredno prethode početku pokopavanja u okviru grobalja na redove s poganskim značajkama; 2. Groblja na redove s poganskim načinom pokapanja – najstariji hronološki relevantni nalazi pripadaju sredini 8. stoljeća, ali već sa 700. godinom možemo računati na to da se javljaju ova groblja i traju do sredine ili početka druge polovine 9. stoljeća. U arheološkoj ostavštini grobalja može se raspoznati kasnoantička tradicija, bizantski i ranokarolinški uticaj; 3. Groblja na redove s poganskim i kršćanskim načinom pokapanja – nastaju prije 850. godine i traju najduže do kraja druge trećine 11. stoljeća. U ovom periodu dolazi do napuštanja poganskih pogrebnih običaja, iz grobova nestaju prilozni, a pretežno se može naći nakit, metalni dijelovi odjeće pokojnika te u manjoj mjeri konjanička oprema; 4. Groblja na redove s isključivim kršćanskim načinom pokapanja – pojavljuju se iza 850., najčešće na prelazu između 9. i 10. stoljeća, a traju najduže do kraja druge trećine 11. stoljeća. Uz standardne tipove starohrvatskog nakita i konjaničke opreme, na ovim grobljima se pojavljuju nalazi nakita ranog stupnja bjelobrdske kulture. Prestanak ukapanja na ovim grobljima pada u sredinu ili početak druge polovine 11. stoljeća; 5. Groblja uz crkve s fazom pokapanja od 9. do 11. stoljeća – formiraju se uz najstarije predromaničke crkve oko sredine 9. stoljeća, ostaju kontinuirano u upotrebi tokom zrelog i kasnog srednjeg vijeka, kada dobivaju funkciju župnih grobalja. Autorica pripada skupini autora (J. Belošević, M. Jarak, M. Petrinec) koja zastupa mišljenje o kontinuitetu poganskog i kršćanskog horizonta, da Hrvati dolaze u 7. st., a da odvojene hrvatske migracije u 9. st. nije ni bilo. Kroz niz dragocjenih podataka, obradu arheološkog fundusa grobne ostavštine

practicirali spaljivanje izuzev u kasnijim stoljećima kada je spaljivanje heretika – definirano sukobom sistema što ih je obuhvaćalo kršćanstvo – obilježilo periodične krize koje su kršćanstvo identificirale kao vjeru netolerancije u njezinim različitim oblicima.⁷⁶ Kremacije su po definiciji paganske i crkva ih nije odobravalala. Iako se ponekad vjerovalo da je svrha spaljivanja tijela oslobađanje duše, specifično značenje kremacije variralo je u tradicionalnim društvima, a za anglo-saksonsko društvo praktički je u nepovrat izgubljeno. Treba također znati da je postojao više nego jedan način paganskih ukopa.⁷⁷ Za ilustraciju može poslužiti podatak da se na sjeveru Rusije stari običaj kremacije pokojnika prilagodio ukopu pod kršćanskim utjecajem tek u XIII. stoljeću.⁷⁸ Spaljivanje mrtvaca bilo bi nepouzdan uzimati kao apsolutni kriterij vjerske lojalnosti pokojnika jer arheologija koja se bavi pitanjem konverzije poznaje i atipične slučajeve gdje nije moguće razlikovati paganski od kršćanskoga groba. Kristijanizacija, rijeka koju svi naprod i plemena u Evropi morali preći bila je jedno od najznačajnijih dostignuća u polaganom razvoju europske konverzije. To objašnjava podatak da prije zabrane kremiranja u saksonskom kapitularu iz 785. godine nije bilo ni svjetovne ni crkvene osude nijednoga posebnog pogrebnog običaja. Zato je tradicionalna pogrebna praksa s njezinim socijalnim obredima i emocionalnim nabojem mogla preživjeti prijelaz od paganstva na kršćanstvo.⁷⁹ Susrećemo je, kako ćemo vidjeti, u različitim oblicima, i na stećcima i u grobovima ispod njih, tako da se može govoriti o nekoj vrsti "paganskog kršćanstva" u koje su sporo prodirale monoteističke norme. To je bio sistem vjerovanja satkan od tri sloja: kršćanskog, lokalnoga nekršćanskog i polukršćanskog⁸⁰ i zato u nekim slučajevima, čak i onda kada su u grobu bili otkriveni križevi u vidu privjeska, nije bilo moguće odgonetnuti tko je kršćanin a tko paganin, jer su nalazi takvih grobova dvoznačni.⁸¹

starohrvatskih grobalja od 8. do 11. st., koje iznosi u knjizi, osvjetljava mnoge arheološke probleme vezane uz nastanak i razvoj materijalne i duhovne kulture Slavena/ Hrvata u novoj postojbini na obalama istočnog Jadrana i u njegovom širem zaleđu. Knjiga je nezaobilazna za proučavanje najranije povijesti Slavena/Hrvata na području prve hrvatske države. Detaljnije, u: Petrincec 2009.

⁷⁶ Binski 1996, 10; citirano prema Lovrenović 2010, 42.

⁷⁷ Meaney 2003, 238; citirano prema Lovrenović 2010, 42.

⁷⁸ Nazarova 2006, 149; citirano prema Lovrenović 2010, 42.

⁷⁹ Fletcher 1997, 124-125, 258-260; citirano prema Lovrenović 2010, 42 – 43.

⁸⁰ Valk, 2003, 577, citirano prema Lovrenović 2010, 43.

⁸¹ Meaney 2003, 241, citirano prema Lovrenović 2010, 43.

II.

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA NEKROPOLA STEĆAKA DO 1992. GODINE U BOSNI I HERCEGOVINI

Srednjovjekovne porodične nekropole stećaka – vladarska elita i feudalci – nekropole na kojima su provedena arheološka istraživanja do 1992. godine

Porodična nekropola vlasteoske porodice Sankovića – Grčka Glavica, Biskup kod Konjica

Vrlo pouzdan indikator za proučavanje demografske slike i kao znak naseljenosti određenih krajeva u Bosni i Hercegovini su srednjovjekovne nekropole stećaka. Zahvaljući proučavanju epigrafskih natpisa, kao i arheološkim istraživanjima, moguće je identificirati i ubicirati porodične nekropole bosanskih feudalnih velikaša. Krugu bosanskih feudalnih velikaša pripada porodica Sankovića čija se porodična povijest može pratiti kroz četiri generacije, od spomena Dražena Bogopeneca 1306. godine do smrti vojvode Radiča Sankovića 1404. godine, koja ujedno označava i kraj ove porodice.⁸² Pripadnost ove porodice krugu bosanske feudalne elite i rusagu bosanskom omogućila im je širenje posjeda oko gornjeg toka rijeke Neretve i Nevesinja prema moru, do Popova polja, Bosanskog primorja između Stona – Petrova sela – Slanog, zatim prema istočnim i sjevernim dijelovima današnje Hercegovine sve do Konavala. Svoj politički značaj izgradili su zahvaljujući graničnom položaju svojih zemalja između Srbije i Bosne, budući da je Hum ulazio u interesnu zonu obje srednjovjekovne države.⁸³ Pozicija porodice Sanković dolazi do izražaja već za vrijeme župana Miltena Draživojevića (1332-1343), koji je uspješno jedno vrijeme u službi cara Dušana a potom postaje i ugledna ličnost na dvoru bana Stjepana II. Kotromanića. Kćerka ovog velikaša iz Huma, poznatija pod imenom Radača, a poslije zamonašenja Polihranija, bila je udata za lokalnog feudalca Nenca Čihorića. Pod Sankom Miltenovićem (1335-1372) dubrovačkim građaninom i bosanskim barunom s uglednom dvorskom titulom kaznaca postali su Sankovići moćna poluga

⁸² Mijušković 1961, 17 – 54; Usp. Lovrenović 2008, 140.

⁸³ Lovrenović 2010, 203.

u rukama nositelja ojačale središnje vlasti u Bosni.⁸⁴ Kaznac⁸⁵ Sanko Miltenović prvi put sa titulom kaznaca spominje se 11. VIII. 1366. godine kada je zagospodario cijelim istočnim Humom.⁸⁶ Sinovi Sankovi – Bjeljak i Radič (1379-1404) posljednje su ličnosti ove porodice za čiji se tragični kraj veže neuspjela prodaja Konavala Dubrovčanima 1391. godine koja je prouzorkovala vojnu intervenciju vojvode Vlatka Vukovića i kneza Pavla Radinovića koji su zaposjeli ovaj teritorij i međusobno ga podijelili.⁸⁷

Centralni posjedi porodice Sanković nalazili su se kod Konjica, sa dvorom u Zaboranima, nedaleko od sela Biskup gdje se nalazi i lokalitet Grčka Glavica na kojem je smještena porodična nekropola. Sistematska istraživanja nekropole porodice Sanković izvršio je Marko Vego u dva navrata, jula 1954. godine i jula – avgusta 1955. godine.⁸⁸ Nekropola se sastoji od 16 masivnih stećaka u obliku sanduka lociranih unutar jedne porušene crkve dimenzija 12.10 x 6.20 metara, te preostala 73 stećka u obliku ploče, sanduka i sarkofaga smještenih oko same crkve.⁸⁹ U prvoj kampanji istraživanja nekropole Sankovića 1954. godine Marko Vego posebnu pažnju posvetio je istraživanju groba ispod stećka koji svojim natpisom ukazuje da je tu posljednje počivalište gospoje Goisave⁹⁰, kćerke zetskog vlastelina Jurja Balšića, a supruge humskog velikaša Radiča Sankovića.⁹¹ Dužina nadgrobnog spomenika

⁸⁴ Lovrenović 2010, 203.

⁸⁵ Kaznac je najistaknutiji predstavnik centralne državne uprave, kojem je bilo povjereno ubiranje vladarevih prihoda u državi od XII do XIV vijeka. Kaznacima srpskih vladara iz dinastije Nemanjića pripadalo je titula *velikog kaznaca*. On se po svom položaju i po svojoj tituli razlikovao od onih kaznaca koji su bili u službi gospodara pojedinih oblasti. Gospodari Humske zemlje i Zete u sastavu države Nemanjića imali su svoje kaznace, koji nisu potčinjeni velikom kaznacu, već svom gospodaru. Titula velikog kaznaca ukinuta je za vrijeme Stefana Dušana, dok su ostali kaznaci postepeno potiskivani drugim zvanjima. Dostojanstvo kaznaca održalo se do druge polovine XIV vijeka u bosanskoj državi. Kaznaci u državi Kotromanića i državi Nemanjića pored ubiranja vladarevih prihoda obavljali su i druge dužnosti. Na ispravama bosanskih banova oni se često sreću kao svjedoci a bili su prisutni kada se izdaju i povelje. Detaljnije, u: LEKSIKON SRPSKOG SREDNJEG VEKA, priredili Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, Knowledge, Beograd, 1999, 268.

⁸⁶ Mrgić - Radojčić 2003, 178.

⁸⁷ Mijušković 1961, 17 – 54.

⁸⁸ Vego 1955, 157 – 166; Vego 1957, 127 – 141.

⁸⁹ Vego 1957, 127 – 141.

⁹⁰ Natpis na stećku gospoje Goisave glasi: Ase leži gospoja Goisava, Kći Jurja Baošića, a kućanica vojvode Radiča, a prista u kući kaznaca Sanka i župana Bilijaka, s poštenijem i prija svoju viru i višnu slavu. Vego, 1955, 158.; Pretpostavlja se da gospoja Goisava nije među živima nakon 1398. godine jer se vojvoda Radič Sanković ženi po drugi put iza 3. novembra 1399. godine.

⁹¹ Historijska epizoda porodice Sanković poznata je od ranije u historiografiji a vezana je za neuspjelu prodaju Konavala Dubrovčanima 1391. godine. Sudbina vojvode Radiča Sankovića u ovom turbulentnom periodu ovisila je o smjenama na bosanskom dvoru. Nakon događaja iz 1391. godine Radič Sanković je uspio ponovo zadobiti povjerenje kralja Ostoje jer se javlja na povelji kralja Ostoje koju je izdao vojvodi Hrvoju u Sutjesci 8. decembra 1400. godine. Naročito se istakao u borbama kralja Ostoje protiv Dubrovnika 1403. godine i to u ulozi glavnog komandanta kraljeve vojske. Situacija se drastično mijenja 1404. godine kada vojvoda Sandalj Hranić napada na Radičeve zemlje a vojvodu Radiča Sankovića zatvara i osljepljuje u svom dvoru na Drini. Pretpostavlja se da je dalja sudbina vojvode Radiča Sankovića nakon 1405. godine nepoznata. Za pretpostaviti je da nakon 1405. godine više nije među živima jer već 3. jula 1405. godine braća Vukac i Sandalj Hranić dobijaju dubrovačko građanstvo kao i kuću na poklon koja je prije bila darovana Radiču Sankoviću. Detaljnije, u: Mijušković 1961, 17 – 54.

gospoje Goisave iznosi 173 cm, širina 78 cm, visina 75 cm. Spomenik je u obliku visokog sanduka bez ornamenata sa ukrašenim natpisom.⁹² Grob gospoje Goisave dug je 193 cm, dubine 165 cm, orijentiran je u pravcu istok – zapad⁹³, pokopana je u drvenom sanduku, sa rukama prekrženim na grudima, ispod pazuha i oko ruku pronađene su svilene vrpce koje ukazuju da je Goisava bila sahranjena u haljini.⁹⁴ U ustima je pronađen dubrovački dinar koji na aversu ima sliku Sv. Vlaha bez sigle ispod njegove desnice.⁹⁵ Iznad i okolo pokojnice nisu pronađene ploče, ali su pronađena četiri gvozdene klinca dužine 45 cm i ostaci drveta koji ukazuju na to da je pokojnica sahranjena u drvenom sanduku.⁹⁶

Na lokalitetu površine oko 1700 m² nalaze se 72 stećka u obliku ploča i sanduka, te jednog sljemenjaka. Pored toga nalazi se i veliki broj grobova bez spomenika, tzv. ravnih grobova. Orijehtacija stećaka se sa preciznošću može utvrditi jedino u dijelu ruševina crkve na istočnom dijelu groblja, gdje su svi stećci, kao i crkva orijentirani u smjeru jugozapad–sjeveroistok. Crkva, dimenzija 12,10x7,40m, bila je jednobrodna, sa polukružnom apsidom dužine 2,60m. Zidovi su debeli 0.60m i mjestimično visoki 50 cm. Zidana je od pravilnih klesanih kamenih blokova, približno jednake veličine, u kvalitetnoj vapnenoj žbuci. Pretpostavlja se na je crkva sagrađena u XII ili XIII vijeku. Sudeći prema rasporedu stećaka sahrana članova porodice Sanković uslijedila je nakon rušenja crkve. Sankovići su se ovdje ukopavali od početka XIV vijeka do 1404. godine. Kamenje koje potječe sa građevine korišteno je za zidanje grobova. Ukrašena su dva spomenika, jedan sanduk i jedan sljemenjak.

⁹² Slično kao i u Zgošći ispod stećka vlastelina nalazile su se kamene ploče tj. tri reda kamena, ili kaldrme, koja je omogućavala čvrće oslanjanje susjednog stećka pored stećka gospoje Goisave, s tim da Vego iznosi konstataciju da su ove ploče uzete iz temelja sa već postojeće porušene zgrade.; Vego 1955, 158.

⁹³ Orijehtacija grobova ispod stećaka vjerovatno je pratila već postojeću orijentaciju građevinu u kojoj su svoje mjesto pronašli grobovi i stećci koji su unešeni u zgradu. Vego 1955, 157.

⁹⁴ Vego 1955, 157; Sahranjivanje pokojnika u odjeći također je jedno od obilježja srednjeg vijeka. Primjeri iz Engleske pokazuju nam da je oblačenje pokojnika u odjeću bilo povezano sa eshatološkim poimanjem Čistilišta i Posljednjeg Suda. Smatralo se da odjeća kao i prilozima treba da nadoknade eventualne nedostatke pokojnika i da mu olakšaju boravak u Čistilištu. Također, kršćanski ukopi pokazuju povećani naglasak na obilježavanju i sačuvanosti tijela. Upotreba nošnje za mrtve ciljano je poboljšana za određenu kategoriju umrlih, poput vjerskog osoblja čija tijela su bila posvećena uz obavezne tzv. vjerske priloge, kao što su križevi, krunice, no ono što je najvažnije da su ove kategorije bile odjevene u odjeću koja im je bila prepoznatljiva dok su bili živi. Iako se smatra da odjeća predstavlja identitet ili status pokojnika, ona je u velikoj mjeri bila namijenjena za zaštitu tijela u Čistilištu. Detaljnije, u: Gilchrist 2014, 379 – 396.

⁹⁵ Običaj prilaganja novca uz pokojnika ostatak je starog praznovjerja da je novac potreban za plaćanje prijevoza na drugi svijet, također, organizatori pogreba u Latviji uz pokojnika su u grob stavljali i novac, kao vid neke popudbine. Viba 2006, 139.; Curl 1980, 72; Citirano prema: Lovrenović 2010, 205.; Prilagan je novac italijanskih gradova, kao i dubrovački novac. Specifično je da nema bosanskog novca u grobovima. Da li se radilo o svijesti da se radi o novcu koji je možda smatran vrijednijim ili cjenjenijim u tom periodu ili je neki drugi razlog izbora stranog novca u pitanju? Odgovor na ovo kompleksno pitanje teško je ponuditi.

⁹⁶ Vego 1955, 157.

Ispod stećka broj 1, na dubini od 1,80 m, u drvenom sanduku zakovanom velikim klinovima, u zidanoj grobnici od klesanog kamena uzetog sa crkvenih zidova, sahranjen je u muškarac, položen nauznak. Prilozi: tri klina i jedna potkova koja je ležala na prsima. Sanduk je unaokolo bio obložen klesanim kamenom. Nije bilo drugih priloga.⁹⁷

Ispod stećka br. 2 u obliku sanduka sa postoljem visokim 0.50 m, bio je sloj nasute zemlje debeo 1.00 m a ispod njega kameni svod grobnice debeo 0.19 m. Grobnica je ozidana od klesanog kamena, uzetog iz ruševine crkve, premazanog sa dva sloja žbuke. U grobnici je, u kovčegu od hrastovog debla tj. drvenom sarkofagu, bio pokojnik položen nauznak i pokriven zlatnim brokatom, od vrata do nožnih članaka. Na brokatu su bili ukrasni simboli, kule i zidovi zgrade. Na prsima je bio izrađen grb porodice Draživojević - Sanković. Svi ukrasni simboli pokazuju da se radi o bogatom feudalcu. Na glavi mu je bila postavljena kapa od zlatnog brokata. Uz desnu stranu glave su pronađeni fragmenti keramičke posude. Pretpostavlja se da je u ovome grobu pokopan Draživoj, otac župana Miltena, koji je umro krajem XIII ili početkom XIV vijeka. Brokatna tkanina izrađena u talijanskom gradu Luki datirana je u XIII vijek.⁹⁸

Ispod stećka broj 3 (2.18 x 1.05 x 0.67m) je grob na dubini od 2.00 m. Pokojnik je položen u prostu zemljanu raku, ispruženih ruku pokraj tijela. Iznad se nalazio masivni spomenik od oko 8 tona. Grob je bio bez priloga.⁹⁹

Ispod stećka broj 4 (1.00 x 0.41 x 0.30m) u zemlji je skelet, koji je najvjerojatnije pripadao djetetu. Bez priloga.¹⁰⁰

Ispod stećka broj 5 (1.94 x 0.50 x 0.30m), su istrule kosti u slobodnom ukopu. Grob je bio bez priloga.¹⁰¹

Stećak broj 6 (2.18 x 1.03 x 1.03m) je najveći na ovoj nekropoli. Ispod njega i nasipa zemlje je kameni sarkofag¹⁰² (dužine 1.86 m) koritastog oblika sa nadsvedenim poklopcem u

⁹⁷ Vego 1957, 127.

⁹⁸ Vego 1957, 128.

⁹⁹ Isto 128.

¹⁰⁰ Isto 128.

¹⁰¹ Isto 128.

¹⁰² Nije moguće tačno utvrditi pogrebnu praksu kojom se drveni sarkofag ili sanduk počinje mijenjati kamenim. Da li je u pitanju izbor materijala podneblja ili eventualna promjena koja je na Zapadu počela sa praksom očuvanja tijela možemo samo pretpostaviti, no svakako ovo predstavlja novu praksu u pogrebnom procesu u srednjovjekovnoj Bosni. Za ovaj ukop tim više jer je tijelo izgleda nakandno prenešeno u kameni sarkofag. Dugo vremena se smatralo da je i Batalo Šantić ukopan u kameni sarkofag, ni najvjerojatnije se radilo o zidanoj grobnici ili mauzoleju, no neka istraživanja grobova ispod stećaka travničkog kraja pokazuju da je ova praksa itekako bila zastupljena na nekim nekropolama. Detaljnije: Fekeža-Martinović 2015, 267-287.

obliku krova na dvije vode. Na desnoj strani uz glavu pokojnika stajala je položena tamnocrvena staklena čaša sa rebrima (Rippenglas). Na jednoj cjevanici (ulni) desne noge su urezi nanesen mačem. Po položaju kosti vidi se da je ovo sekundarna sahrana i da je pokojnik prvobitno bio sahranjen na nekom drugom mjestu odakle je prenesen u Biskup. Pretpostavlja se da je rana na cjevanici bila smrtonosna. Iz historijskih izvora je poznato da je kaznac Sanko poginuo u boju oko 1370, što znači da bi grob mogao biti njegov.¹⁰³

Ispod stećka broj 7 (2.10 x 0.92 x 0.46m) u, zemljanoj raki su nađeni ostaci istrunulih kostiju. Bez priloga.¹⁰⁴

Ispod stećka broj 8 (1.94 x 0.90 x 0.55m) je grob na dubini od oko 1.70m. Na prsima kostura je ležalo 111 komada okruglih, srebrnih dugmadi sa petljom. Od haljine su se sačuvala tri svilena fragmenta i dijelovi brokatne vrpce. Od kape je preostala svilena kićanka izvezena zlatnim žicama. Pretpostavlja se da je ovdje sahranjen župan Gradoje, koji se posljednji put spominje 1391. godine.¹⁰⁵

Pod stećkom broj 9 (1.90 x 0.60 x 0.90m) nisu nađene kosti.¹⁰⁶

Pod stećkom broj 10 (1.48 x 0.65 x 0.32m) na dubini od 0.80m u drvenom kovčegu zakovanom klincima, sahranjeni su dijete, koje je položeno na majku, koja je imala ruke prekrštene na grudima.¹⁰⁷

Ispod stećka broj 11 (2.33 x 0.90 x 1.00m) na dubini od 1.80m pronađena bedrena kost i nekoliko klinaca koji upućuju da je sahrana izvršena u drvenom kovčegu.¹⁰⁸

Pod stećkom broj 12 (2.05 x 0.90 x 0.77m) na dubini od 1.50m, izvršena je sahrana u drvenom kovčegu zakovanom klincima dugim i do 0.60m.¹⁰⁹

Pod stećkom broj 13 (1.94 x 0.90 x 0.55m) pokojnik je položen u zemljanu raku. Kostii su djelomično istrule. Bez priloga.¹¹⁰

¹⁰³ Vego 1957, 128-129.

¹⁰⁴ Vego 1957, 129.

¹⁰⁵ Vego 1957, 129.

¹⁰⁶ Vego 1957, 129.

¹⁰⁷ Vego 1957, 129.

¹⁰⁸ Vego 1957, 129.

¹⁰⁹ Vego 1957, 129.

¹¹⁰ Vego 1957, 129.

Pod stećkom broj 14 (1.80 x 0.80 x 0.80m) su tri reda kaldrme za stabilizaciju nadgrobnika. Ispod kaldrme sve do groba bio je nasip od ruševina i štuta, kojim je zasuta grobnica. Na dubini od 1.43m pronađene su kosti pokojnika ispod borove daske iste dužine kao i raka. Pošto su u grobu nađeni klinici očito je daska ostatak kovčega. Pokojnik je položen na uznač, sa rukama prekrštenim na grudima. Na lijevoj strani poprsja priloženo je 14 komada sitnih novčića kovanih u Veneciji, Veroni i Mantovi krajem XIII. i početkom XIV vijeka.¹¹¹

Pod stećkom broj 15 (1.73 x 0.78 x 0.75 m) u obliku visokog sanduka sa natpisom sahranjena je Goisava, kćer Đurđa Balšića i žena vojvode Radiča Sankovića. Spominje se i Radičev otac kaznac Sanko i njegov brat Bjeljak. Na dubini od 1.80m bio je položen drveni kovčeg zakovan klinovima. U njemu je ležao netaknut skelet Goislave, koja je bila položena nauznak sa rukama prekrštenim na grudima. Oko pazuha i oko ruku nađene su svilene vrpce, a u ustima dubrovački dinar iz 1372. godine. Ispod sanduka bio je sloj pržine na dubini od 1.65 m.¹¹²

Pod stećkom broj 16 (1.80 x 0.77 x 0.75 m) u obliku sanduka sa postoljem, na dubini od 1.80 m, sahranjen je u drvenom sanduku pokojnik licem okrenut prema zemlji, sa rukama na leđima. U ustima je imao dubrovački dinar iste emisije (1372.) kao i kod Goislave. Moguće je da se radi o grobu vojvode Radiča Sankovića.¹¹³

Na nekropoli je istražen je još jedan grob ispod stećka u obliku sljemenjaka sa postoljem. Ukrašen je arkadama na svim vertikalnim stranama. U drvenom sanduku zakovanom klinovima, na dubini 1.70 m, sahranjen je pokojnik, položen nauznak-na bok ni na leđima ni na trbuhu, sa rukama prekrštenim na grudima. Na lubanji su uočena četiri zareza po svemu sudeći nastala od udarca mačem.

¹¹¹ Vego 1957, 129.

¹¹² Vego 1955, 157-159.

¹¹³ Vego 1957, 129; Zašto je ovaj način i pojedinačni slučaj ukopa pokojnika okrenutog licem prema zemlji prisutan na ovoj nekropoli ne možemo sa sigurnošću potvrditi, no možemo pretpostaviti da se radi o mogućem „kažnjavanju“ pokojnika jer ukop licem okrenutim prema zemlji, sa svezanim rukama na leđima, specifičnost ove nekropole i nije tako čest slučaj. Pored historijske uloge Radiča Sankovića i njegove epizode oko zarobljavanja, ovdje treba pretpostaviti i neke druge mogućnosti zbog čega bi Radič Sanković bio kažnjen i nakon smrti. (prim.M.D.)

Krunidbena i grobna crkva Kotromanića – Arnautovići – Mile – Visoko

Prva arheološka istraživanja na lokalitetu izvršio je 1909-1910. Karl Patsch.¹¹⁴ U kratkom izvještaju napisao je da je tražeći rimske ruševine uočio srednjovjekovnu crkvu tako velikih dimenzija i specifične izrade da ona nikako ne može biti od lokalnog značaja. Uz to naglašava da su grobni nalazi mnogobrojni i vrijedni, osobito zbog priloga nakita, zlatnih i srebrnih prstenova, naušnica itd. Rezultati ovih iskopavanja nisu objavljeni.¹¹⁵ V. Ćorović je u jednom izvještaju prvi napisao da je u Arnautovićima nađena „monumentalna zgrada iz vremena bosanskih kraljeva koja je djelomično sagrađena na temeljima manje starije crkve.”¹¹⁶ Lokalitet se nalazio na ostacima većeg neolitičkog naselja mlađe faze kakanjske kulturne grupe srednje Bosne s nekim elementima butmirske kulture pri kraju svoga razvoja, sondažno istraženom 1958. i 1959. godine pod vodstvom Alojza Benca.¹¹⁷

Dok Mavro Orbini u djelu *Kraljevstvo Slovena* bilježi da je bosanski ban Stjepan II. Kotromanić bio sahranjen u franjevačkoj crkvi svetog Nikole u Mileševu u Bosni, koju je on za života da izgraditi.¹¹⁸ Iza II svjetskog rata lokalni stanovnici su pričali da je otkopana zgrada crkve sa mnoštvom grobova i sa velikim zidanim grobom sa 8 skeleta i tragovima brokata. Pri reviziji muzejske zbirke nađeni su dijelovi brokata sa kraljevskim grbom i identificirani ostali prilozi iz velike kraljevske grobnice. Na temelju svih podataka povelu se kampanja za revizijska iskopavanja, koja su sa prekidima trajala od 1967. do 1977. Otkriveni su grobovi unutar crkve, te sa istočne i južne vanjske strane oko njenih zidova.¹¹⁹

¹¹⁴ Arheološkim istraživanjima 1909. godine na lokalitetu Zidine, zemljištu u vlasništvu porodice Pašić, kustos grčko-rimske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu Carl Patsch iskopao je ostatke više sakralnih objekata sa grobovima iz srednjovjekovnog razdoblja. Istraživanje je nastavio 1910. godine, kada je na prostoru južno i jugoistočno uz ruševine otkrio dio veće nekropole koja se prostirala dalje na zapad sve do rijeke Bosne. Ruševine su nakon iskapanja ponovno zatrpane i ostavljene bez zaštite. Pronađeni predmeti arheološke vrijednosti nisu uneseni u inventarne knjige, ni odloženi u srednjovjekovnu zbirku Zemaljskog muzeja, nego su oskudno ili nikako označeni završili rasuti po spremištima muzeja. Rezultati nikada nisu u cijelosti objavljeni, a dokumentacija nije pohranjena u arhiv, pa se u literaturi smatrala izgubljenom. Detaljnije, u: Anđelić, 1984.

¹¹⁵ Pažnju na dnevnik iskopavanja Carla Patcha iz 1909.-1910. godine skrenuo je 2004. godine Dejan Zadro u preglednom radu *Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)*, Kritički osvrt na dosadašnja arheološko-povijesna istraživanja, koji je pregledom zaostavštine C. Patcha čuvane u Münchenskom Südost-Institutu, pretpostavio i nesto drugačije tumačenje nalaza i osoba koje su mogle biti sahranjene, koje je kroz radove pokušao inkorporirati u naučni diskurs i bosanskohercegovačku historiografiju. Do sada dnevnik iskopavanja nije objavljen, a u navedenom radu autor je svoje napore usmjerio na korigiranje historiografski spoznaja. Detaljnije, u: Zadro 2004, 59 – 100; Zadro 2003, 250 – 266; Nehring 2003, 236 – 249; Nehring 1998, 287 – 294.

¹¹⁶ Orbin 1968, 147.

¹¹⁷ Detaljnije, u: Benac 1965, 261–269; Anđelić, Bojanovski, Čović, Marijanović 1984, 16-22; Benac, Anđelić, 1988, 14. Također, Carl Patsch je na ovom lokalitetu često pronalazio neolitičke predmete, pa je zaključio da se tu nalazilo naselje iz kamenog doba, što će svakako poslije pokazati istraživanja Alojza Benca, a potom i Slaviše Perića i Svetozara Pudarića

¹¹⁸ Orbin 1968, 147; Orbini 2006, 147-148.

¹¹⁹ Anđelić 1980, 184; Anđelić 1984.; Anđelić 1962, 166 – 167.

Nadzemna obilježja grobova dijelom u crkvi kao i izvan nje, bile su pretežno grubo obrađene, neukrašene ploče, nekoliko sanduka i jedan veliki i izuzetno kvalitetno obrađen sljemenjak. Pretpostavlja se da je sljemenjak bio postavljen iznad kraljevske grobnice, koja se izdvaja od svih ukopa, obzirom na rang ukopane ličnosti – kralja Tvrtka I. sahranjenog 1391. godine.¹²⁰ Kraljeva grobnica postavljena je na počasno mjesto u koru, simetrično između drugog i trećeg para pilastra. Revizionim iskopavanjem ustanovilo se da je grobnica zidana u krečnom malteru, veličine 2.80x2.00 m. Pod grobnice ležao je 1.50 m ispod donjeg crkvenog poda. Izgrađen je od manjih ploča umoenih u krečni malter. Zidovi grobnice su bili debljine 0.30 m. Gornja ploča na kojoj je stajao stećak, sastojala se iz više ploča od crvenkastog pješčara ili lapora. Ne zna se kako su bile složene obzirom na stećak koji je na njima stajao. Ploče su imale standardnu profilaciju nadgrobnih ploča, a na jednoj su uočeni ostaci figuralnog ukrasa (ptičjeg perja?). U grobnici je, pored kralja sahranjenog u drvenom kovčegu preko koga je prebačen platneni pokrov sa grbovima izvezenim u zlatnom brokatu, bilo sahranjeno još 8 osoba. Jedan pokojnik je prema nađenom prstenu sa grbom pripadao rodu Pribinića, dok se za ostale, prema promjeru prstenja, pretpostavlja da predstavljaju skelete četiriju muškarca i triju žena.¹²¹ Za te osobe je ostalo dosta mjesta (1.80x2 m), jer je kraljev kovčeg bio veličine 1.90x1.00 m. Cela u kojoj je sahranjen kralj morala je biti visoka oko 1.70 m. Kako je bio riješen ulaz nije poznato.

Nakit i dijelovi odjeće (dijadema, četiri prstena od plemenitog metala, srebrna dugmad na brokatnoj traci), koji su nađeni u kraljevskoj grobnici datirani su preciznije, najprije nalazom kraljevskog plašta sa grbovima kralja Tvrtka I, te sa prstenom na kojem je grb veoma sličan grbu na stećku velikog bosanskog kneza Radoja Radosalića iz porodice Pribinića, iz druge polovine XIV i prvih decenija XV stoljeća. Prema detaljnoj analizi upotrijebljenog kamenog materijala i načina gradnje ove grobnice, te načina ukopa, zatim prema analizi i kronološkoj pripadnosti priloga, povezujući uz to nađene zapise i izjave očevidaca sa historijskim prilikama za vrijeme vladavine i smrti kralja Tvrtka I, ne bi trebalo biti sumnje da je na ovom mjestu bio ukopan prvi bosanski kralj.¹²² Osim toga, ovaj kompleks je najvjerojatnije dio sepulkralne prakse koji je vladaru za života davao priliku da pojača svoj položaj tako što bi potencirao

¹²⁰ Taj vjerojatni nedostatak grobnih priloga trajao je različito dugo u različitim regijama Europe: u Njemačkom Carstvu već je Konrad II. (+1039), koji je prvi pokopan s grobnom krunom (sl. 16) - o izvornom ukrasu grobova njegova dva prethodnika Heinriha II (+1024) i Otona III. (t. 1002.), međutim, ništa se ne zna. Prošlo je stoljeće i pol prije nego što su Francuska, Engleska, Španjolska, Italija i Mađarska prihvatile običaj pokopa u kraljevskim grobnicama u kasnijem 12. stoljeću; stoljeće kasnije, oko 1300., slijedila je Češka, Poljska i Skandinavija. Prethodno razmatrani grobni prilozima prema pojedinim vrstama, koji se nalaze u kraljevskim grobnicama u visokom i kasnom srednjem vijeku, mogu se sažeti u tri skupine prema njihovom sociološkom značenju za potrebe analize sadržaja. Detaljnije, u: Meier 2002, 128–130.

¹²¹ Anđelić 1980, 221 – 222.

¹²² Anđelić 1980, 221-223

značaj svog mrtvog prethodnika, u ovom slučaju Tvrtkov strica Stjepana II. Kotromanića.¹²³ U unutrašnjosti crkve na površini su bile vidljive ploče-poklopnice kao oznaka groba, a rake su bile ukopane na dubini od 1.00 m. Ove ploče su bile od mekog lomljenog kamena, raznog oblika i veličine, uzete negdje u blizini crkve.¹²⁴

Oko crkve se nalazilo veliko groblje koje se na zapadnoj strani protezalo još 100 m od crkve, a na istočnoj do nasipa željezničke pruge. U crkvi i njenoj okolini otkriveno je ukupno oko 170 grobova. U neposrednoj blizini crkvenih zidova stajala su dva stećka u obliku sanduka: jedan dosta masivan za koji se pretpostavlja da je ostatak od visokog sanduka ili sljemenjaka, a drugi je bio u obliku izduženog sanduka. Većina stećaka istočno od crkve bili su oblika ploče, a među njima se nalazilo i pet sanduka. U grobovima istočno od crkve, za koje su dati podaci, sahrana je izvršena u zemljanoj raci, a tri ženska ukopa izvršena su u drvenim sanducima u obliku korita (od debla topole). Pet grobova je imalo kamenu konstrukciju sa sve četiri strane, a tri su imala donožne i doglavne ploče. Orijentacija grobova je zapad-istok i sjeverozapad-jugoistok. Pokojnici su položeni nauznak, najvećim dijelom sa prekrštenim rukama na karlici ili stomaku, rijeđe ispruženim uz tijelo, ili sa varijantama različito položene lijeve i desne ruke. U jednom grobu je bio skelet položen na boku, sa skvrčenim nogama i oštro savijenim rukama položenim na stomak. Samo u jednom grobu su nađeni tragovi tekstila, a u drugom, dječjem grobu, pet talijanskih trošnih pikola koji se nisu mogli datirati.¹²⁵

U ostalim grobovima izvan crkve, osim karičica, nađene su naušnice sa jednom i tri jagode ukrašene tehnikama granulacije, filigrana, iskucavanja i prolamanja, koje se mogu datirati u ranija stoljeća, a čije se retardacije susreću i u kasnom srednjem vijeku na prostoru od Dalmacije do Srbije. Veći broj prstenova izrađenih od zlata i srebra, te od bakra pripadaju modi XIV i XV vijeka u epohi pojačane upotrebe te vrste nakita. U grobu uz južni zid crkve nađen je brončani prsten sa likom vladara, vjerovatno bosanskog. U četiri groba nađeni su pikoli talijanskih gradova kovani u periodu od 1172. do 1318. godine.¹²⁶

¹²³ Filipović 2022, 113.

¹²⁴ Primjer ukopa, odnosno zajedničke grobnice Kotromanića, identičan je mjestu memorije ili ukopa europskih vladara srednjeg vijeka. Mili su najverovatnije mjesto krunidbe i ukopa bana/kralja, mjesto Stanka, mjesto koje je kao kompleks najverovatnije uspostavio i dao izgraditi Tvrtkov stric, ban Stjepan II Kotromanić. Opširniji podaci o banu Stjepanu II mogu se naći u: Rabić 2018; O Kotromanićima i vizualnom identitetu u konstrukciji dinastičkog identiteta, detaljnije, u: Filipović 2022, 101 – 118; Detaljnije o srednjovjekovnim kraljevskim grobicama u kršćanskoj Europi, u: Meier 2002; Anđelić 1984, 192 – 250.

¹²⁵ Anđelić 1979, 183–247.

¹²⁶ Anđelić 1979, 183–247.

Već smo naveli da su tokom 1988. godine Slaviša Perić i Svetozar Pudarić, izvršili istraživanja lokaliteta između željezničke pruge i puta gdje je otvoreno 17 kvadrata veličine 5x5 m, uz debljinu kulturnog sloja od 0.5 do 1.1 m. Istraživanja su na cijelom prostoru pokazala da je neolitski sloj uništen kasnijim srednjovjekovnim ukopima.¹²⁷

Nekropola na lokalitetu Crkvina - Donja Zgošća u Kaknju

Arheološka istraživanja nekropole Zgošća u Kaknju, tokom pedesetih godina XX. stoljeća, provodila je Irma Čremošnik, koja u svom radu navodi da je istraživanja na ovom lokalitetu provodio i Sergejevski, ali je nekropola bila meta pljačkaša blaga.¹²⁸ Istraživanja Irme Čremošnik na vidjelo su iznijela podatke koji su ukazivali da se radi o sakralnoj građevini koja je svojim sadržajem mogao biti neka starija građevina koja je u srednjem vijeku prepravljena i proširivana. Lokalitet, poznat i pod nazivom Crkvina, smješten je na krajnjem južnom dijelu lokaliteta, koji je dužine oko 100 m a na kojoj je bilo veliko srednjovjekovno groblje sa stećcima. Na jugozapadnom kraju Crkvine bile su ruševine starije crkve u kojoj su ukopani srednjovjekovni grobovi pokriveni niskim sanducima i pločama. Na cijeloj površini lokaliteta su još 1891. godine bili prisutni tragovi devastiranja spomenika, od kojih je te godine evidentirano 15 stećaka.¹²⁹ Među njima nalazio se veliki bogato ukrašen sljemenjak sa postoljem i stub. Pored njih još je bilo devet ploča ili niskih sanduka i četiri sljemenjaka. Veliki stećak je prepolovljen, a grob ispod njega probijen i provaljen. Lokalitet je poznat po najukrašenijem stećku u Bosni¹³⁰, koji je vremenom oštećen raznošenjem kamenja te su se samo nazirali temelji zgrade, konstatirajući prilikom istraživanja naknadne ukope i vrhove dvaju stećaka.¹³¹ Čremošnik je istraživanjem formirala skicu lokacije i grobove koji su bili prekriveni stećcima, uz jedan fragmentarni skelet djeteta, te još jedan očuvan skelet bez priloga. Također, smatra da je na temeljima antičke zgrade podignuta crkva, koja je srušena prije nego su u njoj postavljeni stećci, a da su stećci postavljeni između XIII i XIV st. kada je Crkva mogla biti porušena, o čemu svjedoče grobovi u i oko zgrade.¹³² Ispod prepolovljenog i provaljenog

¹²⁷ Perić, Pudarić 1990, 29; Perić, Pudarić 1988, 67–70; Specifičnost ovog istraživanja je i pronalazak grafita na fragmentu keramičkog lonca sa srednjovjekovnim imenom MILI koji ostali autori ne uzimaju u razmatranje kada analiziraju navedeno mjesto i nalaze.

¹²⁸ Sergejevski 1948, 170–172; Iako se informacija prvenstveno odnosila na nelegalno kopanje na lokalitetu Crkvina lokalnih kopača, koji su tom prilikom pronašli dva antička spolija odlomke nadgrobni ploča.

¹²⁹ Stratimirović 1891, 125.

¹³⁰ Čremošnik 1949-1950, 411–416; Prethodno je o najukrašenijem stećku rad objavio Stratimirović 1926, 45; Kao i u starijem radu iz 1891. godine. Stratimirović 1891, 125.

¹³¹ Čremošnik I. 1949-1950, 411.

¹³² Čremošnik I. 1949-1950, 415 – 416; Posebno ističe stećak pred zgradom gdje se ispod njega našla zidana grobnica, kostur je bio fragmentaran, na 1.5 m dubine, dok su pronađeni i brokatni konci u predjelu glave, klinici i fragmentni staklenih posuda što je autoricu nagnalo da zaključi da se radi o grobu nekog vlastelina.

stećka bila je „omanja magaza, da je jedva u nju moglo stati dijete od 6-7 godina“. Na dubini 0.30 m ispod stećka nalazio se sloj od tri reda ploča koji je vjerovatno sužio za stabilizaciju stećka teškog osam tona, kao i za zaštitu grobnice. Dno grobnice ležalo je na dubini od oko 2 m. Grobnica je bila obložena kamenim pločama razne veličine i debljine. U njoj je nađen fragmentiran skelet pokojnika sahranjenog u drvenom lijesu. Prema očevicima na glavi su nađeni ostaci brokatnih niti, a u grobu klinovi od drvenog sanduka i fragmenti oboda sa plavim nitima od staklene čaše čiji se oblik nije mogao rekonstruirati.¹³³

Od četiri istražene grobnice u crkvi samo je jedna (br. 4) bila netaknuta. U njoj je izvršena sahrana u kamenoj konstrukciji u obliku sanduka od lomljenih ploča, a ostala tri ukopa izvršena su u zemljanim rakama. Pored toga otkopano je još 5 grobova ispod ploča uz preostale zidove crkve koji su bli bez priloga.¹³⁴

Istraživanje ostataka na Crkvini obnovljeno je tokom 2010. godine. Na petini prostora lokaliteta u prvoj kampanji je otkriveno 15 stećaka ili nadgrobnih ploča koje nisu pomjerane a u njihovoj blizini 10 cijelih grobova i preko 30 razorenih grobova i razbacanih gomilica kostiju. Ustanovljeno je da su neki grobovi koji su iskopani do stećaka vrlo plitko ukopani, a neki grobovi sa pokrovnim i dobro obrađenim pločama, su na dubini od preko 1.5 m. U jednom od tih grobova nađeni su dijelovi kamene grobne konstrukcije u obliku sanduka. Na jednom mjestu su tri ukopa jedan ispod drugog. Samo u jednom grobu su nađeni ostaci sahrane u drvenom sanduku uloženom u grobnu kamenu konstrukciju.

Nakon više od pola stoljeća i istraživanja Irme Čremošnik provela su se revizionarna istraživanja nekropole u Zgošći.¹³⁵ Radi se uglavnom o grobovima iznad kojih su se nalazile ploče i to 24 ploče i 5 sanduka.¹³⁶ Cilj istraživanja bio je utvrditi kome pripada groblje na Crkvini i ko je sahranjen ispod stećka, kao i odnos stećka i stupa. Rezultat analize arheoloških istraživanja 2010.godine uz analizu C14 kostiju iz groba br.27, čija datacija je najvjerovatnije druga polovina XIII st.¹³⁷ Karakteristike ovog srednjovjekovnog groblja su smještaj na uzvišenoj padini koja dominira krajolikom i koja je bila okružena sa svih strana velikim kompleksom drugih grobalja čije ostatke je uočio M.Karanović 1933. godine. Pored velike razorenosti sa mnogo razasutih

¹³³ Čremošnik 1949–1950, 411–416.

¹³⁴ Čremošnik 1949–1950, 411–416.

¹³⁵ Fekeža 2015, 27–65.

¹³⁶ Fekeža 2015, 31–32.

¹³⁷ Fekeža 2015, 37, 40; Rezultat analize C14 kosti iz groba K27, koji je bio ispod niskog ali dobro obrađenog sanduka bez natpisa datira kosti u period između vladavine bana Prijezde I(1250-1282) i Prijezde II (-1287-) sa određenim otklonom u drugu polovinu XIII stoljeća.

kosti i uništenih grobova, po razmještaju preostalih stećaka i otkopanih grobova, jasno je da je to srednjovjekovno groblje na redove, uvjetovano smjerom pada terena.¹³⁸ Istraživanjem iz svih kampanja otkriveno je sveukupno 4 sljemenjaka, 1 stup, 13 sanduka, preko 30 ploča, iako je u kampanji 2010. i 2012. otkriveno 4 sanduka i 25 ploča. Grobne cjeline koje pružaju osnovne podatke o načinu ukopa doprinose saznanjima ukopa ispod stećaka, tako da samo na ovom lokalitetu je dokumentirano pet ukopa u kamenim sanducima, u drvenim sanducima u rakama obloženim grubim kamenjem dokumentirano je 5 grobova, dok je sahrana u rakama obloženim kamenjem gdje su pokojnici položeni na tlo evientirana u tri groba.¹³⁹ U svim grobovima pokojnici su položeni na leđa, najčešće ruku položenih na karlicu, ili uz tijelo. Samo u jednom slučaju ruke su bile prekrštene do ramena. Prilozi su pronađeni u 7 od 28 donekle očuvanih grobova. U K13 u dječijem razorenom grobu pronađen je srebrni prsten sa rombovima i dvije karičice.¹⁴⁰ G2 brončane karičice¹⁴¹, G8 dva slijepljena nečitka pikola i brokatna nit¹⁴², G9 dva srebrna i pozlaćena prstena, brokat, mali fragment staklene čaše sa plavim nitima i srebrna puceta¹⁴³, G21 brončani prsten¹⁴⁴, u K17-19 dvije brončane karičice, kao i u K 28¹⁴⁵, u dječijem grobu K35 dvije srebrene karičice i prsten u obliku vitice ukrašen rombovima.¹⁴⁶ Sve karičice su bile srebrene. Prsten uz G9 br.4b nađen je u zemlji uz brokatnu nit i srebrnu karičicu br.4a, u zemlji u blizini groba 9 ali izvan arheološkog konteksta. U oba groba nađen je srebrni nakit prstenje i karičice. Prstenje je rađeno istom tehnikom, livenjem, iskucavanjem, na pojedinim dijelovima graviranjem. Na dva prstena K13 i G9 (br.147) glavni ukras su rombovi koji su različito koncipirani. Na vitici K13 unutar romboidne podloge su zvijezde iste kao i na stupu, koje se mogu tumačiti kao i križevi.¹⁴⁷

¹³⁸ Fekeža 2015, 37.

¹³⁹ Fekeža 2015, 37.

¹⁴⁰ Fekeža 2015, 32, 61.T.XX, 1a-1c; prstenje ima dosta uski obruč unutrašnjeg promjera 17-18 mm.

¹⁴¹ Brončane karičice u profilu iznad groba.

¹⁴² Fekeža 2015, 33, 50, 61 (T.IX, SL.36, T.XX, SL.9).

¹⁴³ Fekeža 2015, str.33-34,61, TXX-4a-4c,5A-5C,,6,7.

¹⁴⁴ Fekeža 2015., 34, 51,61, T.XX sl.42, T. XX sl.8

¹⁴⁵ Fekeža 2015, 34-35,48, T.VII sl.24, 27, 28,30.

¹⁴⁶ Fekeža 2015, 35, T.VII, sl.25

¹⁴⁷ Fekeža 2015, T.XX, 1a-1c

Porodična nekropola Hrabrena – Miloradovića – Radimlja, Stolac

Na velikoj nekropoli u Radimlji¹⁴⁸ koja je gradnjom ceste Domanovići – Stolac, u doba austrougarske vlasti, presječena na dva dijela, zabilježena su 133 stećka na južnom, a 12 na sjevernom dijelu. Pretpostavlja se da je gradnjom ceste uništeno 15 do 20 stećaka, tako da je nekropola po toj procjeni brojila 155 stećaka. Iznad groblja smještenog u dolini, u Ošanićima na Batnogama nalazila se baština vojvoda Hrabrena-Miloradovića kao i naselje¹⁴⁹. Na groblju u Radimlji pokopani su stanovnici tog naselja i pripadnici ove porodice.¹⁵⁰ Da su Miloradovići bili dio bosanskog plemstva i igrali važnu ulogu tokom 15 st. govori podatak da su bili ljudi Pavlovića, te da su i tokom političkih previranja oko dolaska Osmanlija na ove prostore svojom ulogom poslije zaslužili i titulu spahija. Drugi važan detalj koji nam potvrđuje da su Miloradovići važan mozaik bosanskog plemstva jesu dvije sudačke stolice sa epitafima na lokalitetu na kojima se ova porodica spominje, kao i da se u poveljama uz njih vezuje titula vojvode i župana, te da im se dodjeljuje dubrovačko građanstvo.¹⁵¹ Rodonačelnik porodice Miloradovića je izvjesni Milorad koji je kao starješina vlašskog roda živio u drugoj polovini XIV st.¹⁵² Arheološki su istraženi grobovi ispod stećaka br. 12 i 104. Grob broj 12 nalazi se u prvoj grupi stećaka od ulaza na lokalitet na jugozapadnom rubu groblja.

U toj grupi su sahranjeni pripadnici porodice Hrabrena-Miloradovića, vojvoda vlaških donjohercegovačkih stočara sredinom XV vijeka. Ispod stećka br. 12 sahranjen je Radoja, sin vojvode Stipana. Biljeg je postavio njegov brat vojvoda Petar. Pošto se na dva spomenika spominje Petar kao naručilac, koji je jedini od te porodice zapisan u osmanskome defteru iz 1475. godine, znači da je ovaj dio groblja nastao u prvim godinama osmanske vladavine, šezdesetih godina XV vijeka. To znači da je ovo najmlađi dio groblja. Grob ispod stećka br. 12 ranije je već bio otvaran, tako da je grobnica od kamenih ploča bila razorena a skelet ispreturan.¹⁵³ Stećak i grob br. 104 nalazi se u jugoistočnom dijelu groblja, u kojem se sahranjivalo tokom XIV vijeka. Iskopan je ispod masivnog sanduka čija je gornja horizontalna ploha podijeljena na sredini trakom na dva dijela. U literaturi o stećcima smatra se da su ispod

¹⁴⁸ Nekropola je obrađena u studiji Alojza Benca pod nazivom Radimlja, a u izdanju Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Autor u studiji donosi položaj nekropole, razlikuje vojvodske od ostalih stećaka, te iz natpisa na crkvi u Ošanićima konstatuje da je na Ošaniću postojalo srednjovjekovno naselje vlasteoske porodice sa vojvodama iz kuće Miloradovića – Hrabrenih, pri čemu i nekropola u Radimlji pripada istom vlasteoskom rodu; Benac 1950; O ovoj porodici je u kontekstu njihovih zadužbina pisao Ničifor Dučić u svojim Književnim radovima.

¹⁴⁹ Na osnovu izvora Miloradovići se u XV st. spominju kao ljudi Petra Pavlovića; Bogičević 1952, 141.

¹⁵⁰ Bogičević 1952, 139-160.

¹⁵¹ Bogičević 1952, 142.

¹⁵² Hrabak 1956, 34.

¹⁵³ Benac 1950; Zelenika 1962, 172–173.

takvih stećaka smješteni dvojni grobovi. Na dubini od 0.60 m ispod stećka pojavila se pokrovna ploča od groba koji je građen od ravnih netesanih ploča. U njemu je sahranjena samo jedna osoba položena nauznak, sa rukama ispruženim pored tijela. U grobu nije bilo priloga.¹⁵⁴ Pri infrastrukturnim radovima na sjevernom dijelu groblja otkriveno je još 9 grobova. Pretpostavlja se da su i nad njima bili stećci. Od toga je sedam grobova imalo ograđenu raku prirodnim pločama muljike, a dva groba su bila pokrivena kamenim pločama, postavljenim u obliku krova na dvije vode. Grobovi su bili na dubini od 1.35 m. Pokojnici su polagani na leđa s rukama ispruženim pored tijela. Orijehtacija je zapad-istok. U dva groba bila je dvojna sahrana. Ostaci drveta nisu nađeni ni u jednom grobu. Svi grobovi su bili bez priloga.¹⁵⁵

Arheologija slučajnosti na poznatim lokalitetima sa stećcima nije neuobičajena za bosanskohercegovačke prilike. Zanimljivo je kako je većina lokaliteta sa stećcima po pravilu na nekoj strateškoj tački ili infrastrukturnom projektu. Takav je slučaj i sa ovom nekropolom u Radimlji koja je tokom 1959/1960. presječena kanalom za vodu koja će navodnjavati Vidovo polje.

Tokom mjeseca marta 1960. godine radnici su prilikom građevinskih radova naišli na devet grobova, iznad kojih nije bilo stećaka. Uzimajući u obzir kontekst lokaliteta i nekropole, najvjerojatnije da su se iznad grobova nalazili stećci. Grobovi su nađeni na dubini od 120 do 135 cm, obloženi sa strane pločama muljike, dok su dva groba imali dvoslivni krov od kamenih ploča. Dimenzije grobnica su dužine 175 – 200 cm, širine 50 – 56 cm, visine 45 cm, orijentacije istok – zapad, položeni na leđa glavom prema zapadu i ruka ispruženim. Grobovi su bili bez priloga i nalaza, osim ostacima istruhle tkanine.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Benac 1950.

¹⁵⁵ Zelenika 1962, 172-173.

¹⁵⁶ Isto 1962, 172 – 173.

Porodična nekropola Pavlovića – Pavlovac, Lukavica

Bosanska srednjovjekovna velikaška porodica Jablanić – Radinović – Pavlović jedna je od najmoćnijih velikaških porodica.¹⁵⁷ Rodonačelnik porodice Pavlović je Radin Jablanić¹⁵⁸ čiji sin knez Pavle Radinović krajem XIV stoljeća postavlja temelje teritorijalnom okviru poznatijem kao *Zemlja Pavlovića*. U djetinjstvu je knez Pavle boravio na dvoru kralja Tvrtka I, a kao pripadnik uglednog plemstva, tj. kao jedan od *barones regni*, javlja se u svojstvu svjedoka na poveljama od 1380. godine.¹⁵⁹ Matičnu oblast roda Pavlović, koja je obuhvatala Praču, novoizgrađeni Pavlovac, tvrđi grad Borač, rudarsko središte Olovo, Ustikolinu, Dobrun, Vrhbosnu krajem XIV. st. knez Pavle Radinović proširio je sa Trebinjem, Vrmom s Klobukom i polovinom Konavala sa Cavtatom.¹⁶⁰ Rivalstvo između pretendencata na vlast u Bosni između Stjepana Ostoje i kralja Tvrtka II pratilo je i rivalstvo i podrška vlastele ovisno i interesima i ambicijama. Pavle Radinović je u sukobu između Ostoje i Tvrtka II podržavao slabostojjećeg Tvrtka. Taj momenat je Ostoji pružio priliku, nakon što je postao saveznik Turaka i nakon što je skopski namjesnik Ishak – beg porazio vojsku ugarskog kralja Sigismunda, da u zavjeri koju je skovao sa Sandaljem Hranićem na Parenj poljani kod Sutjeske u avgustu 1415. godine da pristanak da se obezglavi jedan od najmoćnijih velikaša u Bosni.¹⁶¹ Na osnovu angažmana krstjanina Vlatka Tumurlića, najvjerojatnije da je Pavle Radinović nakon ubistva ukopan na

¹⁵⁷ Za proučavanje srednjovjekovne bosanske porodice Jablanić – Radinović – Pavlović u posljednjih 120-tak godina vidi detaljnije u studijama: Jovan Radonić, *O knezu Pavlu Radenoviću*, Priložak istoriji Bosne krajem XIV i početkom XV veka, Letopis Matice Srpske, knj.211, 212, Novi Sad, 1902; Aleksa Ivić, Radoslav Pavlović, Veliki vojvoda bosanski, Letopis Matice Srpske, sv.245, 246, Novi Sad, 1907; Ćiro Truhelka, Konavoski rat (1430-1433) – Historička studija po spomenicima dubrovačke arkive, GZM BiH, 29, Sarajevo, 1917, 145-211; Vladimir Ćorović, Kako je Radoslav Pavlović prodavao Dubrovčanima Konavljje (1423-1427), GIČ 26, Beograd, 1927, 73-109; Vladimir Ćorović, Iz prošlosti Bosne i Hercegovine – 1. Vojvoda Ivaniš Pavlović, 2. Pitanje ženidbe hercega Stjepana i njegovih sinova 1455, GIČ 48, Beograd, 1939, 133-145; Boris Nilević, Vojvoda Ivaniš Pavlović, Prilozi br. 14-15, god. XIV, Sarajevo, 1978, 349 – 361; Boris Nilević, Iz života posljednjih Pavlovića, GDI BiH XXVIII-XXX, Sarajevo, 1979, 59 – 74; Boris Nilević, Učešće vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića u političkom životu srednjovjekovne Bosne, Prilozi br.17, god.XVI, Sarajevo, 1980, 61 – 68; Đuro Tošić, Vojvoda Petar Pavlović – Prilog istoriji Bosne početkom XV veka, JIČ XXXIV/1-2, Beograd, 2001, 35 – 46; *Zemlja Pavlovića – Srednji vijek i period turske vladavine* – Zbornik radova sa Naučnog skupa Rogatica 27-29 juna 2002., Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske i Univerzitet Srpsko Sarajevo, Banja Luka – Srpsko Sarajevo, 2003; Dubravko Lovrenović, Na klizištu povijesti: Sveta krna ugarska i Sveta krna bosanska 1387 – 1463., Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2006; Dubravko Lovrenović, Profani teror – sveta retorika. Kako je bosanski vojvoda Radoslav Pavlović postao opak pataren, bič katoličke vjere, Bosna franciscana br.31, Sarajevo, 2009, 129 – 187; Boris Nilević, Posljednji Pavlovići – Bosna sredinom XV stoljeća, Historijska traganja br.5, Sarajevo, 2010, 13 – 64. posthumno objavljeni magistarski rad Borisa Nilevića u redakciji Esada Kurtovića.

¹⁵⁸ Čini se mogućom i interesantnom opcija da su se dva brata, Radin Jablanić i Pavle Jablanić razdvojila. Prvi je otišao u Borač, dok je drugi ostao u Jablanovu i kasnije je pokopan sa suprugom u nekropoli na Pavlovcu; Đoko Mazalić, Kraći članci i rasprave – 2. Kraj iz kojeg su Pavlovići porijeklom, GZM BiH, ns sveska IV – V, Sarajevo, 1950, 220 – 221, 223 (ćir.) ; Fekeža Lidija, Jezgra nahije (župe) Tilave i nekropola dijela porodice Pavlovića na Pavlovcu u Kasindolu, 2003, 500.

¹⁵⁹ O Pavlovićima kao učesnicima na Stanku i svjedocima na poveljama, detaljnije u: Anđelić 1975, 40, napomena 49.

¹⁶⁰ Vujadinović 2003, 633.

¹⁶¹ Klaić 1990, 254; Jireček 1952, 347; Ćirković 1964, 243 – 244.; Ćošković 1995, 29-30.

svojoj baštini, na Pavlovcu i nukleusu svoga roda u Vrhbosni i Tilavi, a ne u Borču. Vjerovatno iz praktičnih razloga jer bi prenos njegovog tijela po avgustovskim ljetnim vrućinama trajao nekoliko dana, što bi dovelo svakako do neugodnih situacija. Ovdje se čini zanimljivim jedan slučaj gdje je u pratnji Pavla Radinovića bio njegov sin Petar, koji je odveden na Bobovac sa namjerom da se oslijepi, i krstjanin Vlatko Tumurlić¹⁶² koji je u sveopćem metežu i *lovu* Pavlovih ljudi, našao utočište kod franjevacu.¹⁶³ Pojava krstjanina Vlatka Tumurlića, a kasnije i nekih drugih dobro poznatih sljedbenika bosanskih krstjana u službi kneza Pavla Radinovića i njegovih nasljednika, upućuje na zaključak da je ta velikaška porodica početkom XV. st. u vjerskom pogledu sasvim sigurno pripadala heretičkoj Crkvi bosanskoj i tu su konfesionalnu orijentaciju tokom idućih šezdesetak godina slijedili i ostali njezini istaknutiji članovi, uz napomenu da je od toga tek za kratko vrijeme odstupio vojvoda Ivaniš Pavlović.¹⁶⁴ Uloga krstjanina Vlatka Tumurlića, velikodostojnika Crkve bosanske, oslikava nam i tzv. pravo na dostojan pokop na feudalnoj baštini feudalne elite, kao i pravo na očuvanje i prenos tijela pokojnika do mjesta ukopa, te cjelokupnu organizaciju ukopa u srednjovjekovnoj Bosni. Na primjeru angažmana krstjanina Vlatka Tumurlića oko prenosa, ukopa i sahrane jednog bosanskog velikaša, koji je zasigurno pripadao Crkvi bosanskoj, vidimo kakav običaj oko ukopa, tretmana tijela i sahrane ispod stećaka su praktikovali sljedbenici Crkve bosanske.

Nakon što su se strasti smirile, ostavši vjeran mrtvom gospodaru, prenoseći njegovo tijelo iz Sutjeske u Vrhbosnu radi pokopa, taj svepočteni muž i uvažavanja dostojni pripadnik Crkve bosanske je nastavio odano služiti i svojim novim – starim gospodarima, odnosno sinovima kneza Pavla Radinovića, osobito vojvodi Radoslavu u čijoj službi je časno završio svoju dvadesetogodišnju diplomatsku karijeru, ustupivši svoje mjesto mlađem i osobito sposobnom subratu Radinu Butkoviću.¹⁶⁵

Na krajnjem izdanku masiva Trebevića u jugoistočnom uglu Sarajevskog polja nalazi se brežuljak Pavlovac, sa specifičnim vidikom, između dolina triju potoka, pored puta i u blizini kamenoloma. Na vrhu brda, na zaravni površine 4500 m², protezalo se srednjovjekovno groblje sa stećcima. Od toga je glavnina groblja zauzimala oko 3000 m². Nekada je na ovom groblju izbrojeno 100 stećaka, a 1980. godine, na istočnom, neuništenom dijelu groblja, ostao je 31

¹⁶² Krstjanin Vlatko Tumurlić je prvi poznati predstavnik Crkve bosanske koji se kao diplomat pojavljuje u službi bosanskog velikaša kneza Pavla, no istovremeno on je diplomata, pregovarač, izaslanik, ali i duhovnik. Detaljnije, u: Ćirković 1995, 49,50,51.

¹⁶³ Ćošković 1995, 30.

¹⁶⁴ Ćošković 1995, 5.

¹⁶⁵ Ćošković 1995, 34.

cijeli stećak i 9 fragmentiranih komada.¹⁶⁶ Najveći stećak – sljemenjak na postolju¹⁶⁷ narodno predanje pripisalo je Pavlovom grobu, što je nakon istraživanja stručna i naučna javnost prihvatila kao pretpostavku.¹⁶⁸ Usljed određenih potreba tadašnje JNA tokom 1980. godine obavljeno je dislociranje nekropole stećaka sa Pavlovca, kada su izvršena i zaštitna arheološka istraživanja ispod stećaka, radove je provodio tadašnji Gradski zavod za zaštitu i korištenje kulturno – istorijskog i prirodnog naslijeđa iz Sarajeva.¹⁶⁹

Arheološka iskopavanja su poduzeta tek kada je skinuta zemlja do glinovite zdravice u kojoj su se počeli pojavljivati grobovi. Radnici su priznali da su ravnanjem terena uništili mnogo drvenih sarkofaga na južnom i zapadnom dijelu groblja. Arheološki je istraženo 25 grobova.¹⁷⁰ Od 25 groba svega 8 ih je bilo tačno ispod stećaka. Od 16 grobova iznad kojih nije bilo stećaka, za sedam grobova moglo se pretpostaviti kojim stećcima pripadaju. Na groblju je primjetno izdvajanje četiri grupe grobova. Centralna grupa se nalazila oko grobova 5 i 6, za koje arheologinja smatra da su bračni par, i groba 8 ispod kojeg je bio grob 21 u kojem je vjerovatno sahranjen knez Pavle.¹⁷¹

Devet pokojnika je sahranjeno u kamenim, a petnaest u drvenim sarkofazima. Vjerovatno je većina sahrana izvršena u drvenim sarkofazima. U nekoliko velikih drvenih sarkofaga, izdubljenih iz hrastovog debla, sa donjim dijelom izdubljenim u obliku čovječjeg tijela i sa plitko izdubljenim poklopcem, nađeni su ostaci tkanine sa filigranskom žicom, ostaci kože i dubrovački dinari kao oboli. U nekoliko ostataka drvenih korita nije bilo priloga.¹⁷²

Otkriveno je ukupno 10 kamenih sarkofaga koritastog oblika sa pokrovnom pločom. Od toga je polovina imala unutrašnjost isklesanu u obliku čovječjeg tijela, a ostali su bili koritasto izdubljeni. Grupa grobova br. 5, 6 i 21 dala je nekoliko novih podataka o sahranjivanju. U grobovima 5 i 6 koji su bili ispod stećaka u obliku masivnih sanduka, orijentiranih sjever-jug, pretpostavlja se da je bio sahranjen bračni par. Sarkofazi su bili istog oblika i u njima je nađena dugmad smotana od trake izrađene u tehnici „bizantske niti“ kao i krajnji ostaci tkanine oko nogu pokojnika. Žena se nalazi u grobu lijevo od muža. Ista situacija potvrđena je na groblju u Donjoj Zgošći. U njihovoj blizini nalazio se grob br. 21 koji se posebno izdvajao oblikom i

¹⁶⁶ Žeravica 1982,179.

¹⁶⁷ Mutapčić 1982, 168 – 169.

¹⁶⁸ Žeravica 1982, 194.

¹⁶⁹ Mutapčić 1982, 168; Žeravica 1982,179.

¹⁷⁰ Žeravica 1982, 180-186

¹⁷¹ Žeravica 1982,179.

¹⁷² Žeravica 1982,179.

izradom. Na podlogu od ilovače položena je podloga od kamenih ploča na kojima je stajao drveni (hrastov) sarkofag u obliku kuće, ukopan metar i pol dublje od ostalih grobova. Donji dio, precizno izrađen u obliku sanduka, sastavljen je od 6 ploča sa utorima. Na njega je postavljen monoksilni težak krov prikucan velikim klinovima za sanduk. U sanduku su nađeni dosta oštećeni ostaci skeleta muške osobe stare oko 50 godina. Na glavi su bili tragovi zelene boje od zlatne žice u kojoj je bilo i bakra, oko struka je bilo 5 dubrovačkih dinara emitiranih između 1372 do 1421. godine.¹⁷³

U jednom grobu, koji je pripadao centralnoj grupi grobova, na desnoj strani uz glavu pokojnika nađen je fragment uvozne staklene čaše sa plavim apliciranim nitima na obodu. Važan detalj je mjesto nalaza, jer u dosad svim zabilježenim grobovima staklene čaše ili udubljenja za posudice bile su smještene sa desne strane glave.¹⁷⁴

Pretpostavlja se da je u grobu br. 21 sahranjen knez Pavle Radenović ubijen 24. augusta 1415. godine na Parenj poljani kod Kraljeve Sutjeske. Sahranjen je na baštini jednog dijela vlasteoske porodice Pavlovića, čije je izvorno mjesto bilo u župi Tilavi. Nekropola ovog dijela feudalne porodice vjerovatno je nastala u drugoj polovini XIV stoljeća, kada jedna grana Jablanića-Radenovića ostaje u Tilavi u Sarajevskom polju, a druga se seli u Borač kod Rogatice. Najintenzivniji ukop ovdje se vršio između posljednje trećine XIV i polovine XV stoljeća, kada se životni uslovi u župi Vrhbosni postepeno mijenjaju.¹⁷⁵

Specifičnosti sahranjivanja na ovoj nekropoli koja je sigurno datirana drugom polovinom 14. st. jesu kamene sarkofazi za tijelo, izdubljeni dlijetom, sa otvorom za oticanje tekućine. Pošto se za pripadnike ove velikaške porodice pouzdano zna da su bili pripadnici Crkve bosanske, položaj ruku prilikom ukopa, od položaja na karlici, stomaku ili grudima, ili ispruženih kod ove porodice i slučaja ne važi kao momenat za razmatranje tzv. kršćanskog ukopa sa posebnim položajem ruku. Osim toga, ono čemu su težili pripadnici ove porodice ogleda se u pojavi kamenih sarkofaga¹⁷⁶ pored ostataka drvenih kovčega od hrastovine u grobovima, koji su imali za cilj očuvanje tijela i skeleta, no na ovoj nekropoli se ogleda promjena obrazca u primjeni materijala za grobnicu. U grobu broj osam, koji se pripisuje ženskoj osobi pored bobaka i

¹⁷³ Žeravica 1982, 184.

¹⁷⁴ Žeravica 1982, 179.

¹⁷⁵ Žeravica 1982, 179.

¹⁷⁶ Dva kamena sarkofaga pronađena su na Marijinom Dvoru, treći primjerak je bio ispred nekadašnje zgrade Izvršnog vijeća SRBIH, četvrti na Stupu kod Tvornice žice, dok su novija istraživanja pokazala da se trend kamenih sarkofaga izdubljenih u obliku čovječijeg tijela itekako praktikovao u predjelu oko Jajca i Travnika, između Travnika i Bile, kao i jedan slučaj u Foči.

pozlaćene spiralno uvijene filigranske žice pronađeni su i ostaci stakla, sa apliciranim tamno plavim nitima.¹⁷⁷ U grobu br.10, prilozi su bili devet komada sferičnih metalnih dugmadi.¹⁷⁸ Grob 16 sadrži prilog jednog dubrovačkog dinara¹⁷⁹, do je grob 17 specifičan po masivnom sarkofagu istesanom iz jednog dijela hrastovine i priložima kože.¹⁸⁰ U grobu 20 pronađeni su ostaci 28 komada bronzanih i pozlaćenih pločica sa tri lako zasvođene kružnice čiji su rubovi spojeni uz perforirane ispuste, dimenzije pločica su 2.1x1.9 cm, metalna kopča od dva jednaka kvadratna dijela izrađena u tehnici livenja od pozlaćene legure bronzne sa srebrom, sa petljom na jednom i ušicom na drugom dijelu, dok su na uglovima zavšeci u vidu palmeta, a rubovi nazubljeni i perforirani. Dimenzije pločica kopče su 2.5x2.5 cm a cijela dužina kopče je 6.5 cm, vjerovatno se radilo o ukrasnim dijelovima na kaišu. Nađena su i 22 metalna sferična dugmeta sastavljena od dvije polulopte promjera 6 do 9 mm sa zalemljenom profilisanom ušicom, tri komada pozamanterijske svilene vrpce širine 1 cm, kao i grumen zamršenih niti sa tragovima pozlaćene žice.¹⁸¹ Pretpostavlja se da je u grobu br. 21 sahranjen knez Pavle Radenović ubijen 24. augusta 1415. godine na Parenoj poljani kod Kraljeve Sutjeske. Drveni hrastov sarkofag sa krovom na dvije vode oponašao je izgled vječne kuće, gornji dio krova spojen je klinovima 14, 17 i 28 cm, krov je bio dugačak 2,2 m i prelazio je sanduk sa svih strana kao nadstrešnica. U grobnici je pronađen skelet muške osobe, starosti do 50 godina, sa rukama savijanim u laktu, prilozi oko kostiju lijeve ruke i karlice u vidu ostataka fine tkanine protkane zlatnim nitima i ostaci pozlate, naročito zrnca pozlate na lobanji, dok je uz karlicu, nadlakticu desne i lijeve ruke pronađeno ukupno šest dubrovakih dinara¹⁸² ukazuje da se radi o istaknutoj ličnosti ovog roda.¹⁸³ Orijehtacija grobova je u 22 slučaja uglavnom zapad – istok, dok su samo tri sa odstupanjem jug – sjever, a što se vjerovatno željelo postići grobovima 5 i 6, usmjeravajući ostale na značaj ovih ukopa.¹⁸⁴ Sahranjivanje je vršeno u jednom horizontu grobova, dubina ukopa zavisila je od materijala grobnice, dubine su uglavnom od 1 – 1.3 m, dok je samo grob broj tri na 1.8 m, dok su drveni sarkofazi na dubini od 2.4 do 2.6 m. Svi kameni sarkofazi bili su prekriveni pločama od krečnjaka ili lapora i prelazile su rub sarkofaga.¹⁸⁵ Datacija na osnovu

¹⁷⁷ Žeravica 1982, 182.

¹⁷⁸ Žeravica 1982, 183.

¹⁷⁹ Žeravica 1982, 183.

¹⁸⁰ Žeravica 1982, 183.

¹⁸¹ Žeravica 1982, 184.

¹⁸² Žeravica 1982, 184-185

¹⁸³ Centralni položaj grobnice u centralnoj grupi ispod velikog i dobro obrađenog stećka, oblik i dubina grobnice, starost pokojnika, prilozi pozlate na lobanji, kao i šest dubrovačkih dinara u grobu ukazuju na značajnu ličnost sahranjenu na ovoj nekropoli. Drveni sarkofag u prvoj polovini XV st. moguće je da ukazuje da u ljetnom periodu nije bilo vremena da se dovrši kameni sarkofag za tijelo, te se pribjeglo starom običaju ove porodice, na što ukazuju raniji ukopi, a to je drveni sarkofag.

¹⁸⁴ Bešlagić 1967, 109.

¹⁸⁵ Žeravica 1982, 188.

dubrovačkog novca u grobovima kreće se od druge polovine XIV st., tj. posljednje četvrtine XIV i u početak XV st. Pokojnici su na ovoj nekropoli sahranjeni u ispruženom položaju, nije bilo naknadnih niti više ukopa u jednu raku, samo jedan horizont grobova, što također može ukazivati na odabir posebne lokacije, za sahranivanje na plemenitoj baštini.

Nekropola Nikolića - Vranjevo selo, Neum

O županu Nikoli, rodonačelniku vlasteoske i feudalne porodice Nikolića, nemamo podataka u historijskim izvorima koji bi nam ocrtili ulogu ove porodice u prvim decenijama XIV stoljeća u Humu, kada je ban Stjepan II Kotromanić osvojio i uključio ovaj teritorij u sastav srednjovjekovne Bosne. Bosna se za vrijeme vladavine bana Stjepana II Kotromanića razvija u snažnu državu u teritorijalnom, ekonomskom i političkom smislu.¹⁸⁶ Humska zemlja bila je u vlasti Stjepanovoj već od početka njegovog vladanja, „prije toga vladao je Humskom zemljom knez Nikola, ali ga je ban Stjepan svladao i zauzeo Hum i onda mu dao za ženu sestru Katarinu – Katalinu, koja mu rodi sinove Bogišu i Vladislava Nikoliće, humsku vlastelu“¹⁸⁷. Ban Stjepan II. Kotromanić (1322.-1353.) imao je dva brata, Vladislava u Ninoslava, i sestru Katarinu – Katalinu.¹⁸⁸ Najvredniji podaci o županu Nikoli zabilježeni su na fragmentima epitafa sa stećka iz Vranjeva sela. Braća Nikolići sestrići su bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića, a prema podacima Mavra Orbinija potomci humskog kneza Miroslava. Podatke Orbinija možemo polovično provjeriti na osnovu spisa dubrovačkog arhiva od 9. novembra 1342. godine „*Vladislavus Nicolich nepos domini bani Bossine*“¹⁸⁹. Potvrdu podatka u kojoj se navodi da je Vladislav Nikolić nećak bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića, nalazimo i na epitafu sa stećka kneza Vladislava u Vranjevu selu koji je pročitao i objavio Alojz Benac.¹⁹⁰ Epitaf potvrđuje da je Vladislav sestrić bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića, da ima titulu kneza i da je sin župana Nikole.¹⁹¹ Još nekoliko podataka ukazuje na značaj ove porodice a to je 1342. godina kada postaju gospodari Popova i zbog toga primaju mogoriš¹⁹², što znatno povećava značaj ove humske porodice, dok se u većini korespondencije navodi da su Vladislav i Bogiša Nikolić nećaci bana Stjepana, čime se nesumnjivo širio i njihov uticaj, kako politički, tako i teritorijalni, a osim što su gospodarili župom Žaba i Popovo naslijedili su i zemlje od

¹⁸⁶ Anđelić 1984, 436.

¹⁸⁷ Klaić 1994, 174.

¹⁸⁸ Ruvarac 1891, 231.

¹⁸⁹ Dinić 1967,4.

¹⁹⁰ Benac 1953.

¹⁹¹ Vego 1960/1961, 268; Vego 1962, 43-43; Bešlagić 1966, 12.

¹⁹² Dinić 1935, 216.

Toljenovića koji nisu imali muškog nasljednika.¹⁹³ Postoji i tužba Dubrovčana na banove rođake iz Popova koji su pljačkali robe i imovinu njihovih građana.¹⁹⁴ Do 1380. godine nema novih podataka, a 1380. godine Dubrovčani se obraćaju Stanislavi, na osnovu ovih podataka Dinić zaključuje da je Stanislava Nikolić imala tri sina Vukosava, Petra i Milišu koji imaju titule kneza. Ugled Nikolića raste tokom XIV st. naročito za vrijeme kralja Dabiše (1391.-1395.) kada ih Dubrovčani primaju u svoje građantsvo decembra 1392. godine.¹⁹⁵ Kralj Dabiša uputio je preporuku Dubrovačkoj republici 1392. godine sa kojom ih obavještava da mogoriš svake godine plaćaju Nikolićima, obrazloživši „da su to primali njihov otac i stric“.¹⁹⁶ Dok 1393. godine Stanislava Nikolić traži isplatu mogoriša od Dubrovčana.¹⁹⁷ Promjena na bosanskom tronu u posljednoj deceniji XIV stoljeća označila je kraj onim snagama koje su otvoreno podržavale kraljicu Jelenu, zbog čega su Petar i Miliša izgubili zaštitu krune, dok novi kralj oko sebe nije želio knezove koji su bili protiv njega. Nikolići su svoju pohlepu i potrebu za samostalnim položajem skupo platili u Humu, omogućivši time Sankovićima, koji su direktno podržavali Ostoju, jačanje u ovom dijelu Huma na njihov račun. Ovakav rasplet situacije u zaleđu Dubrovnika, naročito onaj koji se ticao postavljanja carine od strane Nikolića, Petra i Miliše, štetio je najviše njima. Problem su riješili dolaskom Ostoje na bosanski tron, posebno nemilosti kralja prema Nikolićima i kupovinom bosanskog Primorja. Petar i Miliša nestaju sa političke pozornice, dio njihove teritorije pripao je Sankovićima, koji će također nestati sa političke pozornice 1404. godine, kao i dio koji je prodao kralj Ostoja Dubrovčanima. Nakon svih ovih burnih događaja od Nikolića je ostao samo Vukosav¹⁹⁸ koji se navodi kao vlastelin¹⁹⁹ vojvode Sandalja.²⁰⁰ Vojvoda Sandalj postat će najveći dobitnik u ratu malih protiv velikih, naročito što će uzeti teritorije feudalaca Nikolića, koji su imali najjaču poziciju u

¹⁹³ Dinić 1967, 6.

¹⁹⁴ Kovačević 1961, 21.

¹⁹⁵ Dinić 1967, 7.

¹⁹⁶ Stojanović 1929, 177; Dinić 1967, 7.

¹⁹⁷ Čremošnik G. 1952, 331; Stojanović 1929, 244, 234.

¹⁹⁸ Vukosav Nikolić poginuo je u ratu između Bosne i Dubrovnika 1401-1403. godine, a Dubrovački senat donosi odluku 28.decembra 1403. godine s kojom je omogućio da se na grob Vukosava Nikolića postavi ploča. Knezu Grguru Nikoliću puštaju da njegova dva čovjeka stave grobnu ploču nad njegova oca. Detaljnije, u: Ćorović 1940, 382.

¹⁹⁹ Vukosav Nikolić je ovu političku tragediju svoje porodice mogao preživjeti samo kao vlastelin koji podržava svog vazala Sandalja Hranića, koji je uređivao odnose na svojim posjedima onako kako je želio, naročito prema sebi ovisnoj vlasteli. O podčinjenosti nižeg plemstva svjedoče brojni primjeri povelja. U poveljama su upisani svjedoci za koje se navodi da su „naši dobri ljudi“, „naše sluge, naši plemeniti ljudi, ljudi koji nas slušaju“. Takav seniorski položaj prema podčinjenom plemstvu s feudalne strane identičan je seniorskom položaju vladara Bosne. I jedan i drugi položaj proizlaze iz prava darivanja zemljišnog posjeda u baštinu, pa na temelju toga i prava na „vjernu službu“ i „vjeru gospodsku“. Detaljnije, u: Babić 1972, 29-44; Vlastelin ima dužnost da verno služi vladaocu i da vladalac trajno drži vlastelina u veri; Ćirković 1962, 97.

²⁰⁰ Detaljnije o ovoj epizodi u, u: Kurtović 2009, 103; Mijušković 1960, 51; Ćirković 1964, 181; Živković 1979, 181.

istočnom Humu, i Sankovića, koji su držali zemlje od Primorja preko Popova i Nevesinja, kao i pravo od kralja Tvrtka II da ubire mogoriš. U drugoj deceniji XV stoljeća od Nikolića se spominje jedino Grgur Nikolić.²⁰¹ Još jedan zanimljiv podatak o Nikolićima je iz 1436. godine kada Grgur Nikolić u Dubrovniku traži zidara koji će sagraditi crkvu, a kako nema više podataka o gradnji crkve može se pretpostaviti da je ista trebala biti mauzolejna crkva Grgura koji je umro u julu 1436. godine.

Sjedište vlasteoskog roda Nikolića nalazilo se u Vranjevu selu, u župi Žaba. Ovu tvrdnju potvrđuje srednjovjekovna nekropola stećaka iz Vranjeva sela u kojoj se nalaze tri stećka sa epitafima koji se odnose na Nikoliće. Epitaf sa stećka kneza Vladislava informiše nas da je sahranjen na plemenitoj zemlji, što potvrđuje o sjedištu Nikolića.

Veliko groblje sa stećcima nalazi se u udolini između podnožja brda Žrnov na južnoj i stare ceste Stolac – Neum na sjevernoj strani. Pri arheološkim radovima polovinom osamdesetih godina XX stoljeća na groblju je evidentirano 152 cijelih i razbijenih spomenika, u obliku ploča i sanduka u jednakom broju.²⁰² Na istom lokalitetu nađene su antičke ruševine datirane između I i VI vijeka. Groblje sa stećcima je podijeljeno na dva dijela. Sjeverni dio groblja je veći i sa mnogo više spomenika nego južni. Ne zna se da li je tako bilo oduvijek ili je to posljedica kasnijeg krčenja terena. Po svemu sudeći, južna, manja grupa sa 30 sačuvanih spomenika bila je izdvojena na neki način u odnosu na ostali dio groblja. U arheološkoj literaturi manja grupa stećaka poznata je pod nazivom Nekropola knezova Nikolića, porodice koja je vladala obližnjim Popovim poljem. Na njoj su sahranjivani potomci župana Nikole i članovi njihovih porodica.²⁰³ Osim natpisa značajan je i heraldički motiv, koji se nalazi na stećku kneza Petra Nikolića, isti pokazuje grb vlasteoskog roda Nikolića. Podaci koji su sadržani na natpisu obavještavaju nas o ličnostima iz kojih saznajemo da su pripadali Katalini (Katarini) sestri bana Stjepana II. Kotromanića, knezu Vladislavu i knezu Petru Nikoliću. Natpisi vremenski smještaju Nikoliće i podudaraju se sa vremenom njihove pojave u izvorima.

Na lokalitetu nije izvršeno sistematsko arheološko istraživanje koje bi dalo pravu sliku o nekropoli, njenom prostiranju i veličini. Otkopan je samo jedan grob ispod stećka br. 9 u kojem je sahranjen knez Petar Nikolić, sin kneza Vladislava, koji se u historijskim dokumentima javlja između 1380. i 1397. Pokojnik je sahranjen u sanduku od debljih i tanjih kamenih ploča. Leži

²⁰¹ U pismu kralja Ostoje Dubrovačkoj republici 1416. godine, u kojem ih obavještava da mogoriš za tu godinu trebaju dati Grguru Nikoliću, kralj Grgura naziva slugom i vjernim knezom. Grgur je osigurao naplaćivanje mogoriša do kraja svog života 1437. godine. Detaljnije, u: Jiriček 1892, 64, 69.; Dinić 1935, 255.

²⁰² Glavaš 1987/88, 113.

²⁰³ Lovrenović 2009, 180.

nauznak, sa jednom rukom na karlici, dok donji dio druge ruke nedostaje. Ovo groblje je izuzetno važno jer prema natpisima na stećcima, u kombinaciji sa historijskim izvorima, pruža veću mogućnost preciznijeg datiranja grobova, od polovine XIV do polovine XV stoljeća, kada se postepeno mijenja običaj sahrane pod stećcima i kada dolazi do postavljanja drugačijih nadgrobničkih obilježja. Kako je samo istražen grob kneza Petra Nikolića, u kom osim slabih tragova brončane ili srebrene žice u predjelu pojasa nije bilo drugih nalaza, svakako da bi sistematska istraživanja doprinijela novim saznanjima, kao i potvrdu historijske interpretacije o porodici Nikolić tokom XIV i XV stoljeća.²⁰⁴

²⁰⁴ Glavaš 1987/88, 113.

Istraživanja nekropola i pojedinačnih grobova poznatih historijskih ličnosti

Trebinje, Poljice – grob župana Grda

U Poljicama, dijelu Trebinja ispod Gradine, nalazi se zaravan uz rijeku Trebišnjicu. Na toj zaravni su ruševine dviju crkava, starije ispod Gradine, i „novije“ na zaravni gdje je nekada bilo srednjovjekovno groblje. Pretpostavlja se da je druga crkva sagrađena u osmansko doba. Temelji crkve su ukopani u srednjovjekovno groblje, a njena unutrašnjost je bila popođena nadgrobni pločama ispod kojih su bili grobovi, vjerovatno dio srednjovjekovnog groblja. U temeljima sjevernog crkvenog zida nađena je obijena ploča sa očuvanim natpisom, prema kojem je tu sahranjen župan Grd. U grobu ispod ploče obloženom kamenim pločama otkrivena je pozlaćena mamuza. Prema natpisu na ploči grob je pripadao županu Grdu. On je živio u doba vladavine kneza Mihajla koji 1189. više nije među živima, što znači da je nadgrobna ploča župana Grda nastala prije te godine. Nešto više podataka za datiranje daje mamuza koja je, prema ostatku (dijelu mamuze za podbadaње konja), datirana u polovinu XII stoljeća. Osobine natpisa također odgovaraju tom vremenu.²⁰⁵

Široki Brijeg, Kočerina – grob Vignja Miloševića

Na nekropoli pored glavnog puta kroz Kočerinski kraj, bila su sačuvana četiri stećka. Uz užu (doglavnu) stranu stećka pod kojim je sahranjen Viganj Milošević, bila je uspravno postavljena ploča sa natpisom.²⁰⁶ To je rijedak primjer da je natpis na posebnoj, usadnoj ploči.²⁰⁷ Na dubini od 2.20 m nađen je poklopac kamenog sanduka u kojem je sahranjen Viganj Milošević.²⁰⁸ Poklopac je napravljen od dviju dugih ploča u vidu krova na dvije vode. Stajao je na sanduku koji se sastojao od četiri dobro klesane ploče. Sanduk je već bio opljačkan, dio ploča razbijen, a kosti ispreturane. U grobnicu su položena dva skeleta – muški i ženski.²⁰⁹ Viganj Milošević

²⁰⁵ Detaljnije, u: Anđelić, 1962., 173 – 175.

²⁰⁶ Zelenika 2004., 181; Historijska *putešestvija* kočerinske ploče od 1872. do 2004. godine zanimljiva je i obrađena u Zborniku o Vignju Miloševiću. Detaljnije, u: Zbornik Viganj i njegovo doba, Gral Široki Brijeg, Kočerina 2004.; Vego 1960-1961, 261.

²⁰⁷ O čuvanju podataka i informacijama o mjestu gdje je ploča bila usađena zaslužan je fra Bonicije Rupčić. Detaljnije u Zelenika 2004, 184.

²⁰⁸ Još 1983. godine poveljena je akcija za arheološko istraživanje groba i potvrđivanja pretpostavki o istinitosti nadgrobnika ovog velikaša u organizaciji Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Hercegovine u Mostaru pod vodstvom Vukosave Atanacković Salčić. Detaljnije, u: Zelenika 2004, 184-185.

²⁰⁹ Kada se analiziraju podaci o ovom ukopu, gdje se pretpostavlja da je sahranjen Viganj Milošević, u jednom radu se pominje podatak da su u grobnici pronađena dva skeleta, dok se u drugom radu pominje da je uz ostatke skeleta iz groba Vignja Miloševića u susjednom grobu pronađen i jedan skelet koji pripada ženskoj individui. Detaljnije, u: Zelenika 2004, 186; Mikić 2004., 199; Ovo je svakako i primjer da revizionistički pogledi na događaje i istraživanja mogu unijeti i određene zabune i nejasnoće sa težnjom predimenzioniranja određenih ličnosti i pojedinih događaja.

umro je između 1404. i 1411. godine. Antropološkom analizom ustanovljeno je da je preminuo u dobi od 60 godina i da je spadao u autohtoni dinarski tip.²¹⁰

Travnik, Gornje Turbe – mauzolej tepčije Batala

Na platou brežuljka koji se nalazi uz cestu prema Jajcu, na izlazu iz Turbeta, bila je nekropola sa stećcima, na kojoj je između dva svjetska rata izgrađena pravoslavna crkva. Izgleda da je nekad ovdje bilo više stećaka čiji broj nije zabilježen. Iza apside na istočnoj strani zaravni ostala su tri stećka, od kojih jedan u obliku sljemenjaka (dimenzija 1,45 x 0,60 x 0,80 m), postavljen na gornjoj ploči iznad Batalovog groba (dimenzija 2,25 x 1,25 m). Grobnica je bila u mauzoleju kvadratne osnove (dimenzija 5,80 x 5,80 m) sa trijemom (dimenzija 7,20 x 3,10 m).²¹¹ Oko grobnice su 1915. godine bili vidljivi ostaci zidova mauzoleja, visine 80-85 cm, i velike količine razbacanih sedrenih blokova sa tragovima dekoracije živih boja.²¹² Oko mauzoleja je bilo manje dvorište opasano sa svih strana umjetnim jarkom, a cijeli objekt je odavao dojam malog utvrđenja. Ispod stećka (dimenzija 1.70 x 0.60 m) bila je pokrovna ploča grobnice postavljena na konzole. Zidovi tog prostora bili su prekriveni zavjesom pričvršćenom željeznim čavlima. U jednom zidu grobnice bila je uglavljena mala ploča sa urezanim natpisom po kojem je određena sahranjena osoba. Ispod gornje komore, u donjem dijelu, nađena je kamenom ozidana raka (dimenzija 2.05 x 1.05 x 1.26 m) pokrivena pločom (dimenzija 2.25 x 1.25 m). U njoj je bio položen sarkofag od muljike sa skeletom tepčije Batala. U gornjem uglu sarkofaga bilo je udubljenje za posudu ili čašu. Među razbacanim kostima nađeni su komadići brokata. Drugih priloga nije bilo.²¹³ Najzanimljiviji dio mauzolejnog kompleksa i grobnice je pločasa natpisom, koja potvrđuje ličnost koja je ovdje sahranjena. Natpis na ploči glasi : *Ase leži uzmožni muž, tepčija Batalo bosanski, a pisah Radomil.*²¹⁴

Najverovatnije da se na mjestu gdje se poslije pozicioniralo srednjovjekovno groblje i grobnica tepčije Batala u rimsko doba nalazio rimski logor, što je svakako uticalo na kulturu pamćenja i sahranjivanja kroz periode, kao i uticaj na sahranjivanje i nazive raka, grobna raka,

²¹⁰ Mikić 1986, 85-87; Isti 2004, 197-198.

²¹¹ Truhelka 1915, 365-374; Mazalić 1959, 239-242.

²¹² Podatke Truhelke o lokalitetu i dimenzijama iz 1915. dovodi u pitanje Mazalić u radu iz 1959. godine u odnosu na zatečeno stanje na lokalitetu 1950-tih kada su se radile određene intervencije na spašavanju ove grobnice, s pravom dovodeći u pitanje izgradnju kasnijih objekata koji su narušili ovaj vrijedan spomenik i njegovu okolinu, smatrajući da oko Batalove grobnice postoji još sličnih grobnica sa kojih su pomjereni stećci. Detaljnije, u: Mazalić 1959, 240.

²¹³ Truhelka 1915, 366-368.

²¹⁴ Truhelka 1915, 369, sl.7 i 8.; Tepčija je titula za dvorskog funkcinera koji je vodio računa o zemljoposjedima svog gospodara. Pojavlju se prilikom razgraničenja između vladarskih i drugih posjeda, također pojavljuju se u sprorovima. O tituli tepčije, detaljnije, u: LEKSIKON SRPSKOG SREDNJEG VEKA, priredili Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, Knowledge, Beograd, 1999., 728.

itd. Sama riječ *raka* kao oznaka za grob izvedena je od latinske riječi *arca*, u prvotnom značenju kovčeg, lijes, npr. *Raka sv. Šimuna u Zadru, poslije također i grobnica*.²¹⁵ To potvrđuje i lokacija mauzoleja tepčije Batala Šantića nedaleko od utvrde Toričan u Lašvi na mjestu rimskog vojnog logora opasanog opkopom, koji je tu funkciju, osim zatrpane zapadne strane, zadržao i stoljećima kasnije kada je ovdje podignut mauzolej sa stećkom sljemenjakom iznad groba u kom su, položene u kamenu sarkofag, počivale kosti ovog poznatog bosanskog vlastelina.²¹⁶ Samo nekoliko stotina koraka dalje otkrivena je ranokršćanska bazilika, a istočni dio ovog prostora u novije vrijeme služio je kao pravoslavno groblje.²¹⁷

Foča, Humsko – grob gosta Milutina

Ispod stećka u obliku stupa, sa ljudskim likom i natpisom, sahranjen je gost Milutin Crničanin.²¹⁸ Radi se o pripadniku Crkve bosanske. Stećak, odnosno monolitni kvadratni stup, bio je smješten na zapadnoj strani groba, iznad glave pokojnika. Na sve četiri strane nalaze se prikazi i natpisi, dok lik na jednoj strani vjerovatno predstavlja pokojnika, koji u lijevoj ruci drži knjigu a u desnoj mu je štap.²¹⁹ Grob su raskopali mještani 1933. godine. Na dubini od 1.50 m u ruci je bila kamena konstrukcija groba u obliku sanduka od dobro uglavljenih kamenih ploča, pokrivena teškom poklopnicom. U kamenu sanduk položen je drveni (orahov) kovčeg. Orijehtacija groba je pravilna: zapad-istok. Grob je provaljen sa jedne podužne strane i kosti zajedno sa drugim sadržajima groba su izvađene. Pokojnik je položen u drveni sanduk nauznak. Sahranjen je u brokatnoj haljini na kojoj su bili zlatovezom izvedeni ornamenti psa, medvjeda i zvijezdica.²²⁰ Natpis oslikava ulogu pripadnika Crkve bosanske u političkoj i vjerskoj službi srednjovjekovne Bosne. Posebno poslovi koje su obavljali za bosansko plemstvo svjedoče o ulozi pripadnika Crkve bosanske na dvorovima. To objašnjava i natpis sa nadgrobno spomenika u kojem se kaže da je primio darove od gospode grčke. Ovaj podatak je krivo tumačen da bi se ovom pripadniku Crkve bosanske dao neki drugi karakter, iako natpis jasno ukazuje na razlike u političkom, diplomatskom i vjerskom diskursu u odnosu na sadržaj natpisa.

²¹⁵ Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 16.08.2023. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=51676> ; Primjer naziva raka spominje i Vego...*neka Rada iz Splita dariva neke zemlje sv. Stejapanu u Splitu 23.X 1226. godine i navodi neke spomenike – rake (...et terram que est iuxta arcus sit sancto Stephano)*, kao i primjer u natpisu trebinjskog župana Grda spominje se oko 1177. godine spomenik riječju raka... Vego 1973, 308, napom.6.

²¹⁶ Historiografske podaci i informacije o vremenu tepčije Batala obrađeni u: Kliko 2022.

²¹⁷ Mazalić 1959, 241.

²¹⁸ Skarić 1934, 79-82.

²¹⁹ Skarić 1934, 79, Tab.XII.

²²⁰ Skarić 1934, 82, Tab.XIII.

Lokalitet Grudine - Čipuljić, Bugojno

Velika nekropola u Čipučjiću broji 770 grobova a tok njezinog iskopavanja i rezultati sumarno su objavljeni u vidu kratkih izvještaja.²²¹ Dijelovi nakita su publicirani u dva kataloga i u disretaciji B. Radojković. Dio nakita je izložen u vitrinama Zemaljskog muzeja. Bez precizne obrade ove velike nekropole moguće je reći samo nekoliko opservacija. Na malom uzvišenju na nekropoli bile su ruševine objekta iz antičkog perioda²²², kasnoantičke bazilike, crkve iz ranog srednjeg vijeka (IX-X vijek) i kasnog srednjeg vijeka²²³ (XIV-XV vijek). Posljednja sagrađena crkva je oštetila ranosrednjovjekovne grobove.

Oko ovih ruševina tokom IX vijeka počela je nastajati nekropola na kojoj se sahranjivalo sve do kraja XV vijeka. Na lokalitetu su nekada stajali brojni stećci koji su sukcesivno uništavani krajem XIX vijeka. Kako su stećci oblikovani i da li su imali ukrase nije poznato.²²⁴ Ukopi na nekropoli su bili gusti, a grobovi iz kasnosrednjovjekovnog perioda koji su dublje ukopavani od onih iz ranog srednjeg vijeka, često su ih remetili ili uništili.²²⁵ Izvan ruševina, već u središnjem sektoru nekropole, uočava se težnja za ukopavanjem na redove i pravilnija orijentacija grobova. Osnovni smjer ukopa je zapad – istok, a djelomično sjeverozapad-jugoistok. Druge orijentacije su sporadične.²²⁶ Dječiji grobovi su pliće ukopani, a za ostale grobove dubina ukopa je zavisila, između ostalog, i od ruševina.²²⁷ Na nekropoli su bile zastupljene sve tri osnovne vrste ukopa: slobodan ukop, grobovi sa zaštitnim okvirima od drveta, i grobovi sa upotrebom kamena.²²⁸ Trećina grobova sadržavala je priloge. Najviše su zastupljeni nalazi nakita, naušnice i prstenje.²²⁹ Od dijelova odjeće zastupljene su dvije kopče, slične izrade kao u Grborezima i tragovi tekstila. Ostale nalaze čini više par mamuza i nekoliko komada strelica, te u jednom dječijem grobu, izuzetno rijedak prilog – bronzana glava buzdovana.²³⁰ Rezultati višegodišnjih istraživanja, ove velike u cijelosti istražene srednjovjekovne nekropole u Bosni i Hercegovini, još uvijek nisu objavljeni.

²²¹ Prvim dijelom iskopavanja ukovodio je V. Paškvalin a drugim P. Anđelić, dok je istraživanja u ostalim kampanjama vodila Nada Miletić. Detaljnije, u: AP 1, 1959, 163 – 165; Miletić 1961, 133-134; Miletić 1965, 177-178; Miletić 1966, 159; Miletić 1970, 179-181; Miletić 1973, 119-120; Miletić 1982, 172.

²²² Anđelić 1959, 163.

²²³ Miletić 1961, 133-134.

²²⁴ Anđelić 1959, 164.

²²⁵ Anđelić 1959, 164.

²²⁶ Miletić 1965, 177 – 178.

²²⁷ Miletić 1965, 178; Miletić 1966, 159; Miletić 1961, 133.

²²⁸ Miletić 1970, 179-180.; Miletić 1973, 119-120;

²²⁹ Miletić 1965, 178; Miletić 1966, 159.

²³⁰ Miletić 1970, 179-180; Miletić 1973, 119-120.

Nekropola Kamenjača – Vogošća

Radovima na izgradnji objekata Tvornice automobila u Vogošći, na lokalitetu Kamenjača, otkriveni su grobovi prekriveni kamenim pločama. Tokom mjeseca avgusta 1973. god. obavljani su zaštitni radovi na spašavanju grobova pod rukovodstvom Nade Miletić, kustosa Zemaljskog muzeja, Ivane Bajo kustosa Muzeja grada Sarajeva i Marije Sever fotografa Zemaljskog muzeja.²³¹ U toku radova otkriveno je 7 grobova, smještenih u grobnice od nepravilnih kamenih ploča, različite dubine i orijentacije jugozapad-sjeveroistok kod 4 groba. Skeleti su bili prilično oštećeni i dislocirani te je bilo teže odrediti položaj glave i ruku. Nalazi sitnih bronzanih i srebrenih dugmadi pronađeni su u tri groba dok je u četvrtom pronađen jedan željezni predmet. Prema dataciji N.Miletić grobovi pripadaju kasnom srednjem vijeku tj. XV.st.²³²

Grborezi – srednjovjekovna nekropola

U Grborezima se nalazi jedna od rijetkih sistematski istraženih srednjovjekovnih nekropola. Istraženo je 265 grobova²³³ uz napomenu da je dio groblja uništen vađenjem šljunka prije dolaska arheologa.²³⁴

Nekropola se prostire na površini 50 x 20 m, uz glavnu cestu Split-Livno-Kupres i dalje na istok u unutrašnjost. Groblje je locirano na blagom uzvišenju u blizini vode.²³⁵ Na groblju je zatečeno 86 nadgrobnih spomenika u obliku pritesanih kamenova koji teže da liče na sanduke, u obliku ploče i amorfnih kamenja, obično zvanih stećcima. Groblje je bilo na redove, a grobne rake su orijentirane zapad-istok sa određenim otklonima ili jugozapad-sjeveroistok.²³⁶ Samo 6 grobova orijentirano je sjever-jug, svi u prostom ukopu.²³⁷ Od njih je pet grobova presloženo drugim kasnijim grobovima. Ukopani su prosječno na dubini od 1.40 m. Ni po čemu se ne razlikuju od ostalih grobova, osim što su u njima prilozi iz najranijeg perioda sahranjivanja (X-XII st.).

Na osnovu analize grobnih nalaza može se zaključiti da je pokopavanje na nekropoli u Grborezima počelo u X. i da je trajalo bez prekida sve do XV.st.²³⁸ Nađena su 102 groba sa

²³¹ Miletić 1973, 120-121.

²³² Isto 1973, 121.

²³³ Bešlagić 1964, 13-54

²³⁴ Bešlagić 1964.

²³⁵ Isto, 55.

²³⁶ Isto, 56, 93.

²³⁷ Isto, 95.

²³⁸ Isto, 95.

prostim ili slobodnim ukopima, ili oko 38%, ovaj broj obuhvatio je i 4 etažna groba, uračunati su kao da imaju samo po jedan grob. U ovom broju se nalazi i 5 grobova sa po 2 skeleta, kao i 1 sa 3 skeleta. Individualnih ima ukupno 92, tj. u svih 102 prosta groba nađeno je 113 skeleta.²³⁹ Doživljenja starost pokopanih u ovu vrstu grobova je sljedeća: djece – 52, mladića i djevojaka – 5, od 20 do 30 godina starosti – 7, od 30 do 50 godina – 21, preko 50 godina – 25. Podaci o spolu ukazuju da je muških – 32, ženskih – 25, djece oba spola 52.²⁴⁰ U 24 groba evidentirani su nalazi i to u 14 naušnice²⁴¹ raznih tipova²⁴², u 7 grobova tekstil²⁴³, u 4 slučaja su bile zemljane posude ili ulomci²⁴⁴, od ostalih nalaza su značajni zaponi²⁴⁵, kopče²⁴⁶, prstenovi²⁴⁷, gumbi²⁴⁸, nožići²⁴⁹, dijadema²⁵⁰ i dr. U dva groba su pronađeni novčići (grob 87 i 179) s tim da se jedan može determinirati u XII. st.²⁵¹

Grobova u kojima je upotrijebljeno drvo u prostom ukopu ima 26 i taj broj je oko 10%, osim toga ima još 15 grobova sa drvetom koji na površini zemlje imaju stećak, 3 imaju kamen kod

²³⁹ Isto, 57.

²⁴⁰ Isto, 57.

²⁴¹ Radi se o uglavnom pozlaćenim trojagodnim naušnicama koje su nađene u 18 prostih grobova u ukupnom broju od 34 primjerka. Bešlagić im pripisuje bosanski karakter i smješta ih u široko razdoblje od 10. do 15. st., s tim što se varijante ovakvih naušnica javljaju često i u Dalmaciji. Detaljnije, u: Bešlagić 1964, 67-76, 94.

²⁴² Ovdje misli i na ostale tipove koji su zastupljeni na ovoj nekropoli poput dvojagodnih sa kruškolikim privjeskom koje se javljaju u 6 prostih grobova sa 11 primjeraka datiranih od 12. do 15. st., potom grozdolike u 5 primjeraka iz jednog groba, od čega su tri primjerka od zlata i specifičan su bizantski proizvod sličan onom iz Trilja, dok su par srebrenih prototip bjelobrdskih. Datirane su od 10. do 11., kao i par pozlaćenih kolutastih koje se datiraju u period 12. do 15. st. Detaljnije, u: Bešlagić 1964, 76-79, 94.

²⁴³ Ostaci tekstilne odjeće od vune, svile i brokata nađeni su u 14 grobova raznovrsne izrade, pretežno u prostim grobovima. Dva najveća nalaza su ženske kape rađene kao čipka sa svilenim i metalnim nitima, po ugledu na Italiju, a u kasnom srednjem vijeku nosile su se i u Bosni. Tekstil je datiran u period od 12. do 15. st. Detaljnije, u: Bešlagić 1964, 86-88.

²⁴⁴ Keramički nalazi sastoje se od 6 posuda i 8 ulomaka pronađenih u prostim grobovima, bez daske, kamene ograde ili stećka, što upućuje na stariji period groblja. Ulomci potiču od posuda koje su u gozbama na samom groblju razbijene. Detaljnije, u: Bešlagić 1964, 85-86, 94.

²⁴⁵ To je jedini metalni nalaz koji se javlja u nešto većem broju i to 15 iz 13 grobova, uglavnom su okruglasti i pravougaoni, kovani i prosti, osim jednog primjerka sa 2 polumjesečasta dodatka. I ovim nalazima dat je širok vremenski raspon od 10. do 14. st. Detaljnije, u: Bešlagić 1964, 83-84, 94.

²⁴⁶ Dvodijelna bronzana kopča sa biljno – životinjskim stilizacijama i sa crvenim kamenom, koja je pronađena u grobu neobične orijentacije, predstavlja originalan nalaz vjerovatno i perioda 14. – 15. st. Detaljnije, u: Bešlagić 1964, 82, 94.

²⁴⁷ Prstenovi su od jednostavnog ukrašenog tankog srebrenog lima i to 3 primjerka iz 10. – 11. st. Detaljnije, u: Bešlagić 1964, 81-82, 94.

²⁴⁸ Tri primjerka gumba – puceta ne predstavljaju ništa izuzetno. Detaljnije, u: Bešlagić 1964, 80, 94.

²⁴⁹ Željezni nožići nošeni o boku (4 primjerka) djece i mladića imaju dosta širok vremenski raspon upotrebe od 10. do 15. st. Detaljnije, u: Bešlagić 1964, 84, 94.

²⁵⁰ Dijadema od pozlaćenih pločica je osamljen primjerak iz 13.-15. st. nađena je na lobanji ženske mlade osobe, starosti 20-tak godina, uz par naušnica sa dvije jagode i kruškolikim privjeskom. Kvadratne pločice najvjerovatnije su bile pričvršćene na platno koncem. Ovakvi primjerci pronađeni su i u Dalmaciji, ali u Brezi i Bihaću. Detaljnije, u: Bešlagić 1964, 66, 94.

²⁵¹ Novčići su pronađeni u 21 grobu, različitih tipova, 30 primjeraka, uglavnom talijanskih pikola kovanih u periodu od 13. do 15. st. Uz ove novčiće redovno nema drugih nalaza, većina grobova sa novčićima su sa dva i više skeleta i imaju stećke kao nadgrobnik. Detaljnije, u: Bešlagić 1964, 58, 91-92, 95..;

glave ili kod glave i nogu, zatim jedan grob sa pločom.²⁵² Od 26 grobova 25 su individualni, a jedan je dvostruki, ovdje nema grobova sa više skeleta niti etažnih, sahranjenih muških je 12, ženskih je 6, djece 7 i neustanovljenog spola 2. Skeleti su polagani na različitim dubinama od 80 do 130 cm i ovdje je manje nalaza nego u prethodnoj grupi grobova. Nalazi su pronađeni u 5 grobova tj.19% od toga u 2 slučaja su komadići zemljanih posuda, u 1 slučaju naušnice u grobu 185, te tekstilna kapa sa novčićem u grobu 20, i još u jednom nožić i zapon za pojas.²⁵³

Treći tip grobova na nekropoli Grborezi je vezan za upotrebu kamena. Ukupno je 138 grobova u kojima je korišten kamen u raznim vidovima.²⁵⁴ U prvu i najjednostavniju varijantu ovakvih grobova ubrajamo 10 kod kojih je stavljan po jedan kamen sa strana pokojnika. Najviše je bilo grobova u kojima je upotreba kamena u bilo kom obliku: samo mala ploča iza glave (na jednoj od njih nađen je i urezan križ), ili sa dvije ploče kod glave i nogu, raka oblagana sa pojedinim pločama, sve do kompletnih kamenih suhozidino građenih sanduka sa poklopnica u vidu monolitne ploče ili od slaganih manjih ploča. Sveukupno je nađeno 52% grobova sa upotrebom kamena.²⁵⁵ Zajedničkih grobova sa dva i više pokojnika ima relativno mnogo, što nije česta pojava u srednjovjekovnim grobovima, tim više što to nije izazvano pomanjkanjem prostora, već vjerovatno željom za zajedničkom sahranom bliskih srodnika.²⁵⁶ Grobova sa samim stećkom iznad ima ukupno 56 primjeraka. Stećci su raznih dimenzija i oblika, a znatan broj ih je amorfan. Grobovi ispod njih su proste zemljane rake, dva groba su etažna, jedan ima obje proste rake, dok je drugi donja prosta a gornja ima okvir sa pločom, u 15 grobova su nađeni ostaci drveta, 4 je primjerka sa kamenim okvirom i 3 primjerka gdje je pored stećka upotrijebljena i kamena ploča nad rakom. Također, 22 primjerka su sa kamenim okvirom i pločom iznad kojih su stećci.²⁵⁷

Na ovom groblju od 265 grobova otkriveno je sveukupno 355 skeleta, od toga oko 33% posto dječjih ili 116 sahranjenih dječjih individua, mladića i djevojaka do 20 godina života – 18 individua, ljudi osoba od 20 do 30 godina – 32, od 30 do 50 godina – 86 i preko 50 godina

²⁵² Upotreba drveta ili proces korištenja daske tako da se mrtvac najprije polagao na dasku, umjesto na samu zemlju, zatim se postepeno pristupalo oblaganju sa strana, kao i pokrivanju daskom odozgo, postepeno se pomoću žljebova, drvenih čavala i klinova međusobnim povezivanjem dasaka došlo do drvenih sanduka. Upotreba daske i sanduka nije prestajala tokom cijelog kasnog srednjeg vijeka, naročito jer se nije oskudijevalo sa drvjetom. Detaljnije, u: Bešlagić 1964, 60.

²⁵³ Bešlagić 1964, 59.

²⁵⁴ Bešlagić 1964, 60.

²⁵⁵ Isto, 60.

²⁵⁶ Isto, 64.

²⁵⁷ Isto, 60.

života – 93 individue . Po smrtnosti djece koja se na srednjovjekovnim grobljima kreće od 30-40% sahranjenih, ovo groblje se uklapa u taj prosjek.²⁵⁸

Pokojnici su kao i u većini svih istraženih srednjovjekovnih grobova sahranjeni uobičajeno u ležećem položaju, sa rukama prekrštenim na truhu ili grudima, dok na drugim grobljima više prevladava položaj ispruženih ruku.²⁵⁹ Nije nađen ni jedan slučaj sahrane dekapitacije ili masakriranja pokojnika kao i neki drugi znakovi bolesti kao što su skvrčene noge, postavljanje na bok, grbavost i slično. Zanimljiv je jedan ukop ženske osobe na stomak u grobu broj 102.²⁶⁰ Glava pokojnika uglavnom je polagana na potiljak, sa manjim naklonom na desni ili lijevi obraz, kod većine sahranjenih nađena su upadno otvorena usta. Mrtvaci su sahranjivani u odjeći što se vidi po tekstilu, a nađeni ostaci ostalih nalaza govore o tome.²⁶¹

Dedino Guvno i Tičići – Kakanj

Lokalitet Dedino guvno pozicioniran je u rudno eksploatacnoj zoni u Kakanju te je u periodu od 01. do 20. maja 1982. godine pod rukovodstvom Fidrete Ledić istražen, dok je o izvođenju radova brinuo Zdenko Žeravica.²⁶² Otkriveno je 67 grobova, od čega 36 muških, 22 ženska, 8 incerta i jedan dvojni. Dubina ukopa je od 0,90 do 1,6 m, orijentacija istok – zapad, pokojnici su položeni na leđima, kod 62 skeleta ruke su opružene, a kod pet pokojnika ruke su preko karlice. Većina grobova je imala kamenu grobnu konstrukciju, dok su 22 ukopana u zemlju. U pet grobova su pronađeni su skromni nalazi u grobovima od čega vrijedi izdvojiti kermaičku posudu, par bronzanih naušnica, tri dugmeta i muški prsten.²⁶³ U dva navrata, od 06. do 23.02. i od 29.03. do 15.04. 1982. godine obavljeno je zaštitno iskopavanje na lokalitetu Tičići kod Kakanja. Istražena je površina od 520 m² po sistemu mreže kvadrata.²⁶⁴ Otkrivena su 102 groba, 64 muška, 22 ženska, 4 dječija i 12 kojima spol nije mogao biti određen. Pokojnici su ukopani na dubinama od 0,50 do 1,6 m. Najveći broj grobova imao je kamenu grobnu konstrukciju, i to 60 grobova, 21 grob je bio ukopan u zemlju, 3 su ciste, 8 grobova su jednostavne rake sa kamenim pokrovom, dok su kod 8 grobova prisutni ostaci drvenih ploča i preko skeleta.

²⁵⁸ Isto, 62.

²⁵⁹ Od 355 skeleta položaj je ustanovljen kod 218, za ostalih 137 to se nije moglo utvrditi zbog istrošenosti kostiju ili što nisu pronađene intaktne, od toga 120 ih je prekršteno na grudima ili stomaku, u 51 slučaju ruke su opružene, a u 39 jedna je ruka opružena a druga na grudima ili stomaku. Slična situacija sa položajem ruku je i na groblju Mihaljevići.

²⁶⁰ Isto, 64.

²⁶¹ Bešlagić 1964, 65.

²⁶² Ledić 1986, 80-81, napom.3

²⁶³ Ledić 1986, 80.

²⁶⁴ Isto 80.

Zanimljiva je i pojava kamenih jastuka (uzglavlja) u dva slučaja.²⁶⁵ Orijentacija grobova je u pravcu sjeveroistok-jugozapad te jugoistok-sjeverozapad i istok-zapad. Položaj pokojnika je idnetičan kao i na lokalitetu Dedino guvno. U grobu 81 pronađen je jedini prilog – posuda.²⁶⁶

Raška Gora kod Mostara

Lokalitet Stećci - Raška Gora kod Mostara došao je u fokus istraživanja i zaštite u periodu od 1977. do 1982. godine izgradnjom hidroelektrane Salakovac i Grabovica. Istraživanja je obavio Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru, dok je istraživanjima rukovodila Vukosava Atanacković – Saličić.²⁶⁷ Manja istraživanja na navedenom lokalitetu provedena su 1954. godine²⁶⁸, dok je nekropola 1888. godine izgradnjom željezničke pruge Sarajevo – Mostar presječena, a više stećaka i grobova je uništeno.²⁶⁹ Na lokalitetu Stećci nekropola je pozicionirana na desnoj strani Neretve, uz nju su istražene još nekropole Postolać i Pojilo.²⁷⁰ Istraženo je 116 grobova, dok su nalazi bili samo u 13 grobova. Uočavaju se četiri grupe sahranjivanja u grobovima. Grupa I manja grupa na JI i SJ dijelu nekropole gdje se ukopavalo u glinovitu zemlju a oko skeleta ili glave, nogu i ruku se nalazio kameni vijenac. Iznad groba je amorfnu obilježje ili ploča. Ovakvih grobova je 26, i to od br.67 do br.90 i od 100 do 102.²⁷¹ Grupa II u južnom i JZ dijelu nekropole. Grobovi su ukopani u šljunkovitu zemlju. Ovoj grupi pripadaju grobovi od br.35 do 44 i od 44 do 56, dok su grobovi 90, 93 i 94 kasniji grobovi. Sveukupno je 25 grobova, posebno se ističe grob 51 sa nalazom zagona – pređice.²⁷² Grupi III pripadaju grobovi sa kamenom arhitekturom u zapadnom i SZ dijelu nekropole, poklopljeni sa većim preklopnicama. U ovoj grupi je veći broj dječijih grobova, a iznad grobova su se nalazili najbolje obrađeni stećci. U ovu grupu spadaju grobovi od 1 do 32, te br.91, 105, i 107, sveukupno 36 grobova datiranih u XV. st.²⁷³ Grupi IV pripadaju grobovi koncentrirani u središtu nekropole, većinom bez nadgrobnika ili slabije obrađenim stećcima manih dimenzija. U ovoj grupi grobova iznad groba 61 nalazi se stećak br.5 koji je dobro obrađen. Ovoj grupi grobova pripadaju grobovi 29, 30, 34, 50 – 66, 92, 95 – 99, 103 – 106 i 108, sveukupno 23. U grobovima nije bilo nalaza.²⁷⁴ Od 116 sahranjenih na sva tri

²⁶⁵ Isto 81.

²⁶⁶ Isto 81.

²⁶⁷ Atanacković – Salčić 1989, 65 – 98.

²⁶⁸ Bešlagić 1956, 253.

²⁶⁹ Atanacković – Salčić 1989, 65

²⁷⁰ Isto 88 – 89.

²⁷¹ Isto 94.

²⁷² Isto 94.

²⁷³ Isto 94.

²⁷⁴ Isto 95.

lokaliteta muških je 45, ženskih 39, dječijih 24 a na 8 skeleta se nije mogao utvrditi pol.²⁷⁵ Treba istaći veliku smrtnost djece, kao i da je prosječan životni vijek sahranjenih 41 godina. Antropološki se pokojnici određuju u dinarski tip.²⁷⁶ U grobovima je pronađeno vrlo malo nalaza, preciznije 13, a najvredniji nalaz su srebrene naušnice sa tri koljenca od granuliranih zrnaca u ženskom grobu 68²⁷⁷, sedam kalotastih srebrenih dugmadi u grobu 21 ispod stečka 7 i 8, posebno je jedno dugme koje ima na kaloti reljefni prikaz cvijeta, te pet bronzanih dugmadi u grobu 2 sa kamenom arhitekturom²⁷⁸, gvozdene igle – pribadače u dječijim grobovima 7, 10 i 13 koji su kamene arhitekture²⁷⁹, zapon - pređica za pojas u grobu 51 na stomaku pokojnika²⁸⁰ i ostaci luksuzne tkanine u muškom grobu br.4, najvjerojatnije se radi o sastavnom dijelu neke kape, te ostaci luksuzne tkanine na grudima muškarca u grobu 21 zajedno sa srebrenim dugmadima.²⁸¹ Vrijedi spomenuti i jedan fragment keramike na grudima pokojnika u grobu 89, dok su iznad groba 35 na dubini od 30 cm pronađena dva ulomka tamnosmeđeg stakla.²⁸² Autorica smatra da je većina bila pokopana i položena u grob u odijelima ukrašenom pozlaćenom žicom, dok su izuzetak djeca koja su umotana u platno.²⁸³ Položaj ruku kod pokojnika je preko karlice, sa prekrštenim rukama preko stomaka, sa rukom pod bradom i ispruženom rukom, ili preko karlice ili stomaka, i u drugim kombinacijama, orijentacija grobova je zapad – istok i sjeverozapad – jugoistok.²⁸⁴

²⁷⁵ Isto 95.

²⁷⁶ Isto 95.

²⁷⁷ Isto 89.

²⁷⁸ Isto 90.

²⁷⁹ Isto 90.

²⁸⁰ Isto 90 – 91.

²⁸¹ Isto 91.

²⁸² Isto 91.

²⁸³ Isto 91.

²⁸⁴ Isto 94.

Kasnosrednjovjekovni grobovi sa jedinstvenim nalazima u Bosni i Hercegovini

Željeznička stanica, Bila, Travnik – nalaz pojasa

Prilikom gradnje platforme za utovar i istovar željezničke stanice uskotračne pruge u Biloj, radnici su 1959. uništili stečke na jednoj humci pored pruge. Nije poznato koliko je stećaka bilo na lokalitetu, ali sudeći po tome da su bili na humci, vjerovatno ih nije bilo mnogo. Jedino se zna da su uništili dva groba.²⁸⁵ U jednom grobu ukopanom u šljunak, koji je bio konglomeratno skoro sljepljen, nađen je skelet muške osobe zrele dobi, koji je prema nalazu klinova sahranjen u sanduku. Iznad groba je bila ploča od muljike. Iz uništenog groba spašeni su dijelovi pojasnih aplika koje su srodne sa skupocjenim pojasom ispod najvećeg stećka na velikom groblju Sv. Spasa na vrelu Cetine.²⁸⁶ Oba pojasa su srodna pojasevima te vrste izrađivanim u Francuskoj odakle su i ušli u modu. Takve pojaseve sa srebrnim aplikama i bogatom garniturom nosio je visoki i viši sloj društva od XIII, a naročito u XIV i XV vijeku diljem zapadne i srednje Evrope.²⁸⁷

Glavica, Han Bila, Travnik – nalaz *scuffie*

U dolini rijeke Bile na uzvišenom vrhu brdašca zvanom Glavica, pri vađenju kamena naišlo se na kamene sarkofage koje su mještani otvarali i pri tome oštetili grobove i njihov sadržaj.²⁸⁸ Kako je na vrhu Glavice stjenovit teren, kamene sarkofage su polagani u površinski sloj zemlje dubok oko 1.00 m. Vađenjem kamena okolno stanovništvo je uništilo gotovo pola brda (njivu Zaglavicu) između Glavice i starog puta za Guču Goru. Nekada je na tom dijelu plug zapinjao o nadgrobne ploče, danas je taj dio livade bez kamenja. Na izrovanoj i odsječnoj sjeverozapadnoj padini brda iznad ledine Zaglavice, u profilu na raznim nivoima, vire polomljene grobnice sa kamenom grobnom konstrukcijom u obliku sanduka. Iskopavanjem 1950. godine stručnjaci su na vrhu Glavice otkrili tri kamene sarkofage od lokalnog kamena muljike, izdubljena u obliku ljudskog tijela, sa kružnim izrezom za glavu, širim dijelom za ramena i trup i užim za noge. Poklopci su iznutra lučno izdubljeni kao svod, a izvana su bili na dvije vode. Orijehtacija sarkofaga je sjeverozapad-jugoistok. Sarkofag na vrhu Glavice na centralnom mjestu bio je posebno brižno obrađen, još sa kamenim jastučićem za glavu. Već je

²⁸⁵ Bach 1980, 95 – 105.

²⁸⁶ Isti, 1980, 95.; Petrinec 1996, 104-106;

²⁸⁷ Petrinec 2008., 256.

²⁸⁸ Godine 1950. prilikom lomljenja kamena na brežuljku Glavica radnici naišli na sarkofag. Na teren su izašli Irma Čremošnik i Đoko Mazalić.

ranije bio otvaran, tako da su kosti u njemu ispreturane.²⁸⁹ Prema očevicima otvaranja sanduka nađena je ženska kapa, tipa *scuffia*, kojom je prvobitno bilo pokriveno lice. Također su zapazili da nedostaju neke kosti lica i da je lubanja oštećena.²⁹⁰ Pokojnica je položena u grob ležeći na trbuhu. U talogu pri dnu sarkofaga nađena su četiri sjevernotalijanska pikola (XII-XIV st.) i jedan novčić mađarske kraljice Marije (1382-1384).²⁹¹

Kapa je čipkasta sa postavom od svile. Glavni dio kape izrađen je od sivozelenih i smeđih niti isprepletenih zlatnim nitima. Po sredini je traka od svilenih niti ukrašena geometrijskim ukrasom koncentričnih rombova poredanih u jednom redu. Oko trake su obavijene tanke trake zlatnog lima. Prilikom čišćenja kape nađeni su na svilenoj postavi dijelovi kože i krv. Pretpostavlja se da je njom pokriveno iznakaženo lice pokojnice. Datirana je u kraj XIV ili XV stoljeće.²⁹² Tokom iskopavanja 2010. godine otkriveno je još pet sarkofaga na istom lokalitetu, na vrhu brda i na jugoistočnoj strani. Svi sarkofazi orijentirani su u smjeru sjeverozapad-jugoistok, u smjeru pružanja same padine. Neki od njih su bili razbijeni, a dva su nađena intaktna. Svi su imali poklopce u vidu debljih ploča i koritasto izdubljenu unutrašnjost donjeg dijela. U novootkrivenim sarkofazima koji prethodno nisu otvarani i pljačkani nije bilo priloga.²⁹³

Teslić, Vručica – Momčilov grob na Stražbenici

Austrijski vojni komandant Bauer vršio je nestručna iskopavanja ispod tri stećka neobičnog oblika. Od očevidaca se saznalo da je u raci bila kamena konstrukcija.²⁹⁴ Od cijelog nalaza poznata su tri prstena, jedan zlatni sa prikazom ljudskog poprsja i dvije ruke pri rukovanju. Sa unutrašnje strane je natpis u *niello tehnic* БНРНОГА БОГ ПИОМАГА. Drugi zlatni prsten je burma sa istim natpisom sa vanjskoj strani. Treći, srebrni prsten, sa istim je natpisom.²⁹⁵ U grobu je nađeno nekoliko komadića brokatne tkanine i jedan klin, vjerovatno od kovčega. Prema izradi i obliku stećaka radi se o nešto kasnijim spomenicima, vjerovatno već na prijelazu iz XV u XVI vijek. Specifično je što se na sva tri prstena nalazi isti natpis. Nemamo detaljnijih podataka o kojem Momčilu, iz historijskih podataka je riječ, no svakako prema

²⁸⁹ Čremošnik I. 1952, 111-120.

²⁹⁰ Ista 1952, 111.

²⁹¹ Ista 1952, 115.

²⁹² Ista 1952, 115.

²⁹³ Fekeža-Martinović 2015, 267-287.

²⁹⁴ Kontekst groblja, opis lokacije, dimenzije stećaka, kao i nalazi, dati su radu Bogunović Petra, učitelja u Tesliću. Najzanimljiviji podatak je tzv. nevirijeme i udari gromova za vrijeme otkopavanja grobova tokom 1916. godine, koji su zbog tog događaja ostali bez detaljnijih istraživanja. Detaljnije, u: Bogunović 1930, 177-182.

²⁹⁵ Detaljan opis i približan izgled prstenja, u: Skarić 1930, 183-184.

rekonstrukciji izgleda nadgrobnih spomenika i na osnovu nalaza u grobu možemo pretpostaviti da se radi o značajnoj ličnosti kasnog srednjeg vijeka.

Trebinje, nekropola Veličani – grob Polihranije

Veličani su veće naselje na istočnoj strani Popovog polja, udaljeno od Trebinja oko 31 km. Nekropola broji 62 stećka, orijentirana po pravcu Z-I u nizovima ili grobljima na redove, ukrašeno je 18 primjeraka. Dva spomenika u obliku sanduka imaju natpise. Jedan natpis nam kazuje da tu leži Rać Galčić, dok se drugi odnosi na Polihraniju Radaču, ženu župana Nenca Čihorića. U z stećke se nalaze recentniji pravoslavni grobovi i crkva.²⁹⁶

Groblje sa stećcima u Veličanima odavno je poznato u stručnoj literaturi²⁹⁷, prvenstveno zbog groba kaluđerice Polihranije.²⁹⁸ U zapadnom dijelu su uglavnom neukrašene ploče i niski sanduci, te šest ukrašenih nadgrobnika. Među njima se izdvaja stećak oblika visokog sanduka sa postoljem, ukrašen polukružnim arkadama i bordurom tordirane trake. Prema natpisu pod njim je sahranjena kaluđerica Polihranija. Paralelno s njim je visoki sljemenjak sa postoljem. Treći stećak je u obliku niskog sanduka ukrašenog motivom povijene lozice i natpisom iz kojeg se doznaje da je tu sahranjen Rać Galčić. Ispod ova tri stećka su istraženi grobovi. Istraživanje je proveo 1963. godine Zavičajni muzej u Trebinju. Na dubini od 0.75 m, ispod postolja na kojem je stajao stećak kaluđerice Polihranije²⁹⁹, naišlo se na nabačene kamene ploče koje su služile za stabilizaciju teškog spomenika i kao zaštita groba. Ispod toga je bio sloj nabacanog kamenja a tek na dubini od 1.60 m pojavile su se gornje ivice groba orijentiranog zapad-istok. Orijehtacija groba se ne poklapa sa orijentacijom stećka (sjeveroistok-jugozapad). Polihranija je sahranjena u zakovanom drvenom sanduku položenom u raku koja je bila pravilno obložena kamenim pločama. Ispod kamenih obloga dno rake se naglo sužavalo prelazeći u oštri ugao koji zaklapaju dvije ploče. Ne zna se pouzdano da li je grob prije već bio otvaran. Kostu u njemu su

²⁹⁶ Bešlagić 1971, 394; Kojić, Wenzel 1967, 139-155.

²⁹⁷ Prvi je na njega i natpis pažnju skrenuo Truhelka Ć., na osnovu jednog starijeg predložka igumana u Zavali, Hristifora Mihajlovića, objavljenom u Slovincu 1880., te u Vijesniku hrvatskog arheološkog društva iz 1886. godine. Detaljnije, u Truhelka 1892, 215 – 217; Jireček 1892, 279 – 285.

²⁹⁸ Kojić, Wenzel 1967, 139.

²⁹⁹ Natpis na stećku gospoje Radače, kćerke Miltena Draživojevića, žene Nenca Čihorića iz Popova, poznate i pod monaškim imenom Polihranija, sahranjene ispod visokog sanduka u Veličanima u vrijeme kralja Tvrtka I. Kotromanića (1377.-1391.):

†"V IME OTCA I SINA I SVETAGO DUHA SE LEŽI RABA BOŽIJA POLIHRANIJA A ZOVOM MIRSKIM GOSPOJA RADAČA, ŽUPANA NENCA ČIHORIĆA KUČNICA, A NEVISTA ŽUPANA VRATKA LJUDIMI A V DNI GOSPODINA KRALJA TVRTKA." Vego 1964./II., 49.

slabo očuvane, između ostalog i zbog podzemnih voda u Popovom polju.³⁰⁰ Položaj pokojnice uobičajen je. Po srodnosti ornamentalnih motiva i blizini stećka pretpostavlja se da je uz južnu stranu Polihranijinog groba ukopan neki njen bliži srodnik. Na dubini od 1.15 m ispod postolja stećka bila je ozidana raka. Grob je orijentiran kao i stećak, jugozapad (glava)-sjeveroistok, a položaj pokojnika je nauznak. Dok su kosti bile dosta raspadnute, netaknuta staklena čaša pokrivena tankom kamenom pločicom prekrivenom tkaninom, nađena je desno od glave.³⁰¹ Na kostima su nađeni ostaci tkanine. Prema rasporedu ostataka pretpostavlja se da je pokojnik bio sahranjen u dugoj haljini, tkanoj od svilenog neupredenog vlakna oko kojeg je omotana srebrna traka sa mjestimično vidljivom pozlatom. Kod desne šake nađen je oštećen dubrovački dinar iz 1356. ili 1438. godine. Tačnu dataciju sahrane nije bilo moguće utvrditi.³⁰²

U trećem otkrivenom grobu sahranjen je Rač Galčić, kako to piše u natpisu na jugozapadnoj, čeonj strani njegova stećka.³⁰³ Na dubini od 0.95 m bila je poklopica od četiri skoro jednake čvrsto zbijene kamene ploče. Otvori među njima zasuti su manjim komadima ploča i kamenja. Raka je bila skoro ovalnog oblika, na dužim stranama ograđena fino otesanim kvaderima, a na užim stranama sa po jednom pločom. Skelet je pravilno orijentiran, položen nauznak, ruku prekrštenih na grudima. Na glavi i u predjelu pojasa su ostaci kožne kape i pojasa. Pretpostavlja se da je Rač Galčić sahranjen nakon Polihranije.³⁰⁴

Metodom komparacije podataka sa natpisa, ukrasa na stećcima i historijskih izvora izvršeno je okvirno datiranje spomenika i grobova, kao i pojava određene vrste ukrasa. Prema natpisu na Polihranijinom grobu vidi se da je sahranjena za vrijeme vladavine kralja Tvrtka I (1377-1391). Na tom stećku su arkade sa naznakama kapitela na vrhu i sa pravougaonim bazama na podnožju stupova. Prema paralelama na drugim datiranim stećcima ovako koncipiran motiv arkada se datira između 1377. i 1413. godine. Slični detalji na arkadama drugog stećka, ispod kojeg je u grobu nađena čaša, datiraju ga zajedno sa čašom u isti vremenski period kao i Polihranijin grob, tj. u zadnju četvrtinu XIV i u prve decenije XV stoljeća. Veličani se prvi put javljaju u historijskim izvorima 1388. i s tim podatkom slažu se svi podaci dobijeni analizom ukrasa i materijala iz istraženih grobova.³⁰⁵

³⁰⁰ Kojić, Wenzel 1967, 139.

³⁰¹ Kojić 1963, 146.

³⁰² Kojić, Wenzel 1967, 140.

³⁰³ Truhelka 1892, 217.

³⁰⁴ Kojić, Wenzel 1967, 140-141.

³⁰⁵ Iste 1967, 139 – 152.

Djelimično istražene nekropole i grobovi ispod stećaka

Sarajevo – Marijin dvor - Carina – Vasiljeva bašta

Na mjestu gdje se danas nalaze zgrade parlamenta i institucija BiH pa sve do Muzeja i rijeke Miljacke, na vrlo prostranoj površini protezalo se groblje iz starijih perioda, koje je više puta mijenjalo svoju površinu raznoraznim zahvatima i uređenjima. Ovaj lokalitet nazivao se i Vasiljeva bašta.³⁰⁶ Da je lokalitet bio veoma značajan svjedoče i određeni nalazi poput fibule, ulomaka rimskog crijepa sa natpisom CONSTA i NIMIXAM i mozaik, dok je u jednom dijelu bilo i srednjovjekovno groblje sa stećcima, na kojem se od XVIII vijeka do 1888. godine ponovo ukapalo kršćansko stanovništvo.³⁰⁷ Brzom i masovnom ekshumacijom krajem XIX vijeka, radi održanih građevinskih radova, groblje je potpuno devastirano i dislocirano. Od srednjovjekovnih ostataka nađena su dva kamena sarkofaga i nekoliko ukopa na dubini od 1.30 m. Oba sarkofaga ležala su na dubini od 1.00 m. Isklesani od krečnjaka, ovalnog su oblika sa udubljenjem za glavu i pokriveni pločama.³⁰⁸ Razlika je bila u veličini. U drugom, većem sarkofagu, na desnoj strani kod glave pokojnika, bila je staklena čaša, ukrašena kapljičastim ornamentom.³⁰⁹ Na istom lokalitetu otkriveno je nekoliko grobova pokrivenih kamenim pločama od muljike na dubini od 1.00-1.30 m. U jednom od sarkofaga pronađen je ženski skelet, sačuvani su mali tragovi odjeće, jedini nalaz bila je drvena šipka, poprilično istruhla.³¹⁰

Sarajevo – Mihaljevići

Velika nekropola u kojoj je vršeno sahranjivanje od III do polovine XVI vijeka uništena je većim dijelom prije dolaska stručnjaka radovima koje je provodila JNA, a zatim je ostala do kraja neistražena na zahtjev investitora. Zaštitno istraživanje provedeno je 1954. i 1955., a potom i 1956. i 1958. godine pod vodstvom Nade Miletić.³¹¹ Detaljnom analizom horizontalne stratigrafije, rasporedom i načinom ukopa, kao i priložima izdvojena je grupa kasnosrednjovjekovnih grobova u sredini i na sjeveroistočnom kraju nekropole, što autorica donosi u mapiranju grobova. Nije razjašnjeno i poznato da li su i iznad kojih grobova bili stećci. Najviše ukopa na redove vršeno je u prostom ukopu i u uobičajenom položaju na leđa.

³⁰⁶ Sergejevski 1947, 13-50.

³⁰⁷ Isti 1947, 16 – 23.

³⁰⁸ Isti 1947, 24 – 25.

³⁰⁹ Isti 1947, 27.

³¹⁰ Isti 1947, 25.

³¹¹ Miletić 1956, 9–39; Miletić 1961, 249 – 257.

Sveukupno je istraženo 160 grobova³¹², a najveći dio grobova pripada tzv. slavenskom ili ranosrednjovjekovnom horizontu. Kao zaštita pokojnika uglavnom su upotrebljavane daske, a nekoliko dječjih grobova bilo je zaštićeno kamenim pločama obliku krova na dvije vode. Od priloga koji su datirali ove grobove bio je nakit (prstenje), dijelovi odjeće- trake i srebrna ili bronzana dugmad, a od novca su zastupljeni pikoli talijanskih gradova kovani od XII do polovine XVI vijeka, što je i značajno za kontekstualiziranje ukopa i nalaza u kontekst razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Pikoli su pronađeni u grobovima 61,93 i 119. Opće karakteristike nekropole jeste da se nekropola, odnosno grobovi su ukopani na različitim dubinama, ponegdje i u dva horizonta, što govori o dugom trajanju nekropole i mjesta ukopa. Dubina grobova je od 0,30 do 1,86 m. Orijehtacija je istok – zapad, sa određenim odstupanjima kod pojedinih grobova.

Sarajevo – Vruci

Istraživanje ovog lokaliteta sa ciljem traženja sakralnog objekta izvršio je Bešlagić, Pašalić i Anđelić u dvije kampanje tokom 1960. i 1961. godine, ne istražujući grobove i stećke koje su zatekli na lokalitetu, ali potvrđujući da se radi o lokalitetu sa ostacima sakralne građevine. Tek nakon 15-tak godina poslije, tačnije 1975. godine pod vodstvom Margite Gavrilović, uz koju su još bili Anđelić P., Vego M., te Glavaš T. u dvije kampanje tokom 1975. godine provode se istraživanja.³¹³

Oko ruševina manje preromaničke crkve sv. Stjepana Prvomučenika zidane krajem IX. ili u prvim desetljećima X. vijeka, srušene ili napuštene početkom XIV. vijeka, razvila se nekropola stećaka. Datum rušenja crkve i nastanak nekropole sa stećima datira nalaz venecijanskog novca iz perioda 1289-1311. godine pronađenih u grobu ozidanom sedrom iz ruševina crkve. Na groblju oko crkve evidentirano je 80 stećaka, svi u obliku sanduka, dobro obrađeni, ali zbog lošije kvalitete kamena djelomično propali. Uz zapadni i južni zid crkve stećci su grupisani u redove, orijentirani zapad-istok. Na zapadnim i istočnim krajevima nekropole, prema svemu sudeći, više su uništavani ili pomjerani. Osim grobova ispod stećaka na groblju su i ravni grobovi pokriveni sedrenim komadima poredanim jedan do drugog, a neki grobovi su imali i ozidane stranice kvaderima iz porušene crkve. Istraženo je 10 grobova, od kojih je prema tvrdnji autora samo grob br. 9 bio ispod stećka br. 32.³¹⁴ Ostali su ravni grobovi

³¹² Grobovi i inventar detaljno su analizirani, te smatramo da je njihovo navođenje na ovom mjestu nepotrebno. Nalazi razvijenog i kasnog srednjeg vijeka važni su zbog kulturnog karaktera nekropole, kao i primjera višeslojnog ukopavanja kroz nekoliko perioda i horizonata. Detaljnije, u: Miletić 1956, 10 – 21.

³¹³ Bešlagić 1982, 87 – 92.; Glavaš 1982, 93–122.

³¹⁴ Glavaš 1982, 101, 110.

u crkvi, na njenim zidovima i u neposrednoj okolini crkve. Grob br. 9 je ozidan sedrenim blokovima, a sa jedne podužne strane zid crkve služi kao okvir groba. U dva groba, jednom ukopanom u podnicu crkve, drugom ukopanom u šut, nađeni su tragovi trulog drveta. U ostalim grobovima pokojnici su polagani neposredno na zemljano dno rake. U dva groba su nađeni prilozi, u jednom ravnom grobu sa ostacima grobne arhitekture nađene su fragmentirane naušnice datirane od XI do XIV vijeka, a u drugom devet srebrnih novčića kovanih između 1280. i 1311. godine, porijeklom iz talijanskih gradova.³¹⁵ Pri iskopavanju nađeno je oko 50 fragmenata keramike tanjih zidova, rađene na sporom lončarskom kolu, koji nisu mogli biti preciznije hronološki određeni. Ovaj lokalitet, kao i lokalitet u Mihaljevićima, značajan je zbog konteksta istraživanja i pozicioniranja grobalja ispod stećaka, a u ovom slučaju može se konstatovati da je groblje sa stećcima formirano najvjerovatnije nakon napuštanja crkve, što je moglo okvirno biti izmještanjem biskupije u Đakovo 1248. godine. Osim toga karakter nalaza, iz drugih grobova, ukazuje nam na uobičajene nalaze koji se mogu zadržati jako dugo u upotrebi, poput naušnica. Također, novac italijanskih gradova i duždeva pronađen je u popriličnom broju srednjovjekovnih grobova u BiH (Mogorjelo, Biskup, Rogačići, Mihaljevići).

Međuputnica, Rebrovac – Zenica

Groblje sa stećcima na lokalitetu Međuputnica nalazi se brežuljkastom terenu iznad puta za selo Rebrovac. U prvoj kampanji, tokom jula i avgusta 1979. godine na površini od oko 1600m², obavljena su sondažna istraživanja groblja. Orijentacija grobova je zapad-istok. Otkriveno je 7 grobova, ispod nadgrobnih spomenika u obliku ploče, dva sanduka i tri sljemenjaka. Jedan grob je bio u obliku kamenog sarkofaga sa ležištem za tijelo u donjem dijelu i sa poklopcem iznutra izdubljenim a vani zaobljenim i skoro svedenim na sljeme. Podataka o drugim grobovima nema. Radi se vjerovatno o manjoj nekropoli koja je pripadala pojedinim porodicama ili bratstvu. Prilozi su malobrojni i skromni, keramički ulomci i jedan keramički sud, moguće rimskog karaktera.³¹⁶

U drugoj kampanji u avgustu 1980. godine nastavljena su istraživanja na navedenom lokalitetu. Istraženo je još šest grobova, tri muška i tri ženska. Grobovi su ukopani na različitim dubinama od 0.65 do 1.00 m. Grobne rake su pravilnog pravokutnog oblika. Ustanovljena su tri tipa grobnica. U tri groba otkriveni su tragovi istrulih zaštitnih drvenih okvira, bilo ispod

³¹⁵ Glavaš 1982, 111.

³¹⁶ Glamočanin 1980, 154–156.

pokojnika ili uz podužne strane rake. U dva groba pokojnik je bio ograđen lomljenim kamenjem. Orijentacija grobova je zapad-istok. Pokojnici su uobičajeno sahranjeni. U pet grobova su imali ispružene ruke uz tijelo, a u jednom su ruke prekrštene na grudima. U jednom grobu kod glave su nađena dva jako korodirana nečitljiva novčića. U zemlji oko grobova nađeni su razbijeni dijelovi keramičkih posuda i životinjskih kostiju, vjerovatni tragovi daće nad grobom.³¹⁷

Crkvina, Panik – Bileća

Istraživanje lokaliteta prvobitno je izvršila Irma Čremošnik tokom 1959. godine pronašavši zidove građevine u kojoj su nađeni dijelovi mozaika³¹⁸. Tokom 1960. godine Šefik Bešlagić je rekognosciranjem terena i lokaliteta izvešio evidentiranje nadgrobni ploča i stećak ovog lokaliteta.³¹⁹ Na antičkim ruševinama, uz malu crkvu iz XII vijeka, bilo je srednjovjekovno groblje sa oko 100 stećaka.³²⁰ Kada je započelo istraživanje, na lokalitetu je bilo 30 nadgrobni spomenika, uglavnom neobrađenih, te nekoliko djelimično grubo obrađenih velikih ploča. Otkriveno je 18 grobova od kojih je pet bilo ispod stećaka.³²¹ Svi grobovi su imali konstrukcije od kamenih ploča u obliku sanduka. Dubine grobova su bile različite, najviše grobova je bilo na dubini od 0.70 do 0.90 m. Tri groba su bila ukopana dublje od 1.00 m, na raznim dubinama do 1.45 m. Stećci su bili iznad grobova broj 2, 10, 16, 17 i 18. Grobovi su orijentirani SZ-Ji, bez priloga, osim grob 18, na osnovu tumačenja istraživača da je fragment staklene boce pripadao grobu 18.³²² U grobu 10 pronađen su dislocirane kosti dva ženska i jednog muškog skeleta, dok je u grobu 17 bio ženski i dječiji skelet.³²³

U grobu, koji je bio prislonjen uz zid crkve, na dubini od 1.10 m, kod nogu skeleta mlađeg muškarca (30-35 godina), nađen je par željeznih mamuza i jedna pređica. Isti tip mamuza nađen je u grobu župana Grda. Datiraju se u od polovine XII do XIII stoljeća. Jedan grob je nalegao djelomično na južni crkveni zid, što znači da je ukopan poslije rušenja crkve, ali kada je to bilo

³¹⁷ Ledić 1981, 153-155.

³¹⁸ Čremošnik I. 1961, 174.

³¹⁹ Bešlagić 1962, 25.

³²⁰ Rekognosciranje 1960. godine, koje je obavio Šefik Bešlagić zabilježilo je 100 stećaka, među kojima i tri stećka u obliku sanduka. Prilikom radova 1967. godine zabilježen je znatno manji broj stećaka. Detaljnije, u: Bešlagić 1962, 25.

³²¹ Popović 1972/1973, 361-362.

³²² Popović, 1972/1973, 362.

³²³ Isti 1972/1973, 362.

nije se moglo ustanoviti. Teško je utvrditi datum rušenja crkve kao i trajanje groblja, koje je moglo trajati mnogo duže od XV vijeka.³²⁴

Crkvina, Ružica – Bileća

Ostaci male jednobrodne kasnosrednjovjekovne crkve (dimenzija 7 x 5 m) i manjeg groblja udaljenog oko 150 m od crkve čine cjelinu. Gradnja crkve je datirana oko polovine XIV vijeka. Crkva je sagrađena na stjenovitom tlu. U unutrašnjosti crkve, blizu zapadnog ugla, u stijenu je usječen grob. Konstrukciju groba čine tanke kamene ploče i debela pokrovna ploča. U grobu su nađeni dislocirani ostaci skeleta muškarca.³²⁵

Oko crkve su otkrivena dva uništena groba i jedan grob sa očuvanim skeletom. U njegovoj lubanji nađena je željezna strelica.³²⁶

Na groblju su bila sačuvana dva stećka u obliku ploča i 10 grobova koji su grupisani oko stećaka. Na dobro obrađenim stećcima reljefno su izvedeni bordura od kosih paralelnih crta, povijena lozica i mač. Orijentirani su u pravcu zapad-istok. Bližih podataka o grobovima nema, osim o pokretnim nalazima koji se sastoje od dvije željezne igle i tri srebrena dubrovačka novčića datirana u period od 1372. do 1421. godine. Radi se o porodičnom groblju na kojem je sahranjivanje trajalo kratak vremenski period od polovine XIV do polovine XV stoljeća.³²⁷ Sveukupno na lokalitetu je istraženo 13 srednjovjekovnih ukopa, kako se mislilo na praistorijskom tumulu, no daljim istraživanjem došlo se do saznanja da nema nikakvih ostataka niti ukopa koji bi ukazivali da se radi o tumulu.³²⁸

³²⁴ Isti 1972/1973, 362 – 363.

³²⁵ Istraživanja su vršena u nekoliko navrata. Također, autor donosi kratak pregled istraživanja i fenomen ukopa na tumulima istočne Hercegovine. Detaljnije, u: Popović 2004, 67-80; Popović 1967, 162-163; Popović 2004, 68.

³²⁶ Popović 2004, 69.

³²⁷ Popović 2004, 76.

³²⁸ Popović 2004, 75.

III. ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA NEKROPOLA STEĆAKA NAKON 1992. – 1995. GODINE U BOSNI I HERCEGOVINI

Trnovo – Šabići

Groblje sa stećcima bilo je smješteno na maloj uzvisini u sredini sela, blizu raskrsnice puteva za Konjic i lokalnog puta za selo Rakitnicu. Prije rata 1992-1995. godine na nekropoli je evidentirano 58 stećaka. U ratu je kompletno devastirana, te su 2000. godine poduzeta arheološka iskopavanja u cilju rekonstrukcije nekropole. Istraživanja je provodila Lidija Fekeža, arheolog Zemaljskog muzeja u Sarajevu.³²⁹ Sjeveroistočni dio groblja sa najgušće postavljenim stećcima nije se mogao istražiti jer bi zadirao na prošireni put. Pošto je teren bio poravnan skoro do same zdravice koju narod zove „škrilja“, dubina ukopa u odnosu na prvobitnu kotu na koju su bili položeni stećci nije se mogla ustanoviti. Također je bio problem rasporeda 21 istraženog groba u odnosu na raspored stećaka sa fotogrametrijskog snimka. Glavnina stećaka i grobova bila je orijentirana u smjeru prirodnog pružanja terena sjeverozapad-jugoistok, a manja grupa u sredini groblja jugozapad-sjeveroistok.³³⁰ Bez obzira na položaj stećka u svim ukopima pokojnik je polagan sa glavom na zapadu, tj. „pogledom“ usmjerenim ka istoku. Grobovi i skeleti u njima su bili dosta razgrađeni, što je bila posljedica prirodnih okolnosti. Nije primjećeno grupisanje grobova po dubini. Dna svih grobova su bila na dubini od 0.50 m od pojave zdravice, što se skoro redovito sreće na srednjovjekovnim grobljima. Sahrane su vršene na tri načina. Polaganjem pokojnika u prostu zemljanu raku u 12 grobova, pokop u sanduku okovanom željeznim čavlima u 7 grobova, te ispod kamene konstrukcije koje svojim oblikom tvore dvoslivni krov ili imitiraju kuću.³³¹ Pokojnici su polagani na leđa, a ruke su bile pružene pored tijela ili na karlici. Kod nekih pokojnika jedna je ruka ispružena pored tijela, a druga savijena i položena na grudi. Vjerovatno se ovdje radi o

³²⁹ Fekeža 2007, 191-219.

³³⁰ Istraživanjima je obuhvaćena površina od ukupno 663 m², sistemom kvadratne mreže, postavljene u osnovnom pravcu pružanja terena sjeverjug. Djelomično su ostali neispitajni kvadrati: A6, A7, B7, C7, D7 i E7 (6 x 25 m² = 135 m²), tj istočna linija A7-E7. Iskopavanjem ovih kvadrata uništio bi se glavni asfaltirani put kroz selo, što bi onemogućilo pristup svim glavnim objektima u selu (Pl. 3). Glavnina stećaka prvobitno se nalazila u kvadratima A6, A7, B7 (ukupno 9 stećaka), a u ostalim kvadratima po jedan ili 2 komada, ukupno 4 stećka). Iskopavanje nije izvršeno ispod 13 stećaka, istraženo 20 grobova.; Fekeža 2007, 198-203.

³³¹ Za analizu grobnih konstrukcija grobova ispod stećaka nesto zanimljivije podatke donosi Grob br. 5 – Dubina 1,37 m; dužina 1,86 m; širina 0,50 m; visina 0,60 m; orijentacija sjever-jug sa otklonom ka zapadu. Grobna konstrukcija se sastoji od 4 kamene ploče. Bočne ploče su složene u vidu dvoslivnog krova. Čeona i donožna, jedva pritesane ploče, samo su prislonjene uz krajeve bočnih strana. Dobro očuvan skelet odrasle osobe leži na sloju šljunka i laporastog krečnjaka, debelom 6 cm. Glava dislocirana, ali po položaju donje vilice vidi se da je bila položena frontalno. Detaljnije, u: Fekeža 2007, 191-219.

rodovskoj nekropoli Vlaha-katunara kao stalnih naseljenika u okviru katuna krajem XIV i u prvoj polovini XV vijeka.

Kakanj - Banje, Tičići

Na lokalitetu Banje – Tičići kod Kaknja, blizu desne obale rijeke Bosne na padini, gdje često dolazi do odrona i zasipanja, od 1926. godine poznat je jedan stećak u obliku sljemenjaka. Na sljemenju se nalazio kratak natpis.³³² Četrdeset godina nakon Filipovića na teren je polovinom šezdesetih izašao Šefik Bešlagić i dobio manje – više iste podatke.³³³ Na ovom lokalitetu su tokom 2010. godine u okviru izgradnje koridora Vc izvršena zaštitna iskopavanja navedene nekropole. Istraživanje je provodila Lidija Fekeža, arheolog Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Na lokalitetu su se potvrdile informacije koje su poznate od ranije.³³⁴ Tako je nađen drugi sljemenjak sa postoljem, veći od nađenog iz 1926. godine, i do njega velika ploča. Nedaleko je bio jedan sanduk i do njega ploča.³³⁵ Na sljemenjaku je bio natpis: † *ase leži Radoslav Mioč*. Izgleda prema načinu pisanja slova da je na oba stećka natpise urezao isti majstor *Vlkan Pribičević*, kako je zapisano na prvom sljemenjaku.³³⁶ Još dva sljemenjaka su otkrivena pri trasiranju regionalnog puta do južne ograde istraženog područja. Svi sljemenjaci su istog tipa i dobro obrađeni. Kopano je ispod 5 stećaka unutar ograde, tokom iskopavanja svi stećci su bili ispod zemlje osim stećka otkopanog 1926. godine.³³⁷ Od toga su tri grobnice bile prazne. Na svim grobnicama ispod spomenika bio je zaštitni vijenac od lomljenog kamena i to u obliku i veličini dna spomenika nad njima. Samo u grobu ispod sanduka br. 3 otkriven je na dubini od 0.70 m skelet djeteta starog od 6 do 10 mjeseci.³³⁸ Da li je na nestanak ostalih skeleta djelovala blizina rijeke Bosne i obližnje sumporovito vrelo nije jasno, tim više što je *in situ* nađen samo bebin skelet. Ispod stećaka, otkrivenih naknadno izvan ograde, nije bilo grobova što znači da su stećci skliznuli niz padinu.

³³² Prva istraživanja obavio je Milenko Filipović 1926. godine na imanju Mihajla Maleševića koji je prilikom kopanja temelja za kuću naišao na dubini od 1 m stećak sa natpisom. Tom prilikom Filipović je otkopao pola grobne rake u kojoj je našao samo dio kosti od ruke. Raka je bila obložena kamenim pločama na sve četiri strane i zatvorena pločom pokrovnicom. Tom prilikom vlasnik parcele ukazao je Filipoviću da se paralelno sa ovim stećkom u zemlji nalazi još jedan. Detaljnije, u: Filipović 1926, 79–80; Filipović 1929, 644 – 645;

³³³ Bešlagić 1967, 46.

³³⁴ Fekeža – Martinović 2013, 33–34.

³³⁵ Stećci su prenešeni ispred Doma kulture u Kaknju. Fekeža – Martinović 2013, 36.

³³⁶ Nakaš 2013, 45–47.

³³⁷ Fekeža – Martinović 2013, 42.

³³⁸ Fekeža – Martinović 2013, 43; Forenzičku analizu uradila je Eva Klonowska. Vidi: Fekeža – Martinović 2013, 43, napom.13.

Travnik - Mašeta, Fazlići

Na raskrsnici puteva u naselju na vrhu jedne kose nalazi se nekropola sa 27 stećaka, 4 sljemenjaka i 23 sanduka.³³⁹ Nekoliko sljemenjaka na čeonim stranama imaju udubljenja veoma slična arkadama³⁴⁰, koje Bešlagić svrstava u podvarijantu specifičnih travničko – zeničkih arkada.³⁴¹ Prema istraživanjima vršenim 2010. godine, otvoreno je sedam sondi u kojima je nađeno 7 ukopa u zemljanim rakama i 3 ukopa u kamenim sanducima.³⁴² Grobovi sa ukopom u zemljanim rakama orijentirani su pravcu SZ-JI, sa manjim otklonima u odnosu na sjever, dok je u ukopima u sanducima identične orijentacije osim dječijeg ukopa u sanduku orijentiranom S-J.³⁴³ Na rubu groblja, uz lokalni put, ležala su četiri kamena sarkofaga, iznutra koritasto udubljena. Dva su bila poklopljena pločama, a dva su imala poklopac čiji oblik prati donji dio sarkofaga. Ni u jednom otkopanom grobu nije bilo priloga.³⁴⁴

Konjic – Mravinjac, Čelebići

Jedno od istraživanja nakon perioda 1992.-1995. godine koje je posljedica izvođenja mašinskog iskopa za pripremu i izgradnju novoga mosta u Konjicu koji bi povezao dvije obale Neretve, odnosno vještačkog jezera je i lokalitet Mravinjac u Čelebićima.³⁴⁵

Groblje sa stećcima proteže se na oko 900 m², uz obalu Jablaničkog jezera. Arheološki je istraženo više od polovine terena na kojem je otkriveno 27 grobova. Na tom lokalitetu zabilježeno je 7 stećaka u obliku sanduka orijentiranih zapad – istok i sjever – jug, kojih više nije bilo kad su vršena zaštitna iskopavanja 2006. godine. Svi grobovi su imali konstrukciju od kamenih ploča složenih u nekoliko varijanata.³⁴⁶

U nekima od njih pokojnici su polagani u drvenim sanducima ili zaštićeni daskama. Samo u jednom slučaju u raki nije bilo kamene konstrukcije, ali je uz jednu stranu pokojnika nađen komad drvene obloge, vjerovatno sanduka, a raka je pokrivena kamenom pločom.³⁴⁷ U grobu broj 11 unutrašnjost kamene konstrukcije pokrivena masivnom pločom bila je omalterisana.

³³⁹ O lokalitetu je također pisao i Bešlagić, navodeći da je „ukrašen jedan sljemenjak sa arkadom“. Detaljnije, u: Bešlagić 1967,62; Bešlagić 1971, 141.

³⁴⁰ Fekeža 2016, 248.

³⁴¹ Bešlagić 1982, 360-362.

³⁴² Fekeža 2016, 264.

³⁴³ Fekeža 2016, 263.

³⁴⁴ Specifičnost istraživanja i nalaza jesu kamene sarkofazi. Detaljnije, u: Fekeža 2016, 259-260.

³⁴⁵ Busuladžić 2007, 221-242.

³⁴⁶ U opisu/katalogu grobova analizirana su 24 istražena groba, bez priloga, sa ostacima skeleta i kamenih konstrukcija grobova. Detaljnije, u: Busuladžić 2007, 223-227.

³⁴⁷ Busuladžić 2007, 227; grob br.23

Pod kamenom konstrukcijom sa pločama položenim u obliku krova na dvije vode bilo je pokopano dijete, što se često sreće na kasnosrednjovjekovnim grobovima ispod stećaka a više je odlika kasne antike.³⁴⁸

Najveći broj grobova orijentiran je sjeverozapad-jugoistok.³⁴⁹ Ostala 4 groba bila su različito orijentirana: jugoistok-sjeverozapad, sjeveroistok-jugozapad, sjever-jug i obratno.³⁵⁰ Ruke su bile u tri osnovna položaja: ispružene uz tijelo kod 7 skeleta ili položene na karlicu kod 5 skeleta, kod jednog skeleta jedna ruka ispružena a druga položena na karlici. Uglavnom se radi o odraslim individuama, osim 4 skeleta koja su dječija i ukopana su na rubove groblja.³⁵¹ Istražena nekropola posebno se ističe po mnogobrojnosti grobnih konstrukcija, sastavljenih od kamenih ploča, od kojih su pravljene zidovi i poklopac.³⁵²

Čajniče - Mramorje, Hrid

Selo Međurječje nastalo je na raskrsnici puteva kao podgrađe srednjovjekovnog grada Samobora u posjedu porodice Kosača. U širem arealu naselja, na blagoj padini koja se spušta ka rječici Janjini, nalazi se nekropola sa stećcima koja je proširenjem puta presječena na tri dijela, pri čemu je dosta spomenika stradalo. Prilikom zaštitnih radova zabilježena su 62 stećka, od toga 19 ploča, 27 sanduka i 16 sljemenjaka, i još skoro toliko nadgrobnika od amorfne kamena, ukupno 125 spomenika, orijentiranih u pravcu zapad-istok.³⁵³ Pri proširenju puta odsječen je južni dio nekropole, te se na površini profila sjevernog višeg dijela groblja vide stećci.

Tokom 1998. godine istražena je površina od 23 m² i to na mjestu devastacije na južnom rubu sjevernog dijela nekropole. Otkriveno je 27 skeleta. Pokojnici su ukopani u proste zemljane rake, čija se dubina i dna nisu mogli ustanoviti usljed devastiranosti terena. Pošto su ukopi bili gusti, istraživači su pretpostavili da se radi o glavnom dijelu nekropole, što se ispostavilo tačnim. Prema uslovima nalaza grobova i nalaza malobrojne tipične kasnosrednjovjekovne keramike, nekropola je okvirno datirana u period od kraja XIV i u XV stoljeće. Prilikom

³⁴⁸ Isti 2007, 230; Paškvalin 1970, 29-38.

³⁴⁹ Busuladžić 2007, 229.

³⁵⁰ Isti 2007, 229.

³⁵¹ Razlozi za ovakav ukop su vjerovatno jer „djeca nisu zbog prerane smrti bila uvedena u religijsku zajednicu“. Detaljnije: Busuladžić 2007, 230, napom.24.

³⁵² Busuladžić 2007, 230.

³⁵³ Radoja, Milka, „Izveštaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja obavljenih na lokalitetu Mramorje u Međurječju, opština Čajniče“, Muzej Republike Srpske, Banja Luka. Zaštitni i istraživački arheološki radovi na nekropoli Mramorje izvršeni su od 20.09. do 15.10.1998. godine pod rukovodstvom arheologa Milke Radoja sa ekipom Muzeja Republike Srpske (Izveštaj sa 20 priloga je u dokumentaciji Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine i prenesen je u digitalnu formu).

istraživanja grobova naišlo se na praistorijsku keramiku što indicira na praistorijsko naselje ili groblje.³⁵⁴

Srebrenica - Budak, Potočari

Prilikom proširivanja lokalnog puta naišlo se na srednjovjekovne grobove. Na istraženoj površini je očišćeno 20 grobnih obilježja u vidu otesanih i obrađenih većih kamenih blokova. Dva ovakva bloka su postavljeni vertikalno u obliku stele. Grobovi su bili plitko ukopani na neplodnom tvrdom tlu. Otkriveno je 8 grobova, od kojih je šest imalo kamenu konstrukciju, a u dva groba pokojnici su položeni u proste zemljane rake. Grobne konstrukcije su bile u vidu zatvorenih sanduka od lomljenih tanjih kamenih ploča. Iznad njih je bio sloj riječnog šljunka radi stabilizacije terena i kao zaštita groba od težine nadzemnog obilježja mjesta. U jednoj grobnoj konstrukciji su nađeni tragovi drvenog lijesa.

Orijentacija grobova zapad-istok i sjeverozapad-jugoistok. U grobovima je nađeno 20 perli, srebrena loptasta dugmad i par mamuza datiranih u XIV-XV vijek. Istovremeno je vršena antropološka analiza skeleta. Konstatirano je 5 skeleta u dobi od 35-40 godina (adultus), od toga su 3 muška i 2 ženska, te ukop žene u dobi od 50-55 godina i jedan skelet neutvrđenog spola i životne dobi.³⁵⁵

Travnik - Glavica – Han Bila

Zanimanje za srednjovjekovna groblja sa stećcima u Travničkom kraju možemo pratiti od druge polovine 19. vijeka do novijeg vremena. Na vrhu Glavice u prvim iskopavanjima istražena su tri sanduka od muljike. U sredini na najistaknutijem mjestu skoro na vrhu brežuljka bio je grob br. 1, a istočno i zapadno od njega na razdaljini od 2-3 m su bili grobovi br. 2 i 3. Unutrašnjost kamenih sanduka u grobovima br. 1 i 2 isklesana je u obliku ljudskog tijela, a pokrovne ploče u obliku krova na dvije vode. Unutrašnjost sanduka br. 3 je bila koritasta i bio je prekriven ravnom pločom.³⁵⁶ Grob br. 1 je najpažljivije isklesan. U njemu je pored poremećenog, vjerovatno ženskog skeleta, nađena skupocjena kapa scufia, 4 pikola talijanskih gradova Mantove i Venecije kovanih u periodu 1150–1300. g. i jedan srebrni novčić mađarske kraljice Marije iz 1382–1384 g. U grobu br. 3 nađen je pikolo iz Tarvizija varijante iz 1312–1318. g. Podaci o skeletima iz groba br. 2 i 3 nisu objavljeni.³⁵⁷ Neki od autora i istraživača u opisu i analizi pojave scufie na istočnoj obali Jadrana i susjednim oblastima te nalazima novca,

³⁵⁴ Ista

³⁵⁵ Babić, Krunić 2009, 71-83.

³⁵⁶ Fekeža-Martinović 2015, 267-287.; Korošec, P. 1952, 375-407.

³⁵⁷ Čremošnik I. 1952, 111-120.

posebno onog mađarske kraljice Marije, datiraju kapu u 15. ili 16. vijek.³⁵⁸ Istraživanja 2015. godine, upotpunila su ranija saznanja o upotrebi kamenih sarkofaga na ovom području.³⁵⁹ Autorica prethodne nalaze pronađene u Han Bili i Staroj Bili, nalaz scufie i pojasa, smješta u kasnogotički period na prelazu iz 14. u prvu polovinu 15. vijeka.³⁶⁰

Ilijaš – nekropola Kopošići

Arheološka istraživanja kasnosrednjovjekovne nekropole u Kopošićima kod Ilijaša provedena su u periodu 16.06. do 01.07. 2015. godine. Stručni tim predvodili su Dubravko Lovrenović, Edin Bujak i Adnan Busuladžić. U okviru kampanje istraženi su grobovi ispod sedam stećaka.³⁶¹ Ranija istraživanja ove nekropole evidentno je da je stećak kneza Batića pomjieran, a grob opljačkan.³⁶² Cilj istraživanja je bio da se navedena činjenica na terenu utvrdi te provjeri da li je sačuvano bilo šta od pokretnog arheološkog materijala.³⁶³ Istraživanja ispod stećka broj 2, za koji se pretpostvalja da je pripadao gospođi Vukavi, pokazala su da je i ovaj grob opljačkan. Istraživanja su pokazala da su pljačkaši grobova iskoristili grob Batića da uđu sa strane u grob Vukave. Grobnica Vukave je bila napravljena od lomljenog kamena, dok je poklopac bio napravljen od više kamenih ploča.³⁶⁴ Istražen je i grob ispod malog sljemenjaka, koji se nalazio pored prva dva stećka. Grob je također opljačkan, a sačuvao se nekoliko željeznih čavala od kovčega.

Ispod stećka broj 4, sljemenjak sa postoljem bez ornamenata, otkriven je većim dijelom očuvan skelet starije osobe. Djelomično su sačuvani ostaci drvenog sanduka u kojem je pokojnik bio pokopan, a oko glave je pronađeno nešto malo brokata, vjerovatno od ostataka kape koju je pokojnik nosio na glavi.³⁶⁵ Grob ispod sljemenjaka broj 5 sadržavao je dijelom očuvan poklopac drvenog sanduka izrađenog na dvije vode, te željezni čavli kojim je bio sastavljen sanduk. Od skeleta se sačuvala samo dio femura i patella, dok je pronađeno i nekoliko slabije očuvanih fragmenata tekstila.³⁶⁶ Ispod sljemenjaka sa postoljem br. 6 otkriven je potpuno očuvan skelet starije osobe. Orijentacija groba je SI-JZ. Nalaza ili priloga nije bilo. Grob ispod stećka br.7 nije otvaran.³⁶⁷ Istraživanjem groba ispod sljemenjaka br.8 otkriven je skelet odrasle osobe

³⁵⁸ Ista, 268-270.

³⁵⁹ O toku istraživanjima, metodama i nalazima, detaljnije, u: Fekeža 2015, 273-279.

³⁶⁰ Fekeža 2015, 283-284.

³⁶¹ Bujak 2016, 87 – 97.

³⁶² Hörmann 1891, 391-395.

³⁶³ Bujak 2016, 88.

³⁶⁴ Isto 2016, 89.

³⁶⁵ Isto 2016, 89.

³⁶⁶ Isto 2016, 90.

³⁶⁷ Isti 2016, 90.

pokopane bez glave. Pokojnik je bio sahranjen u drvenom sanduku, sačuvano drvo i željezni čavli, te umotan u dobro očuvani brokatni plašt. Otkriveni su veliki fragmenti plašta stavljenog preko čitavog tijela. Ovo je ujedno jedno od najboljih očuvanih brokatnih platana iz ovog perioda pronađenih u arheološkom kontekstu na području Bosne i Hercegovine.³⁶⁸

Arheološka istraživanja srednjovjekovne nekropole na lokalitetu Potkriž u Divičanima kod Jajca

Tokom mjeseca septembra 2015. godine Institut za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Sarajevu u saradnji sa JU Agencija za kulturno-povijesnu i prirodnu baštinu i razvoj turističkih potencijala grada Jajca, pod pokroviteljstvom općine Jajce izvršio je istraživanje srednjovjekovne nekropole na lokalitetu Potkriž u Divičanima kod Jajca pod vodstvom arheologa Edina Bujaka, Dubravka Lovrenovića i Adnana Busuladžića.³⁶⁹ Tokom istraživanja otvorena je površina od 31 m². Na praznom prostoru nekropole na dubini od oko 1,3 m otkriven je grob čiju je grobnu konstrukciju sačinjavalo nepravilno obrađeno kamenje, skelet je dobro očuvan, pokretnih nalaza i priloga nije bilo.³⁷⁰ Tokom istraživanja pomjerena su četiri stećka. Ispod sanduka (br.6 prema ranijoj evidenciji) otkriven je grob na dubini 1,4 m, skelet dobro očuvan, orijentacije J-S, bez priloga i ograđen sa nekoliko neobrađenih komada kamena.³⁷¹ Ispod visokog sanduka (br.8) otkriven je skelet mlađe osobe, orijentacije SI-JZ, okružene sa kamenim neobrađenim blokovima, prekriven drvenim daskama, bez nalaza i priloga.³⁷² Ispod visokog sljemenjaka sa postoljem (br.22) otkriveni su ukopi dvije odrasle osobe. Orijentacija stećka je SI-JZ, dok je ukop suprotno orijentiran. Ukopani su u sloj pržine, ograđeni sa nekoliko komada neobrađenog kamena. Bez tragova drveta, nalaza i priloga.³⁷³ Ispod sljemenjaka sa postoljem (br.26) orijentiranog SJ-JZ na dubini od 1,42 m otkriven je intaktan kameni sarkofag kod kojeg je poklopac usljed težine pukao na dva dijela. U sarkofagu su bili kompletni ostaci odrasle, starije osobe, bez priloga i nalaza. Sarkofag je poslužio i za datiranje nekropole u XIV i XV stoljeće.³⁷⁴

³⁶⁸ Isto 2016, 90 – 91.

³⁶⁹ Bujak 2016., 92.

³⁷⁰ Isti 2016, 93.

³⁷¹ Isti 2016, 93.

³⁷² Isti 2016, 93.

³⁷³ Isti 2016, 93-94.

³⁷⁴ Isti 2017, 94.

Sokolac - Ecclesiam de Glasinac – arheološka istraživanja na Crkvini u Bjelosavljevićima

Sistematska zaštitna istraživanja provedena su tokom 2013–2014. i 2017. godine na površini od 408 m². Istraživanjima su rukovodili arheolozi Aleksandar Jašarević i Snježana Antić ispred Regionalnog Muzeja u Doboju i Muzeja Semberije - Bijeljina.³⁷⁵ Centralni dio platoa devastiran je prije početka arheoloških iskopavanja 2008. godine mehaničkim skidanjem slojeva u dubini 0,20–1,5 m. Tom prilikom nadgrobni spomenici i arhitektonski ostaci su dislocirani zapadno i sjeverno od platoa te su dijelovi nekropole zasuti građevinskim šutom i zemljom. Većina stećaka koja se nalazila na centralnom platou, uz srednjovjekovnu crkvu, ali i unutar nje, takođe je dislocirana sa svojih prvobitnih pozicija.³⁷⁶ Tokom prve kampanje 2013. godine izvršena su zaštitna arheološka istraživanja centralnog dijela lokaliteta. Istraženi su ostaci srednjovjekovne crkve i 21 grobna cjelina. Naredne 2014. godine nastavljena su istraživanja i u ovoj kampanji su istražena 22 groba. Godine 2017. izvršena su posljednja iskopavanja u zapadnom dijelu nekropole gdje je istraženo 5 grobova.³⁷⁷ Nekropola u Bjelosavljevićima formirana je na prostranom platou lokaliteta Crkvina. Stećci su postavljeni na redove koji se šire u pravcu sjever– jug na površini od 8 ha. Spomenici su orijentisani istok– zapad, dok je jedan dio pomjeren sa svojih originalnih pozicija, najvjerojatnije u posljednjih par decenija. Svi oni su različitih dimenzija, oblika, načina obrade i ornamentike. Danas je vidljivo njih 363, ali to nije konačan broj jer je jedan dio prekriven vegetacijom i nije moguće utvrditi tačan broj očuvanih spomenika na terenu. Ovo je najveća srednjovjekovna nekropola Sarajevsko-romanijske regije i 2013. proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Stećci su posmatrani uglavnom u kontekstu građevinskog materijala koji je lako dostupan za transport i sekundarnu upotrebu. Tako su austrougarske vlasti već u prvim godinama okupacije od stećaka s ovog lokaliteta napravile spomenik poginulim borcima u bici kod Šenkovića 1878. godine. Spomenik je kasnije porušen, a njegovi ostaci se i danas mogu sporadično naći na terenu. Najveću devastaciju lokalitet je doživio u poslijeratnim godinama, i to od 1948. godine, kada počinje izgradnja zadružnog doma u Bjelosavljevićima. Nije poznat tačan broj stećaka koji je tom prilikom miniran i ugrađen u zadružni dom, ali s obzirom na veličinu zadružnog doma, broj sigurno nije bio mali. Na lokalitetu se danas jasno mogu uočiti tragovi tih devastacija, posebno u centralnom i zapadnom dijelu nekropole, gdje su redovi stećaka prekinuti i stoje samo ostaci sitnog lomljenog kamena na prvobitnim pozicijama spomenika. Pojedini stećci su samo djelimično uništeni miniranjem ili pripremama za

³⁷⁵ Jašarević, Antić 2017, 225–256.

³⁷⁶ Isti 2017, 226–227.

³⁷⁷ Isti 2017, 227.

miniranje, ali nikad nisu transportovani sa lokaliteta. Tradicija uništavanja kulturnoistorijskog nasljeđa nije mogla zaobići ni savremeni period. Tokom devastiranja terena 2008. godine na prostoru oko crkve dislocirano je na desetine stećaka, dok su dijelovi nekad vidljive nekropole pokriveni slojem građevinskog šuta i zemlje. Srećne okolnosti su da je tom prilikom otkriveno više stećaka koji prethodno nisu bili poznati. Posebno se ističu ornamentisani stećci te monumetalne, kvalitetno obrađene ploče. Za klesanje stećaka korišten je lokalni krečnjak, različitog stepena tvrdoće i kvaliteta. U nekoliko slučajeva za nadgrobne spomenike sekundarno su iskorišteni antički spomenici u vidu baze stuba, gezimsa ili antičkog nadgrobnog usadnika. Ova pojava nije neobična i često se sreće na srednjovjekovnim nekropolama. S obzirom na veličinu nekropole, figuralne scene i geometrijski motivi na stećcima su iznimno rijetka pojava. Natpis je evidentiran samo u jednom slučaju.³⁷⁸ Iskopavanja na prostoru crkve ukazuju na to da je objekat najvjerojatnije u 15. vijeku bio van funkcije, s obzirom na sahranjivanje na prostoru sjevernog zida crkve, čiji je jedan dio bio iskrčen za sahrane. Autori smatraju da je crkva podignuta u prvoj polovini 14. vijeka, najvjerojatnije kao zadužbina i grobna crkva lokalnog vlastelina, i oko nje se krajem 14. i u ranom 15. vijeku počinje formirati velika nekropola pod stećcima, čije će trajanje ići sve do prvih decenija 16. vijeka.³⁷⁹ Također, autori su mišljenja da pokrivanje pokojnika poluobicama, karakteristika koja nije evidentirana na drugim lokalitetima, je jedinstvena pojava na nekropoli u Bjelosavljevićima. Socijalna stratifikacija i diferencijacija pokojnika na lokalitetu se mora uzeti s rezervom jer je dobar dio stećaka uništen i dislociran.³⁸⁰ Nesumnjivo da je krajem 14. i početkom 15. vijeka postojala jasna tendencija za što bližim sahranjivanjem oko crkve. Tragovi zidanih konstrukcija, osim u slučaju ktitorskog groba, nisu evidentirani. Samo u jednom slučaju, kod groba 4, evidentirana je konstrukcija iznad groba u vidu pravilno postavljenih tesanika od sedre na koje je položen stećak. Grobne jame su mogle biti uklesivane za pojedinačne grobove ili je riječ o većoj jami u kojoj je sahranjeno više pokojnika.³⁸¹

Poseban kuriozitet na nekropoli predstavljaju dobro očuvani ostaci drvenih konstrukcija iz grobnih jama. Drvena arhitektura iz grobova pokazuje nekoliko tipova s različitom konstrukcijskom formom. Prvoj grupi pripadaju grobovi koji su oivičeni i pokriveni drvenim daskama, ponekad je očuvan samo po jedan element (grobovi 1, 2, 3, 5, 9, 35). Drugoj grupi, koja je izgleda bila dosta brojna, pripadaju grobovi koji su pokriveni masivnim poluobicama

³⁷⁸ Isti 2017, 232.

³⁷⁹ Isti 2017, 240.

³⁸⁰ Isti 2017, 241.

³⁸¹ Isti 2017, 233.

od bijelog bora, sa pritesanim ivicama i plitko obrađene površine. Uglavnom je skinut površinski sloj kore drveta, bez tragova nekog oblika ukrašavanja (grobovi 14, 25, 28, 31, 32, 33, 44, 45). Treći tip evidentiran je samo u slučaju grupne sahrane kod grobova 47–48. Riječ je o dva masivna sanduka, čija je gornja strana formirana od dasaka koje su spojene drvenim klinovima, dok su uglovi svakog sanduka ojačani velikim željeznim kovanim klinovima.³⁸²

Stratigrafski posmatrano u cjelini na nekropoli se mogu utvrditi dva horizonta ili faze sahranjivanja. Prvoj fazi pripada ktitorski grob 17 iz crkve sa zidanom konstrukcijom između pilastra na sjevernom zidu i zapadnog zida. Najvjerovatnije da ovoj fazi pripadaju i grobovi 15 i 16, tj. desno od ktitorskog groba. Prostor južno od groba 15 nije istražen, pa nije sigurna dalja distribucija grobova unutar crkve. Ova faza se okvirno može datovati u prvu polovinu 14. vijeka. Drugoj fazi pripadaju ostali istraženi grobovi na nekropoli iz perioda s kraja 14. i 15. vijeka. Najvjerovatnije da tokom druge faze sahranjivanja crkva nije bila u funkciji, na šta ukazuju grobovi 18, 19 i 20 koji su formirani na prostoru sjevernog zida, koji je tom prilikom iskrčen. Sahrana djece na nekropoli ukazuje na visoku stopu smrtnosti među najmlađom populacijom. Ukupno je evidentirano 10 dječijih grobova (grobovi 6, 8, 10, 19, 22, 23, 30, 32, 38, 39). Po pravilu djeca su sahranjivana pored odraslih pokojnika, najvjerovatnije svojih srodnika, ali nikad na istoj dubini.³⁸³ Od pokretnog arheološkog materijala vrijedi istaći nalaz trojagodne naušnice sa nekropole iz Bjelosavljevića i to dvije naušnice iz dva groba. Na grudima pokojnika iz groba 11 pronađena je očuvana srebrna naušnica.³⁸⁴ Druga naušnica iz groba 16 takođe je pronađena na grudima, ali jako oštećena. Radi se o srebrnoj naušnici s tri jagode.³⁸⁵ Osim trojagodnih naušnica, kasnosrednjovjekovni sloj obilježavaju i ostaci tkanine. U grobu 9 datovanom dubrovačkim srebrnim dinarom iz 1421. pronađeni su i ostaci pozamanterijskih traka, maslinaste boje, s ostacima zlatnih niti, dok su u dječjem grobu 19

³⁸² Isti 2017, 234

³⁸³ Isti 2017, 234-235.

³⁸⁴ Jašarević, Antić, 2017, 235.

³⁸⁵ Isti 2017, 236.; Autori analiziraju bliže analogije primjercima iz Bjelosavljevića, prema tehnici i motivu ukrašavanja, pronalaze među brojnom skupinom trojagodnih naušnica s Livanjskog polja. Š. Bešlagić je naušnice iz Grboreza podijelio u nekoliko varijanti; primjerak iz Bjelosavljevića, grob 11, najbliže analogije ima s varijantom 4, koju autor navodi kao rijetko zastupljenu, bez potpunih analogija na drugim lokalitetima. Sa lokaliteta Glavica–Podgradina (Buško blato kraj Livna) potiče sličan primjerak, takođe dekorisan u tehnici filigrana i datovan u 15. vijek. Naušnice iz Lištana G-44 slične su glasinačkom primjerku, ali su izrađene od bronzе i sa oblim laticama, datovane od 14. do početka 15. vijeka. Trojagodna naušnica sa nekropole u Vrutcima kod Sarajeva bliska je glasinačkom primjerku s razlikom u granularnom zrnju postavljenom unutar filigranskih latica, slična opet nalazu iz Lištana G-65. Nadalje, naušnice istog tipa nalazimo u Slavoniji u Bošnjacima kod Županje, u Srbiji iz groba 127 s nekropole oko crkve sv. Pantelejmona u Nišu, iz groba 7 u Gornjem Lascu kod Kraljeva, prema starijoj hronologiji datovane u 12–13. vijek i najvjerovatnije ovom tipu pripada i naušnica iz groba 40 sa nekropole oko crkve sv. Bogorodice u Kuršumlji datovana okvirno u 14–15. vijek.

pronađeni samo ostaci zlatoveza, tj. ovojnice od zlatnih niti.³⁸⁶ Željezne pređice iz grobova 18 i 20 bile su funkcionalni dijelovi nošnje, najvjerovatnije pojasa. Pravougaonog, skoro kvadratnog oblika, po svojim karakteristikama pripadaju grupi nalaza koji imaju izrazito dug vijek trajanja, a po obliku i materijalu su nepromjenljive. U slojevima nasipa između grobova pronađena su i dva bronzana predmeta, romboična aplikacija s perforacijama i alka. Aplikacija ima svoje analogije među inventarom groba 901 s nekropole oko crkve sv. Spasa, određena je kao dio pojasa i datovana u pozni srednji vijek.³⁸⁷

Zaštitno istraživanje kasnosrednjovjekovnog groblja kod osnovne škole u Kočerinu

Projekat arheološkog istraživanja provela je udruga Stećak iz Širokog Brijega tokom 2015. godine a voditelj istraživanja ovog srednjovjekovnog groblja bila je arheologinja Maja Soldo. Na nekropoli se zateklo 9 grobnih ploča, dva velika sanduka i jedan sljemenjak, orijentirani u pravcu Z-U u nizovima. Istražena su 4 groba ispod stećaka i 5 grobova bez nadgrobno spomenika. Okvir groba je najčešće od 6 ploča. Istraženi grobovi ispod stećaka i grobovi bez nadgrobno spomenika nisu imali priloga i nalaza, što je otežalo datiranje nekropole na taj način. Za dataciju se arheologinja Soldo poslužila heraldičkim prikazom štita i mača koji se na stećcima pojavljuje najviše u 15. st.³⁸⁸ Istraženi grobovi bitni su zbog grobne arhitekture gdje su pokojnici sa svih strana obloženi i prekriveni pločama. Pokojnici su položeni na leđa, sa ispruženim rukama z tijelo, ili sa jednom rukom na grudima. Grob 14 sadržavao je ostatke 4 lubanje, tri dječije i jedne odrasle osobe. Važno je napomenuti da je ovo druga istražena nekropola u Kočerinu, pored one gdje je sahranjen Viganj Milošević, da je vrlo bogata po likovnim predstavama štita i mača, s tim da ploča sa prikazom oranta i grob ispod nje nisu u ovoj kampanji istraženi.³⁸⁹

Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja kasnosrednjovjekovnoga groblja sa stećcima na nalazištu Ričina - Posušje

Na lokalitetu Ričine u mjestu Čitluku, općina Posušje, smještenom pored saobraćajnice Posušje – Tomislavgrad, nalazi se nekropola od sedam stećaka koja je 2018. godine bila predmet istraživanja.³⁹⁰ Pošto se u samoj blizini stećci nalaze na još dvije pozicije očito je da su nekada pripadale jednom lokalitetu. Istraživanja su tokom aprila 2018. godine obavili

³⁸⁶ Jašarević, Antić 2017, 238.

³⁸⁷ Isti 2017, 238-239.

³⁸⁸ Soldo 2016, 205 – 214.

³⁸⁹ Soldo 2016, 210.

³⁹⁰ Soldo, Tomas 2019, 167 – 187.

arheolozi Maja Soldo i Tino Tomas. Radi se o pet sljemenjak i dva sanduka, orijentiranih zapad – istok. Istraženi su grobovi ispod dva stećka označeni kao grob 1 i grob 2, s tim da je su u jednom grobu pronađeni ostaci dva skeleta. Izvršena je i osteološka analiza pod vodstvom dr. Marija Šlausa. Arhitektura groba³⁹¹ 1 ukazuje na formu dvoslivnog krova, izrađenog od kamenih ploča, orijentacije zapad-istok, bočne strane groba čine dvije nakošene i uzdužno postavljene pravokutne ploče, dok su trokutaste ploče na kraćim stranama groba. Pokojnik je položen u grob na zemlju, na leđa, rukama blago savijenim u laktu i položenim na karlicu. Od nalaza vrijedi istaći prsten koji se zatekao na mjestu falangi. Antropološka analiza ukazuje kako je u grobu 1 sahranjena individua starosti 11 do 12 godina, dok osteološki ostatci pokojnika ukazuju na niz patoloških promjena uzrokovanih anemijom, avitaminozom, intenzivnih fizičkih aktivnosti, hronične neuhranjenosti, neonatalne žutice.³⁹² Grob 2 je sličan po arhitekturi groba kao i grob 1, sa nešto slabije očuvanim uzdužnim bočnim pločama. U grobu su pronađeni ostaci dva skeleta. Pokojnik A u grob je položen na zemlju, položaj na leđima, rukama savijenim u laktu. Skeletni ostaci pokojnika B skupljeni su i postavljeni uz noge pokojnika A. Položaj skeleta u grobu 2 rezultat je naknadnog sekundarnog ukopa pokojnika u isti grob gdje je počivao pokojnik B. U ovom grobu nisu pronađeni nalazi. Antropološka analiza pokazala je kako se u slučaju pokojnika A radi o muškarcu u dobi od 18 do 20 godina. Patološke promjene ukazuju da je pokojnik bolovao od trećeg stadija veneričnog sifilisa.³⁹³ Pokojnik B je individua starosti od 9 do 10 godina koja je na površini lubanje imala tragove postmortalnog gorenja. Od patoloških promjena ova individua je imala periostitis kao posljedica infekcije ili traume.³⁹⁴ Također, istraženi su još grob 3 koji je dijelom ulazio u put pa je time i odsječen sačuvana je samo kamena uzglavna ploča sa nekoliko ostataka osteološkog materijala. Ispod stećka

³⁹¹ Što se tiče same grobne arhitekture, za krov na dvije vode najbliže prostorne analogije nalazimo na kasnosrednjovjekovnome groblju sa stećcima u Kočerinu (općina Široki Brijeg) te na nalazištu Gošića han (općina Jablanica). Na nalazištu Kočerin grobna arhitektura u vidu krova na dvije vode bila je markirana sa sljemenjacima s postoljem. Istraženi grobovi iz Kočerina datiraju se u sam kraj 14. i početak 15. stoljeća. Uz to, određeni kronološki reper, koji istražene grobove također smješta u vrijeme kasnoga srednjeg vijeka, točnije samoga njegova kraja, može biti i venerični sifilis dokumentiran u grobovima 2 i 4. U nedostatku pouzdanije, tj. kronološki osjetljivije arheološke građe, uzevši u obzir tipologiju i tektoniku nadgrobni spomenika (stećaka), grobnu arhitekturu, tipološko-stilske značajke pokretne arheološke građe pronađene u grobovima te kronološki okvir pojave veneričnog sifilisa, istražene grobove na položaju Ričina okvirno možemo datirati u drugu polovinu 15. stoljeća i možda sam početak 16. stoljeća. Sudeći prema stanovitij ekskluzivnosti nalaza pronađenih u grobovima, konstrukciji grobova te monumentalnosti nadgrobni spomenika, stećaka, s određenom sigurnošću možemo pretpostaviti kako su se na nalazištu Ričina, konkretno na istraživanom položaju, ukapali pripadnici višega društvenog sloja kasnosrednjovjekovne zajednice koja je gravitirala širem prostoru današnjeg Posušja. Detaljnije, u: Soldo, Tomas 2019, 182.

³⁹² Soldo, Tomas 2019, 175.

³⁹³ Sifilis je dokumentiran i u kasnosrednjovjekovnim grobovima u neposrednoj blizini, južno od Ričine, točnije u samom zaleđu istočnojadranske obale. Najizglednijim izvoristom sifilisa i njegova širenja na spomenuti prostor smatraju se trgovišta i luke u donjem toku Neretve. Detaljnije, u: Soldo, Tomas 2019, 182, napom. 39.

³⁹⁴ Isti 2019, 176-178.

označenog kao br.1 nalazio se grob 4 gabaritnijih dimenzija u odnosu na ostala dva groba. Trokutasta ploča postavljena sa istočne strane groba 4 perforirana je trima kružnim perforacijama promjera 0,5 cm. Pokojnik je u grob položen na leđa, u ispruženom položaju, desna ruka mu je savijena u laktu i položena na toraks dok je lijeva na karlici. Na predjelu gornjeg dijela lubanje pronađen je dio srme. Grob je sadržavao osteološke ostatke muškarca od 35 – 40 godina. Od patoloških promjena važno je izdvojiti tragove antemortalne frakture na posteriornoj lijevoj tjemennoj kosti lubanje, koji upućuju na posjeklinu nanesenu oštrobridnim predmetom. Antemortalna fraktura zabilježena je na petoj proksimalnoj falangi desne ruke, dok su tragovi mikrotrauma prouzročenih ozbiljnijim fizičkim aktivnostima dokumentirani na zatiljnoj kosti, kostima desnog ramena, desnog lakta, desnog ručnog zgloba, kostima desne šake, te na vratnim, prsnim i slabinskim kralješcima. Na kostima zdjelice ustanovljen je bursitis kao posljedica dugog sjedenja ili jahanja. Kod ove individue, također je dokumentirana patološka promjena koja indicir venerični sifilis.³⁹⁵ Što se tiče nalaza u grobovima spomenuli smo već prsten iz groba 1 i nalaz srme iz groba 4. Prsten iz groba 1 izrađen je od srebra s pozlatom. Vanjski promjer prstena iznosi 2,1 centimetar, širina prstena je 0,6 centimetara, dok mu je debljina 0,13 centimetara, a presjek približno vrpčast. Prsten je s vanjske strane po dužini podijeljen u tri usporedne ukrasne zone. Središnju ukrasnu zonu čine dva reda utisnutih rombova, tako da prostor između njih ostavlja dojam cik-cak ornamenta. Rubne zone čine zlatne vrpce ukrašene utisnutim trokutićima. Na mjestu gdje se spajaju krajevi prstena naglašena je kopča, od koje počinje središnje polje prstena, koje je ukrašeno s tri zlatna četverolisna vegetabilna ornamenta. Drugi kraj središnje zone prstena markira istaknuto kvadratno polje ovjenčano zlatnom lamelom. Unutar kvadratnog polja smještene su urezane, radijalno raspoređene crtice. Izravne, uže, analogije prstena iz groba 1 s nalazišta Ričina nisu poznate, dok su šire tipološko-stilske sličnosti dosta dobro dokumentirane, primjerice, uzdužna podjela vanjske plohe vitica i prstenja na tri usporedne zone, a dijelom i motivika i tehnike ukrašavanja. Navedeni elementi tipični su za širi vremenski raspon, od 13. do kraja 15. stoljeća, pa i nešto kasnije, na prostoru promatrane kulturne makroregije.³⁹⁶ Drugi nalaz je srma iz groba 4. Srma je nit čija je jezgra bila od svile, lana ili pamuka te oko koje se uvijala metalna lamela koja je mogla biti izrađena od srebra, zlata ili bakrenih legura. Ovakve niti često su bile dio potke koja se koristila pri izradi ornamenta na brokatu. Srmu iz groba 4 na Ričini činio je zlatni lim omotan oko svilene jezgre. Zbog fragmentiranosti nalaza teško je precizno odrediti njegov karakter i vrstu tkanja. Šire analogije nalaza iz groba 4 s Ričine nalazimo na nekoliko nalazišta

³⁹⁵ Isti 2019, 178 – 179.

³⁹⁶ Isti 2019, 180.

na prostoru Bosne i Hercegovine. To su, primjerice, ostatci plašta kneza Mirka Radojevića s groblja u Kopošiću u blizini Ilijaša kod Sarajeva, koji se datira u kraj 14. i početak 15. stoljeća. Na položaju Biskup kod Konjica zlatni je brokat pronađen u grobu Goisave, žene humskog vladara vojvode Radiča Sankovića, koja je, kako se pretpostavlja, živjela do 1404. godine. Dijelovi brokata pronađeni su i u grobovima 2 i 8 na istome nalazištu. Ostatci tekstila, srebrnog i zlatnog brokata pronađeni su na još nekoliko nalazišta u Bosni i Hercegovini, kao što su Humsko kod Foče, Veličani kod Trebinja, Turbe kod Travnika i Donja Zgošća kod Kaknja. Slični nalazi poznati su s nalazišta Crkvina u Biskupiji kod Knina, iz kasnosrednjovjekovnih grobova uz crkvu Svetog Spasa na vrelu Cetine i kasnosrednjovjekovnoga groblja uz starohrvatsku crkvu u Brnazama kod Sinja. Prema asociiranom dijagnostičkom materijalu koji je pronađen na navedenim nalazištima srmu datiramo u vremenski raspon od 13. st. do sredine 15. st.³⁹⁷

Rezultati arheoloških istraživanja kasnosrednjovjekovnog groblja sa stećcima na lokalitetu Krešića greblje

Arheološko istraživanje nekropole stećaka Krešića greblje³⁹⁸ u selu Paoča, općina Čitluk³⁹⁹ provedeno je u razdoblju od 10. do 22. maja 2021. godine pod vodstvom arheologinje Edite Vučić. Članove stručnoga tima činili su arheolozi Nina Čuljak, Tino Tomas, Željka Pandža, Marijana Lukačević, te Marija Gavrilović kao stručni nadzor u ime Zavoda za zaštitu kulturno-povijesne baštine HNŽ-e.⁴⁰⁰ Ciljevi istraživanja bili su dobiti uvid u postojanje ili nepostojanje starijeg ukopnog sloja s obzirom da je centralna skupina stećaka položena na blagom zemljanom humku, više saznanja o arhitekturi grobova i odnosu stećka i groba, uvid u pogrebne prakse te kronološku i kulturnu atribuciju grobova.

Na nekropoli je evidentirano je 18 stećaka oblika ploče, sanduka i nekoliko amorfnih oblika slabije obrade, ali i grobovi novijega datuma. Stećci su klesani od kamena krečnjaka. Tri su primjerka ukrašena motivima mladoga mjeseca (stećak oblika ploče označen kao S2), rozete (stećak oblika sanduka označen kao S9 i stećak oblika ploče označen kao S3 koji je ukrašen i

³⁹⁷ Isti 2019, 181.

³⁹⁸ Vučić, Lukačević 2022, 7–52.

³⁹⁹ Paoča i Čitluk su dijelom kulturno – povijesnog prostora poznatijeg kao Broćno/Brotinjo kojim su gospodarili članovi humske vlastele Komlinovića. Prvi pisani spomen Komlinovića datira se u 1379. godinu a drugi 1423. godine. Na jednoj od krovnih strana sljemenjaka s postoljem nekropole Bakri – Visočica uklesan je kraći natpis sa imenom Ivaniša Komlinovića, dok dva natpisa na sljemenjaku i postolju iste nekropole nose ime broćanskog kneza Pavla Komlinovića koji je služio u dane vojvode Sandalja. Detaljnije, u: Dinić 1967, 41.; Bešlagić 2002, 129.; Vego 1962, 23-27; Bešlagić 1971, 315-316.

⁴⁰⁰ Vučić, Lukačević 2022, 14-15.

motivom mladoga mjeseca), te pravokutnom bordurom (gornja ploha stećka pod rednim brojem 11 oivičena je bordurom u vidu pravokutnika). Stećci su većinom orijentirani u smjeru ZI, s izuzetkom nekoliko dislociranih stećaka i stećaka položenih na artificijelnom zemljanom humku, koji imaju okomit pravac pružanja sjever-jug u odnosu na ostale stećke. U tipološkom smislu radi se o četiri stećka oblika sanduka (S9-S12), kvalitetnije klesarske obrade. Postavljena sonda dužine 5 i širine 6 m, osnovne orijentacije sjeverjug, obuhvatila je površinu zemljanoga humka. Nakon dislociranja stećaka pristupilo se uklanjanju površinskoga (humusnog i podhumusnog) sloja unutar prethodno postavljene mreže, na dijelu nekropole koji je malo povišen u odnosu na ostali teren.⁴⁰¹ Istražena su četiri groba. Grob 1 nalazio se na relativnoj dubini 85 cm, sijedio je orijentaciju stećka 12, položenog iznad rake. Pokojnik je bio položen u pliću zemljanu raku, položen na leđa, rukama savijenim u laktu, položenim na stomak i prsa, orijentacije Z-I. Dužina skeleta je 146 cm, širina u visini ramena 35 cm. Bioarheološka i DNK analiza pokazale su da se radi o ženskoj osobi koja je u trenutku smrti imala od 45 do 55 godina.⁴⁰² Grob 2 otkriven je na dubini od oko 82 – 90 cm, orijentacija sjever – jug prati stećak 9 koji se nalazio iznad grobne rake. Grob je imao arhitekturu u vidu kamenog sanduka pravokutnog oblika od neobrađenih vapnenih ploča. Pokrov je bio od jedne masivne i više manjih poklopnica. Dimenzije grobne arhitekture su 182 x 72 cm. U grobnoj raci evidentirani su osteološki ostaci triju osoba. Kod jedne pokojnice su prilikom čišćenja zapune groba uz vratne kralješke evidentirani ostaci tkanine sa perlicama. Nakon uklanjanja skeleta iz groba pronađen je drugi nalaz, potkova za obuću datirana u kasni srednji vijek. Bioarheološka te analiza DNK pokazale su da su u grobu 2 bile ukopane tri ženske osobe. Osobe A i C su u vrijeme smrti bile starosti 40 do 45 godina, a osoba B je u vrijeme smrti bila starosti 50 do 55 godina.⁴⁰³ Grob 3 također je imao grobnu arhitekturu. Po načinu gradnje i tipu sličan je grobu 2, s time da se od ostalih istraženih grobova razlikuje po tome što nije bio markiran stećkom. Orijetacija groba je zapad-istok. Grob pravokutna oblika sastoji se od neobrađenih vapnenačkih kamenih ploča obložnica na južnoj i sjevernoj strani, te donožnice i uzglavnice. Pokriven je s više kamenih ploča različitih dimenzija te kamenja kao zapune šupljina između njih. Bioarheološka te analiza DNK pokazale su da se radi o ženskoj osobi koja je u vrijeme smrti bila starosti od 16 do 19 godina.⁴⁰⁴ Grob 4 otkriven je u centralnom dijelu sonde, istočno od groba 2. Položaj i orijentacija groba u smjeru sjever-jug odgovaraju orijentaciji stećka 10. Grob je bio oivičen vijencem od neobrađena kamena s obje strane, lijevo u dužini od 122 cm

⁴⁰¹ Vučić, Lukačević 2022, 17-18.

⁴⁰² Isto 2022, 19-20.

⁴⁰³ Isto 2022, 21-23.

⁴⁰⁴ Isto 2022, 23-25.

(duž glave do zdjelice), a desno do skeleta u dužini od 49 cm. Između groba 2 i groba 4, na dubini od oko 107 cm, evidentirana su dva ukopa od kojih je jedan ljudski skelet "ubačen" u bliži prostor groba 4, odnosno u dio kamenoga vijenca. Na dubini od 116 cm evidentirani su osteološki ostatci muške osobe u anatomskom položaju, ispružene na leđima s rukama položenim uz tijelo. Dužina skeleta iznosi 189 cm, a širina u visini ramena 46,5 cm. U grobu je uz pojasni dio skeleta (u visini iznad lijeve zdjelice cca 4 cm) pronađen željezni nož koji se na osnovi analogija može datirati u kasni srednji vijek. Nož je dužine 11,3 cm, sječivo dužine 9 mm - na najvišem dijelu, drška je širine 8 mm, sječivo pri vrhu iznosi 6 mm i ima špicasti vrh. Na dršci noža sačuvan je minijaturni fragment koštane drške. Bioarheološka te analiza DNK pokazale su da se radi o muškoj osobi koja je u vrijeme smrti bila starosti 60 do 65 godina i više.⁴⁰⁵ Na kosturima je uočena prisutnost degenerativnog osteoartritisa (OA), Schmorolovih defekata, periostitisa, benigni kortikalni defekti, hipoplastični defekti na zubima etc. Degenerativni osteoarthritis (OA) karakterizira progresivna pojava osteofita oko rubova zglobnih ploha. U uznapredovanim oblicima inače glatka zglobna površina razvija koštane nodule, porozitet ili eburnaciju. Ove promjene rezultat su mikrotrauma koje su posljedica svakodnevnih aktivnosti i razlikuju se od traumatskog artritisa koji nastaje kao posljedica prekida normalnoga biomehaničkog funkcioniranja zgloba. Alveolarne bolesti su za potrebe ovoga rada definirane kao prisutnost periodontalnog ili periapikalnog apscesa ili pak zaživotni gubitak zuba. *Cribra orbitalia* se morfološki očituje po pojavi šupljikave kosti na gornjim svodovima orbita, a smatra se posljedicom anemije izazvane nedostatkom željeza koju uzrokuju neadekvatna prehrana, endemični parazitizam, nehigijenski uvjeti života ili kronična gastrointestinalna oboljenja.⁴⁰⁶

⁴⁰⁵ Isto 2022, 25-26.

⁴⁰⁶ Isto 2022, 29-50.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

REZULTATI ISTRAŽIVANJA GROBOVA ISPOD STEĆAKA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sahranjivanje ispod stećaka ne može se posmatrati odvojeno u odnosu na ostale socijalno – ekonomske i kulturološke pojave razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Takav postupak dovodi do zaključka da nema suštinske razlike u načinu sahranjivanja, već da je ona formalne prirode koja proizlazi iz društvene pozicije sahranjenih. Kod pripadnika visoke vlastele i nekoliko crkvenih visoko rangiranih ličnosti primjetna je razlika u gradnji zidane grobnice, mauzoleja ili crkve, sahrani u kovčezima i sarkofazima i stavljanju bogatih priloga u grob kao znaka društvenog statusa, koji su im i za života bili znak prepoznavanja i statusni simbol. Osim tih malobrojnih primjera otvoreno je pitanje tko je sahranjen ispod silnih bosanskih i hercegovačkih stećaka, kao i onih u zaleđu jadranske obale, sa prikazom štita i mača, ili pod stećcima sa prikazom mača na cijelom arealu njihova rasprostiranja. Pretpostavlja se da je to niže plemstvo sa članovima porodica i da oni čine većinu pokojnika ispod stećaka, koji su tokom srednjeg vijeka ušli u proces društvenog raslojavanja i pozicioniranja.

Položaj groblja sa stećcima

Pojam sahrane obuhvaća način postupanja prema preminulom članu zajednice od trenutka smrti do polaganja njegovih zemnih ostataka u grob. Arheološka iskopavanja na nekropolama sa stećcima, bez obzira u kom obimu ostvarena na pojedinačnim lokalitetima, od kojih svaki ima svoje specifičnosti, pružila su osnovne podatke o postupcima koji zajedno čine pogrebni ritual.

U odabiru mjesta za groblja sa stećcima, o duhovnoj klimi i historijskim uslovima u kojima ta groblja nastaju, razvijaju se i prestaju biti aktivna, jedan od važnih elemenata predstavlja duboka vezanost za davna ilirska i rimsko naslijeđe. Ona se ogleda u lociranju nekropola pod praistorijskim gradinama, na ilirskim tumulima, na antičkim ruševinama, uz ranokršćanske crkve, uz kulturna mjesta ranog srednjeg vijeka i uz crkve iz vremena kojem sami pripadaju, kao i uz putne komunikacije i izvore, što se objašnjava željom da se naglasi veza sa prošlošću te iskaže poštovanje prema tradiciji i onome što je bilo prije, makar bilo i nepoznato.⁴⁰⁷ Također, ima i izoliranih pojava pozicioniranih nekropola koje i dan danas ostaju nerazjašnjene. Raspored spomenika unutar nekropola, nanizanih u pravilne redove određenog smjera,

⁴⁰⁷ Miletić 1982, 22-23.

nastavlja nekoliko stoljeća dugu tradiciju sahranjivanja u grobljima na redove, čija je pojava i struktura obilježila kulturu evropskog ranog srednjeg vijeka, počev od seobe naroda, pa dalje kroz vijekove koji su slijedili.⁴⁰⁸

Način ukopa i orijentacija

Stećak se svojom dužinom postavlja iznad dužine rake u određenom smjeru. Sahrane se vrše po određenom planiranju groblja na redove. Osnovna orijentacija groba je zapad, i to glava sa usmjerenim pogledom ka istoku, sa manjim ili većim odstupanjem od tog pravca. Sve ostale orijentacije, naročito ona istok (glava)-zapad i sjever-jug su predmet rasprava. Često je orijentacija stećaka zavisila od prirodnog položaja i orijentacije terena izabranog za groblje, a onda možda i od položaja sunca u određenom dobu godine, tj u vremenu sahrane.⁴⁰⁹ U većini slučajeva pazi se na to da pokojnikov „pogled“ bude usmjeren ka istoku. Zato nisu neuobičajene orijentacije sjeverozapad-jugoistok ili jugozapad-sjeveroistok.⁴¹⁰ Na Grudinama u Čipuljiću orijentacija grobova ukopanih u ruševine objekata iz ranijeg doba bila je određena nametnutim uslovima. Za ostale orijentacije, istok-zapad i jugoistok-sjeverozapad pojedinog groba ili manje grupe grobova, koje su uglavnom iznimka unutar neke nekropole, nisu data zadovoljavajuća objašnjenja. Primjetno je jedino da su pojedinačni grobovi, a češće manje grupe grobova drugačije orijentacije obično izdvojene na rubu nekropole. Na Pavlovcu je orijentacija dva istaknuta stećka u centru nekropole sjever-jug. Oko njih su ostali stećci i grobovi uredno orijentirani zapad-istok. U ovom slučaju možda se radilo o isticanju značaja sahranjenih osoba. Na nekropoli Pavlovac kod Sarajeva srećemo grobove u kojima je devet pokojnika sahranjeno u kamene i 15 u drvenim sarkofazima⁴¹¹, pojava koje je za sada dosta osobena za ovaj lokalitet i u ovoj regiji. Slična pojava na nekropoli u Bjelosavljevićima jeste pokrivanje pokojnika poluobicama koje vjerovatno imitiraju krov⁴¹², dok ukopi u lašvanskoj dolini također pokazuju običaj sahranjivanja u kamene sarkofage⁴¹³, a takav primjer vidljiv i u Biskupu kod Konjica.⁴¹⁴ Na osnovu dosadašnjih zapažanja možemo konstatirati da se za groblja u srednjem vijeku odabire „uzvišeno mjesto“ s kojeg se pruža lijep pogled na okolinu, dok neki od autora navode

⁴⁰⁸ Miletić 1982, 23.

⁴⁰⁹ Bešlagić 1964, 56.

⁴¹⁰ Ovakav način tumačio se religioznim osjećajima i shvatanjima vjerskih uticaja koji govore o proživljenju nakon smrti.

⁴¹¹ Žeravica 1982, 184-185, 188.

⁴¹² Jašarević, Antić, 2017, 241.

⁴¹³ Fekeža – Martinović 2015, 273-279; Fekeža – Martinović 2016, 259-260.

⁴¹⁴ Vego 1957, 128-129.

pravilo da se groblja nalaze na neplodnoj zemlji na kojoj se ne mogu uzgajati biljke za ishranu ili je njihov urod nedovoljan.⁴¹⁵

Način ukopavanja

Način pokopavanja u grobovima ispod stećaka na području Bosne i Hercegovine ovisi od lokaliteta do lokaliteta i stepena istraženosti, kao i od socijalnog statusa pokojnika.

Najčešći načini pokapanja su od polaganja pokojnika u zemljanu raku do grobnica unutar mauzoleja i crkava, te upotrebe kameni otesanih ploča koje imitiraju dvoslivne krovove, potom drvene dvoslivne krovove, do drvenih i kamenih sarkofaga.⁴¹⁶

Najjednostavniji oblik grobnice je zemljana raka. Rake su ovalnog ili pravokutnog oblika, nešto duže od dužine pokojnika i na različitim dubinama. Rake za odrasle osobe obično se kopaju do dužine od 2 m, a širine 0.60 m. U većini slučajeva osnovno je pravilo da vrh grobne rake bude na nivou početka zdravice u koju se ukopava raka. Takvo ukopavanje omogućava polaganje pokojnika na prirodno, relativno tvrdo tlo. Ukoliko je tlo bilo mekše, dno rake je ponekad posuto šljunkom, sitnim kamenjem ili popločano kamenim pločama. Dno rake je najčešće na dubini od 0.80 do 1.50 m, mjereći od površine zemlje, ali su mogle biti i pliće i dublje (u prosjeku oko 1.50 m). Najpliće su dječje rake. Najdublja raka 2.40 m ispod površine iskopana je na Pavlovcu za grobnicu u koju je vjerovatno sahranjen oblasni gospodar, knez Pavle Radenović.⁴¹⁷

U zemljanim rakama nađeni su ostaci trulog drveta. Najčešće su daskama oblagani pojedini dijelovi rake, ili su daske podmetane ispod pokojnika, a ponekad su ih pokrivala. Veća upotreba drveta u grobnoj arhitekturi ogleda se u oblaganju čitave rake drvenim daskama, sa ili bez poklopca. Tu se već radi o nekoj vrsti drvenih sanduka u zemljanoj raci. U upotrebi su bili dijelovi debla, plitko i koritasto izdubljeni. U njih su polagali pokojnike ili su ih njima pokrivali.

Kamen za oblaganje raka korišten je na više načina, od minimalne upotrebe jedne ploče kod glave do zidanih grobnica. Najviše se sahranjivalo u rakama koje su oblagane u raznim

⁴¹⁵ Fekeža – Martinović 2016, 261.

⁴¹⁶ Navedeni primjeri evidentirani su na većini istraženih i obrađenih nekropola u ovom radu, no vrijedi npr. navesti da se na lokalitetu Raška Gora kod Mostara ukopi kreću od polaganja pokojnika u šljunkovitu i glinovitu zemlju, potom polaganje u grobove sa kamenom arhitekturom od kamenih ploča, te sahranjivanje na drvenu dasku. Potom sahranjivanje u drvene i kamene sarkofage poput primjera na Pavlovcu, Biskupu i na nekropolama u dolini Lašve. Detaljnije, u: Atanacković Salčić 1989, 94; Žeravica 1982, 186-196; Fekeža – Martinović 2015, 267-287; Fekeža – Martinović 2016, 247-265; Vego 1957, 127-128.

⁴¹⁷ Detaljnije, u: Žeravica 1982, 186-196.

varijantama. Rake su najčešće oblagane na podužnim stranama lomljenim tankim pločama. Na užim stranama je postavljena po jedna ploča. Nekada su pokojnici polagani na zemlju, a nekada je i dno rake bilo popločano. Kad se još na popločanu raku stavi i poklopna ploča u jednom komadu ili od komada ploča, onda je to sanduk. Druga varijanta oblaganja rake je tzv. kamena konstrukcija u obliku krova na dvije vode. Ova varijanta kamene grobnice se sreće zajedno sa gore opisanim kamenim konstrukcijama na mnogim nekropolama. U Mihaljevićima su u njima isključivo sahranjena djeca. One nisu tako brojne kao sanduci, a više su bile u upotrebi u centralnoj i istočnoj Bosni. Drveni sanduk u obliku krova na dvije vode koji oponaša kamenu konstrukciju groba istog oblika nije toliko uobičajena kao sahrana u običnim sanducima. Ostaci drveta u kompletno zatvorenim kamenim grobnim konstrukcijama su rijetki, što ukazuje na to da je kod širokog sloja stanovništva bio ustaljen običaj gradnje kamenih grobnica bez dodatne zaštite. Najsolidniji oblik kamenog sanduka je zidana raka u koju su, u drvenim zakovanim sanducima-kovčezima, sahranjivani članovi najvišeg plemstva. Posebnu vrstu čine masivni kameni i drveni sarkofazi. Zajedničko svojstvo im je oblikovanje unutrašnjosti u dvije varijante, podjednako zastupljene. Jednostavnija varijanta je u vidu koritastog oblika, a druga je u obliku ljudskog tijela sa udubljenjima za glavu, trup i noge. Kameni sanduci pokriveni su teškim poklopicama u obliku običnih debelih ploča ili rjeđe u obliku krova.⁴¹⁸

U obradi kamenih i drvenih sarkofaga ogleda se sva ekonomičnost izrade i majstorstva. Unutrašnjost je do u centrimetar izmjerena i prilagođena oblicima ljudskog tijela. Obradi unutrašnjosti se i u estetskom pogledu, glačanjem stijenki, poklanjao veći značaj, dok su kod kamenih sarkofaga vanjski dijelovi oklesani tek toliko koliko je potrebno da se dobije željeni oblik. Većina kamenih sarkofaga imaju u donjoj trećini podnice rupe promjera oko 0.10 m. Služile su za otjecanje tjelesnih tekućina koje nastaju pri raspadanju mrtvacu i za sprečavanje rasprsnuća tijela od nagomilanih plinova, jer se pazilo da svi sarkofazi budu dobro zatvoreni.

Najviše kamenih sarkofaga nađeno je na području srednje Bosne i nešto sjevernije u okolini Jajca. U srednjoj Bosni, oko Travnika na devet lokaliteta kod rijeka Bile i Lašve, nađeni su kameni sarkofazi. Prema nalazima iz sarkofaga u Han Biloj i Staroj Biloj, na međusobnoj udaljenosti oko 12 km nađeni su najvrijedniji i izuzetno rijetki pokretni nalazi – brokatna ženska kapa i dio pojasne garniture.⁴¹⁹ Linija sahranjivanja u sarkofazima ide preko Zenice i Sarajeva

⁴¹⁸ Detaljnije, u: Atanacković Salčić 1989, 94; Žeravica 1982, 186-196; Fekeža – Martinović 2015, 267-287; Fekeža – Martinović 2016, 247-265; Vego 1957, 127-128; Bešlagić 1964, 57-60

⁴¹⁹ Bach 1980, 95-105; Čremošnik I. 1952, 11-120.

do Konjica, a drugim pravcem do Foče, gdje je nađeno više sahrana u drvenim sarkofazima. Na Pavlovcu kod Sarajeva i na Glavici u Han Biloj sarkofazi su bili jedina vrsta grobnica.⁴²⁰

Pandan ovakvim grobnicama je sahrana u zidanoj grobnici u koju se polaže zakovani sanduk sa pokojnikom kao u Biskupu, porodičnoj nekropoli Sankovića⁴²¹ ili u Veličanima gdje je sahranjena monahinja Polihranija i njen bliski rođak⁴²², te u Donjoj Zgošći ispod velikog ukrašenog stećka.⁴²³ Jedini primjerak drvenog solidno izrađenog sanduka sarkofaga pokrivenog teškim drvenim dvoslivnim krovom nađen je na Pavlovcu⁴²⁴, ali to je iznimka uslovljena trenutačnom situacijom. Također, na Kopošićima kod Ilijaša u jednom grobu pronađeni su ostaci drvenog dvoslivnog krova.⁴²⁵

Polaganje pokojnika u grob

Uobičajeno je da se u grob polaže samo jedan pokojnik, ali ima i slučajeva sa sahranjivanjem više osoba, najčešće su dvojne sahrane majke i djeteta. Kod višekratne sahrane posljednji ukopani pokojnik bio je u uobičajenom položaju, a kosti ranije sahranjenih su bile uredno posložene kod nogu ili kod ruku, dok su lubanje bile položene uz glavu posljednjeg sahranjenog pokojnika.

Na nekim nekropolama je konstatirano više horizonata sahranjivanja. Negdje su donji grobovi uništavani gornjim ukopom. U nekim od tih slučajeva postavlja se pitanje načina obilježavanja groba na površini. U Grborezima je uočeno da je u 265 grobova sahranjeno 355 umrlih, što znači da je bilo procentualno mnogo višekratnih sahrana u jednom grobu, primjera radi 26 ih imaju po 2 skeleta, 15 po 3 skeleta, 3 po 4 i 1 ima 5 skeleta.⁴²⁶ To nije bila posljedica pomanjkanja prostora već želje pokojnika da i u smrti ostanu uz svoj rod.

Po pravilu pokojnik je položen u grob nauznak, to jest položen je na leđima sa ispruženim nogama, dok se ponekad kod nekih autora navodi i sahranjivanje na hrbat tj. na leđa, što je i uobičajen položaj, a položaj ruku je različit, u zavisnosti od običaja u pojedinom kraju ili čak na pojedinom groblju. Tri su osnovna položaja ruku: ispružene uz tijelo, prekrížene na prsima

⁴²⁰ Detaljnije, u: Atanacković – Salčić 1989, 94; Žeravica 1982, 186-196; Fekeža – Martinović 2015, 267-287; Fekeža – Martinović 2016, 247-265; Vego 1957, 127-128;

⁴²¹ Vego 1957, 127-128.

⁴²² Jireček 1892, 279-285; Kojić, Wenzel 1967, 139-155.

⁴²³ Čremošnik 1949-1950, 415-416.

⁴²⁴ Žeravica 1982, 184-185, 188.

⁴²⁵ Bujak 2016, 90.

⁴²⁶ Bešlagić 1964, 60, 62-63.

ili na abdomenu. Često je jedna ruka ispružena a druga savijena ispod grudi ili ka suprotnom ramenu.⁴²⁷

U svega nekoliko slučajeva u grobovima su nađeni pokojnici sahranjeni ležeći na trbuhu, tj licem okrenuti ka zemlji, ili im je lice, pretpostavlja se, unakaženo. Pretpostavlja se da je u grobu br. 16 u Biskupu sahranjen kaznac Sanko, položen na trbuh sa licem na zemlji i rukama na leđima.⁴²⁸ Na lokalitetu u Han Biloj kod Travnika⁴²⁹ i u Grborezima⁴³⁰ kod Livna pokojnice su bile položene na trbuh, kao i u jednom grobu u Čipuljiću⁴³¹. Ispod jednog stećka u Gošića Hanu kod Konjica pokojnik je sahranjen sa tkaninom koja mu je pokrivala iznakaženo lice na kojem su nedostajele neke od kostiju.⁴³² Od svih istraženih grobova ovo je mali broj pokojnika sahranjen iz nekog razloga na neuobičajen način.

Poslije polaganja pokojnika u grob, vraćana je zemlja u raku. U toj zemlji, prilikom istraživanja često se nailazi na ostake razbijenih keramičkih posuda i gar, kao na primjeru u Grborezima gdje se smatra da se radi o kulturnim obredima. Pretpostavlja se da su to ostaci daća.⁴³³ Pošto je ta nasuta zemlja mekana, ponekad se na njenom vrhu nalaze komadi krupnijeg kamenja ili poslagane ploče koje služe za stabilizaciju stećka. Pretpostavlja se da su takve podloge postavljane u slučaju kada se ukazala prilika da se stećak postavi nad grobom u nekom kraćem roku nego što je potrebno da se zemlja nad grobom potpuno slegne. To nije čest slučaj, ali se na njega nailazi pri otkrivanju grobova ispod nadgrobnih spomenika, ka na primjerima u Biskupu⁴³⁴, Zgošći⁴³⁵ i Veličanima.⁴³⁶

Nalazi u u grobovima

Među razlozima koji se često navode da je „neisplativo“ istraživanje grobova ispod stećaka i ostalih kasnosrednjovjekovnih nadgrobnih spomenika je taj da su „prazni“. tj. bez priloga, što je posljedica crkvenih zabrana. Međutim, kao što se može primjetiti na osnovu istraženih grobova, nalazi uz pokojnika su statusni simboli i društveni rang kojem je pripadao. U grobovima velike vlastele uglavnom su nađeni predmeti stranog porijekla, od odjeće do

⁴²⁷ Bešlagić 1964, 64-65.

⁴²⁸ Vego 1957, 129.

⁴²⁹ Čremošnik 1952, 111-115.

⁴³⁰ Bešlagić 1964, 64.

⁴³¹ Miletić 1982, 172.

⁴³² Bešlagić, 1954, 210.

⁴³³ Bešlagić 1964, 65.

⁴³⁴ Vego 1957, 129.

⁴³⁵ Čremošnik 1949-1950, 415-416.

⁴³⁶ Kojić – Wenzel 1967, 139.

oružja. Oni su također i pokazatelji mode, ali u mnogim grobovima odaju i odnos prema pokojniku.⁴³⁷ Zapaženo je procentualno visoko stavljanje priloga, nakita⁴³⁸ i novca⁴³⁹, kako u grobove odraslih tako i u dječije grobove što pokazuje odnos prema umrlom djetetu.

Nalazi u grobovima ispod stećaka su jedan od važnih indikatora za dataciju ukoliko imaju bliže vremenski određene atribute. Nalazi u grobovima ispod stećaka mogu se podijeliti u nekoliko skupina. Najbrojniji su oni koji pripadaju nakitu i metalnim dijelovima odjeće s pokojnika (naušnice, prstenje, puceta, ukrasne aplikе, dijademe, pojasevi i pojasne kopče), tu je svakako i tekstil, dok su rijetki nalazi oružja i konjaničke opreme (mačevi, koplja, buzdovani, ostruge), te stakleno i keramičko posuđe. Predmeti iz grobova ispod stećaka nisu specifični samo za takve grobove već ih pronalazimo u sklopu svih kasnosrednjovjekovnih grobalja na tlu srednjovjekovne Hrvatske i Bosne, a luksuzni primjerci dio su opće mode anžuvinskog doba.⁴⁴⁰

Od nakita najbrojnije su naušnice sa tri jagode.⁴⁴¹ One su najzastupljeniji nakit XIV. i XV. stoljeća. Izrađene su od srebra, pozlaćenog srebra i rijetko od zlata. Pojavljuju se u velikom

⁴³⁷ Mušeta Aščerić 2002, 116 – 135.

⁴³⁸ Nakit kao umjetnička forma ima dugu tradiciju izrade i trajanja. Primjera radi antičko naslijeđe i radionice iz Dalmacije dugo vremena ostat će light motiv tokom ranog i razvijenog srednjeg vijeka za proizvodnju nakita za dalmatinsko zaleđe i Balkan. Dvojnost uticaja kasnoantičkih produkcija nakita, oslonjene na istočnjačke impulse, vidljiva je na širokom prostoru rasprostiranja ove vrste nakita. Bogata tipologija naušnica djelomično je i odraz prihvatanja od strane različitih slavenskih plemena, čijem ukusu su donekle i prilagođavane. Detaljnije, u: Bikić 2010, 39.

⁴³⁹ Naročito je prisutan dubrovački i novac talijanskih gradova. Novac u grobovima vrlo često može biti reper za datiranje, no kako je u nekim slučajevima dosta upitno datiranje ostalih nalaza novcem pronađenim u istom kontekstu potrebne su dodatne analize. Primjera radi, u grobu 199 nekropole u Grborezima pronađeno je sedam novčića kovanih u rasponu od kraja 13. do sredine 14. vijeka i to novac duždeva J. Contarini 1275-1280., P. Gradenigo 1289-1311., F. Dandolo 1328-1339. i moneta Tridenta kovana do 1363. godine. Dok je u drugom slučaju u grobu 98 u Grborezima novac L. Tiepola 1268-1275., dolazi zajedno sa novčićem F. Dandola 1328-1339. Takvi slučajevi upozoravaju na odlaganje novčića iz 12. i 13. vijeka u grob tek u 14. vijeku, što je slučaj i sa novcem iz groba 8 sa nekropole u Vrutcima. Detaljnije, u: Bešlagić 1964, 91-92; Jakšić 1996, 154; Jašarević, Antić 2017, 237.

⁴⁴⁰ Petrincec 2008, 246.

⁴⁴¹ Na prostoru zapadnog i središnjeg Balkana značajna je uloga pripala naušnicama sa tri jagode koje postaju glavno kulturološko, hronološko i teritorijalno obilježje, prvenstveno Dalmatinske zagore, ali i susjednih regija. Naušnicama ovoga tipa, s tri jagode na karici, u stručnoj je arheološkoj literaturi do sada posvećena relativno velika pažnja, a stručno se raspravljalo i o njihovom datovanju. Distribucija ove vrste nakita pokazuje veoma veliku otpornost na izvanvremenske uticaje, ostaje jako dugo u upotrebi, od 9. do 15. st., ali i omiljenu primjenu ovog nakita. Smatran dugo vremena proizvodom starohrvatske kulture i vrlo često nazivan dalmatinsko-hrvatske naušnice, i vezivanje za jedan mikroregion u analogiji sa nalazima iz drugih krajeva ukazuju da su se ove naušnice našle na sljedećim lokalitetima: *Crkva sv. Pantelejmona u Nišu, Crkva sv. Bogorodice u Kuršumlji, Konopljara, Kruševac, Gornji Lasac, Kraljevo, Bošnjaci, Županja, Crkvina, Bjelosavljevići, Vrutci, Sarajevo, Gračanica, Visoko, Čipuljići, Bugojno, Grborezi, Lištani, Buško blato, Kučići, Koprivno, Đevrske, Skradin, Biskupija, Knin, Crkva sv. Spasa, Brnaze* (modifikovano prema Marić 2009; Bikić 2010). Brojnost i rasprostranjenost svjedoči o trojagodnim naušnicama kao izrazito popularnom nakitu. Osim na području Dalmatinske zagore, gdje su najbrojnije, trojagodne naušnice nalaze se i na području Like, primorske Hrvatske, Hercegovine, srednje i zapadne Bosne, takođe, ne u velikom broju, i na teritoriji južne Panonije i zapadne Srbije. Na području Bosne i Hercegovine trojagodne naušnice, slične onima s područja Dalmacije i zaleđa, otkrivene su na nekoliko lokaliteta: Podastinje (Kiseljak), Kicelj (Tuzla), Vrutci (Sarajevo), Ališići (Sanski Most), Makljenovac, Crkvina (Doboj), Čipuljić (Bugojno), Gornja Bijela, Podhum (Konjic), Mihaljevići (Rajlovac), Mogorjelo (Čapljina), Olovo, Glasinac,

broju tipova i varijanti, izrađene i ukrašene u visokoj tehnici filigrana i granulacije. Najveći broj naušnica ima tri jagode iste veličine, a u manjem broju pojavljuju se naušnice s dvije bočne jagode i središnjim izduženim kruškolikim ili piramidalnim ukrasom. Drugi čest model je karičica sa koljencima, načinjene od srebra ili pozlaćenog srebra, predstavljaju veoma čest nalaz u grobovima ispod stećaka, a najrazvijeniji je tip naroskane naušnice sa granulama.⁴⁴²

Među nalazima prstenja⁴⁴³ s grobalja ispod stećaka posebno se ističe nekoliko zlatnih primjeraka. Najluksuzniji primjerci prstenja su otkriveni u grobu koji se pripisuje kralju Tvrtku I u sondi u kojoj je otkrivena grobnica. Među njima se ističe zlatni prsten s umetkom od gorskog kristala.⁴⁴⁴ U istom grobu su bila još tri zlatna prstena s umecima od dragog i poludragog kamenja. Zlatno prstenje nađeno je u Čipuljiću i Vrućici, a u mnogim grobovima na većim

Usora, Prisoje (Duvno), s posebnom koncentracijom na području Livanjskog polja (Grborezi, Buško blato – Podgradina, Lištani). Uzme li se u obzir i neistraženost srednjovjekovnih grobalja, očito je da su daleko više zastupljene nego na svim ostalim navedenim lokalitetima u Bosni i Hercegovini. N. Jakšić smatra da su trojagodne naušnice sa zapadnog Balkana proizvod dalmatinskih zlatara 14. vijeka s upotrebom i početkom 15. vijeka te da su one kao dalmatinska zlatarska produkcija u velikoj mjeri raširene i na području zaleđa dalmatinskih gradova, odnosno u krajevima srednjovjekovne Hrvatske, Bosne, pa i Srbije. Takav stav formiran je na osnovu arhivskih izvora iz kojih je poznato da su dalmatinski majstori svojim zlatarskim proizvodima udovoljavali potrebama bosanske vlastele. Iz opisa uglavnom doznajemo od kojeg su materijala naušnice bile napravljene, a to je najčešće bilo srebro, pozlačeno srebro, rjeđe zlato, te da su postojale velike i male naušnice. U spisu jednog dubrovačkog notara iz 1347. godine naušnice su nazvane i “slavenskima” (*cercellis de argento slavoneschis*). V. Han, a potom i B. Radojković proučavajući primijenjenu umjetnost na tlu Balkana, na osnovu dubrovačke građe, konstatuju da su Dubrovčani uočavali posebne karakteristike izrađevina iz Bosne, pa određujući im porijeklo nazivali ih “bosanskim”, a određujući im stil naglašavali da su izrađeni “na bosanski način”. Da je u pitanju stil kada je riječ o predmetima izrađenim “ad modum bosninesis” svjedoče o tome brojni primjeri.; Detaljnije, u: Han, 1972, 157-193; Radojković 1973, 208; Mušeta – Aščerić 2002, 116 – 135.; O primjercima naušnica sa upotrebom jagode na području Srbije, detaljnije, u: Bikić 2010, 62-74.

⁴⁴² Petrinec 2008, 246.

⁴⁴³ Među podacima koji se odnose na nakit ima i onih koji se odnose na predmet rađene bosanskim stilom, mada daleko manje od onih koji se odnose na bosanske pojaseve. N. Miletić navodi da se o posebnoj vrsti prstenja, tipičnog za Bosnu, može govoriti samo kada je riječ o prstenovima rađenim u bakru na kojima su ornamenti gotovo identični onim na stećcima. I za B. Radojković samo grupa bakarnih prstenova sa urezanim mačem, strijelama i sličnim znacima potekla je sa tla Bosne. “Na tom prstenju, koje je verovatno rad bosanskih zlatara, nalaze se i dekorativni motivi koji kao da su kopirani sa stećaka, što bi opet govorilo o jedinstvu stila na bosanskom tlu, ali van dvora”. Činjenica jeste da se nošenje i posjedovanje srebrenih i zlatnih prstenova mora vezivati za vladare i bosansku vlastelu, ali to ne znači da su svi bili predmet uvoza, odnosno da su ih izrađivali dalmatinski majstori. Pored arheoloških nalazi (tri zlatna prstena nađena u Vrućici kod Teslića, sa ugraviranim natpisom “**Virnoga Bog pomaga**”, zatim zlatni prsten sa kamenom nađen u kraljevskom grobu u Arnautovićima,) i pisani dokumenti spominju zlatne prstenove, doduše ne uvijek sa odrednicom da su rađeni u bosanskom stilu. U testamentu Jelene spominje se više prstenova među kojima i jedan zlatni prsten sa dva plava kamena i jednim safirom i prsten sa zmajevim okom, a u testamentu hercega Stjepana “prsteni gospodina hercega što ih se nađe s kamenjem. U testamentu iz 1475. godine kneza Pribislava Vukotića, komornika hercega Stjepana, spominje se njegov pečatni prsten od zlata i sedam zlatnih prstenova sa dragim kamenjem, njegove žene. Na jednom vjereničkom prstenu, na kojem se osjeća utjecaj gotike, stoji natpis koji potvrđuje da je rađen u Bosni. M. Wenzel stilskom analizom prstenova ukazuje, između ostalog, i na snažan mamelučki utjecaj na umjetnost u Bosni prije osmanskih osvajanja. Prstenova rađenih na bosanski način ima i među založenim predmetima. Dubrovački trgovac u Fojnici Maroje Veseoković, u popisu zaloga svojih dužnika, između ostalog je imao i 60 srebrenih i tri zlatna prstena.; Miletić 1963., (Katalog izložbe); Radojković 1995, 79.; Radojković 1973, 212-222.; Lilek 1889, 18-19; Wenzel 1999, 55-78; Mušeta – Aščerić 2002, 116 – 135; Kovačević 1961, 187; O tipologiji i kontesktu prstenja kao nakita, detaljnije, u: Bikić 2010, 89-111.

⁴⁴⁴ Anđelić 1980, 221-222.

nekropolama nađeno je prstenje od neplemenitih metala. Zanimljiva su i tri primjerka pronađena izvan Bosne i Hercegovine. Potiču sa groblja uz crkvu sv. Spasa, dok je jedan otkriven u grobu ispod najvećeg stećka zajedno sa luksuznim srebrenim pojasom, drugi u grobu 1026 sa parom ranogotičkih fibula, a treći iz groba 843 sa parom ranogotičkih ostruga.⁴⁴⁵ S prstenjem sa Sv. Spasa usporedivi su jedino primjerci iz otkriveni u Aranutovićima (Mili).⁴⁴⁶ Zlatno prstenje spominje se u založnim bilješkama dalmatinskih komuna, a kao najčešće vrste ukrasnog kamena navode safiri, ametist i dijamant. Vrijednost toga prstenja ovisi o količini zlata, njegovoj obradi i vrsti uloženog kamena, a cijena mu se kreće u rasponu od jednog do dva dukata.⁴⁴⁷ Vrlo zanimljiv primjerak prstena je i prsten iz Arnautovića, srebreni pečatnjak koji na ukasnoj pločici ima grb sa prikazom štita, kacige sa plaštem i perjanice, iz kacige izlazi lik vuka. Prikaz na prstenu ima analogiju na stećku velikog kneza Radoja Radosalića iz Zabrđa kod Kreševa.⁴⁴⁸ Iz grobnog kompleksa u Arnautovićima potiče i prsten od bronce sa ugraviranom okrunjenom glavom. Tip krune, karakteristične crte lica i kontekst ukazuju na lik nekog vladara, ili službenika sa dvora.⁴⁴⁹ U ovom kontekstu može se analizirati i prsten iz Zgošće⁴⁵⁰, sa kojeg je izostao prikaz vladara ali su sadržajni elementi ukrasnih polja sa rombovima i trakama koji ostavljaju utisak spojenih ruku koje se rukuju⁴⁵¹ dok je prstenja sa prikazom ljiljana pronađen vrlo značajnom broju lokaliteta i u različitim kontekstima.⁴⁵² Da je Bosna bila plodno tlo za distribuciju prstenja i dragog kamenja govori i podatak o stranim trgovcima, naročito u prepisci između mletačkog plemića Guglielma Querinia i ser – Girolama Malipiera, koji putuje radi trgovine u Bosnu. Od Malipiera ovaj plemić traži da se raspita o mogućnostima prodaje, pored začina i druge robe, rubina i dragog kamenja uglavljenog u prstenje.⁴⁵³

Metalni dijelovi odjeće zastupljeni su najviše srebrenom dugmadi, aplikama i pojasnim kopčama. Iz grobova ispod stećaka ispod stećaka potiče veći broj nizova pločica izrađenih od raskovanog lima, kvadratnog oblika, ali se pojavljuju i drugi oblici. U literaturi se popularno nazivaju dijademe⁴⁵⁴, no ipak je vjerojtnije da je riječ o ukrasnom obrubu svećanih gotičkih

⁴⁴⁵ Petrinec 2008, 249.

⁴⁴⁶ Petrinec 2008, 249.

⁴⁴⁷ Jakšić 1996, 195-196; Petrinec 2008, 250.

⁴⁴⁸ Anđelić 1980, 222.

⁴⁴⁹ Anđelić 1980, 224.

⁴⁵⁰ Fekeža – Martinović 2015, 32, 61.

⁴⁵¹ Fekeža – Martinović 2014, 34.

⁴⁵² Prsten pečatnjak sa ugraviranim ljiljanom pronađen je u Zgošći tokom arheoloških istraživanja nekropole stećaka. Fekeža – Martinović 2014, 34, 51.

⁴⁵³ Kovačević 1961, 96.

⁴⁵⁴ U srednjovjekovnoj Srbiji koristi se i naziv počelice a dovode se u vezu sa srednjovjekovnim ukrasima u oblastima vizantijsko – srpskog kulturnog kruga. To je ukras koji su pretežito nosile žene, budući da je najveći

kapa na što su upozorili pojedini autori.⁴⁵⁵ Najvjerojatnije da su bile prišivane na tkaninu, na što upućuju i rupice u uglovima pronađenih pločica.⁴⁵⁶ Vjerovatno su i par sa trojagodnim naušnicima, što dokazju primjerci iz Sv. Spasa i Grboreza. Nalaz iz sv. Spasa u grobu ispod stećka gdje je na lubanji bila aplicirana pločica, kao i nalaz brončanih pločica sa odjeće pokojnika na prsnoj koži iz groba 442 svjedoče o upotrebi istih kroz srednji vijek.⁴⁵⁷ U Arnautovićima i u Grborezima nađene su dijademe od srebrnog i pozlaćenog lima. Novija istraživanja ih tretiraju kao dijelove ukrasa ženskih gotičkih kapa. U Grborezima je dijadema nađena u bogatom grobu sa naušnicama sa tri jagode, varijantom sa srednjom kruškolikom jagodom.

Dugmad ili puceta se nalaze u mnogim grobovima, dok aplikacije nisu tako čest nalaz. Dugmad su funkcionalni detalj koji vremenom postaje istaknuti ukras. U pisanim dokumentima nailazimo različite nazive za vrste dugmadi – *bottoni, moschietti, ombreti, maspili, pelegri*.⁴⁵⁸ Veći broj ih je nađen na Pavlovcu u jednom grobu na poprsju.⁴⁵⁹ Srebrna i brončana dugmad loptastog oblika sa petljom čest su nalaz u kasnosrednjovjekovnim grobovima. U jednom grobu u Biskupu, koji se pripisuje županu Grdoju iz porodice Sankovića, nađeno je 111 komada srebrene dugmadi.⁴⁶⁰ U grobu 1026. na Sv. Spasu evidentirano ih je 26.⁴⁶¹ Spominju ih i arhivske vijesti iz 1420. godine u priznanici gospođe Ruđine zabilježen je „*jedan čaval' sreb'n' putac' srebr'n'n' na žicu sto šezdeset osam*“.⁴⁶² Puceta se spominju i u zalozima, i to u većem broju, najčešće oko 30, rijetko više od 100 primjeraka. Cijena im je različita i ovisi od materijala. Tako npr. 46 srebrnih puceta vrijedi 2 libre i 10 solida.⁴⁶³

Poseban nalaz u sklopu kasnosrednjovjekovnih grobalja predstavljaju srebrni pojasevi.⁴⁶⁴ Dijelovi srebrnog pojasa iz Bile kod Travnika predstavljaju izvanredan nalaz za bosanske

broj primjeraka otkriven u ženskim grobovima. Počelice od sitnih ugaonih pločica se javljaju u identičnom pogledu u susjednim područjima Bosne, Dalmacije i Bugarske. Detaljnije, u: Bikić 2010, 36.

⁴⁵⁵ Burić 1995, 442; Jakšić 1983-1984, 333.

⁴⁵⁶ Petrincec 2008, 254; Bikić 2010, 36.

⁴⁵⁷ Petrincec 2008, 254.

⁴⁵⁸ U srpskoj terminologiji opšti naziv je dugme, puce. Radojković 1969, 48; Bikić 2010, 113.

⁴⁵⁹ Žeravica 1982, 183.

⁴⁶⁰ Vego 1957, 129.

⁴⁶¹ Petrincec 2008, 255

⁴⁶² Petrincec 2008, 255; Jakšić 1996, 167.

⁴⁶³ Isto

⁴⁶⁴ Sa ostalim izrađevinama od srebra, pojasevi su predmet nasljeđivanja, nalaze se u depozitu van zemlje, ali se najčešće pojavljuju kao zalag u kreditnoj trgovini. U depozitu kojeg su zajednički otvorili Sandalj Hranić, njegova žena Katarina i njena majka, banica Anka Vukčić Hrvatinić, 1406. godine, nalazio se i pojas sa srebrnom verigom, težak oko 7,5 kilograma, zatim dva uznosita i dva niska pozlaćena pojasa. Dva su načinjena na velutu, jedan na crvenoj koži, a jedan na crvenoj svilenjnoj tkanini. Već u januaru 1407. godine iz depozita su izuzeta ona dva na velutu i onaj rađen na crvenoj svilenjnoj tkanini. U testamentu kneza Pribislava Vukotića iz 1475. godine,

uvjete. Uslovi nalaza su nepoznati, osim da je nađen u muškom razorenom grobu, vjerovatno u zidanom sanduku, koji je bio ukopan na vrhu male prirodne humke.

Drugi pojas ove vrste nađen je na području ispod najvećeg stećka na nekropoli Sv. Spas. Proizvod je gotičkog zlatarskog umijeća, srodan zapadnoevropskim, prije svega francuskim zlatarskim rukovotvorinama. Na mogućnost da je proizveden u nekoj od dalmatinskih komuna skrenuo je pažnju Nikola Jakšić, ukazujući na zlatare Flamanca Rambota i Parižanina Ziletusa, koji su djelovali u Dalmaciji i kod kojih su takvi pojasevi naručivani u Zadru i Dubrovniku.⁴⁶⁵

Oba pojasa su izrađena na način poznat u srednjovjekovnoj Evropi, vrlo masivni, dugi sa garniturom za zakopčavanje. Učestalo su korišteni u Engleskoj, Njemačkoj, Francuskoj, Španjolskoj, Veneciji i južnoj Italiji. Ovi skupocjeni pojasevi sa bogatom garniturom za zakopčavanje dio su osobne imovine značajnih osoba, vladara, plemića, imućnih osoba, podjednako muškaraca i žena, srednjovjekovne Evrope, počevši od XIII vijeka, da bi se u XIV vijeku proširili od Engleske, preko Njemačke i Francuske do južne Italije i obala Jadranskog mora. U arhivskoj građi, poznatijoj kao zavjeti, oporuke, narudžbe, sudski spisi, oni se nazivaju „slavenski“ (Dubrovnik) i „bosanski“ (Dubrovnik, Split), a kasnije i „hrvatski“ (Šibenik).⁴⁶⁶

Domaći trgovci su, između ostalog, davali u zalog i bosanske srebrene pojaseve kao garanciju za uzimanje novčanih kredita, uglavnom kod dubrovačkih trgovaca. Ukoliko nisu bili u mogućnosti vratiti pozajmljeni novac u dogovorenom roku, založene stvari su se mogle prodati na javnoj licitaciji. Na taj način su se, između ostalog, i bosanski pojasevi našli u posjedu dubrovačkih trgovaca, kako onih koji su poslovali u Dubrovniku tako i onih u bosanskim gradovima, a od njih kupljeni, našli bi se u posjedu ne samo dubrovačke vlastele, nego i plemića drugih dalmatinskih gradova. Njihovu vrijednost potvrđuje i činjenica da nisu samo bosanski velikaši nosili ove pojaseve. Mnogi plemići iz dalmatinskih gradova upotrebljavali su bosanske srebrene pojaseve, pa su ih tako 70-ih godina XV stoljeća posjedovali splitski plemići Mihovil Avanzi i Franjo Petraki.⁴⁶⁷ Dubrovački trgovac u Fojnici Maroje Veseoković, u popisu zaloga svojih dužnika, je pored 20 srebrenih čaša, 60 srebrenih i 3 zlatna prstena, te više dugmadi imao i dva srebrna pojasa. Doberko Stuparić, također trgovac iz Fojnice, u svom dućanu je imao čak 23 ženska pojasa. Radojko Dobrojević, trgovac sa Neretve, je također na ime zaloga primio pet pojaseva i 10 srebrenih čaša, a u dućanu splitskog trgovca Ostoje Utišinovića 30. marta

kojeg je sačinio u Padovi, pored više srebrenih pojaseva, njegovih i njegove žene Doroteje, nalazi se i knežev veliki srebrni, pozlaćeni pojas izrađen na bosanski način. Detaljnije, u: Mušeta – Aščerić 2002, 116 – 135.

⁴⁶⁵ Petrincec 2008, 256; Jakšić 1983–1984, 339; Jakšić 1996, 161.

⁴⁶⁶ Petrincec 2008, 256.

⁴⁶⁷ Mušeta – Aščerić 2002, 116–135; Fisković 1973, 173.

1450. godine inventarisano je 17 bosanskih pojaseva. Vojvoda Petar Kovačević je dao dubrovačkom trgovcu Petku Pribojeviću u Srebrenici, kao zalog za kredit u iznosu od 200 dukata, pozlaćeni srebreni pojas.⁴⁶⁸ Vrlo vrijedan i značajan nalaz prilikom arheoloških istraživanja grobova ispod stećaka predstavljaju tekstilni ostaci.⁴⁶⁹ Od zanatlija koji su prisutni u bosanskim gradovima si podstrigači sukna, krojači, zlatari, obučari, brijači i kožari.⁴⁷⁰ Članovi kolonije trgovaca iz Prata aktivni su u prvoj polovini 15.st., od 1422. godine, u prvom redu uvoze tkanine a Petar Pantela iz Piacenze postavio je osnove suknarske proizvodnje u Dubrovniku, bio je povjerilac mnogih Bosanaca, naročito sa trgova istočne Bosne.⁴⁷¹ Uvoz tkanina bio je u naglom porastu u prvoj polovini XIV. st., a izbor je bio veoma bogat i raznovrstan. Dubrovčani u Bosnu uvoze i *naceto*, zlatni brokat azijskog porijekla koji kupuju u Veneciji i na ostalim tržištima Italije. Fustan, tanko platno od konca i pamuka, česta je tkanina u srednjem vijeku, te se uvozi i u Bosnu.⁴⁷²

Tekstilni ostaci i ulomci tekstila pronađeni su u Arnautovićima, Biskupu, Pavlovcu, Zgošći, Kopošićima, Han Bili i Humskom kod Foče. Vrlo često su fragmentirani, ali izuzetno vrijedni. Najznačajniji su nalazi komada tkanine sa grbovima kralja Tvrtka I. pronađeni kao dio koji se nalazio najvjerojatnije kao određena vrsta pokrivke ili plašta koji se nalazio iznad ostataka samog kralja. Da se radi o vrlo značajnom nalazu govori sam sadržaj sa heraldičkim motivima koji se pripisuju vladarskim obilježjima Kotromanića.⁴⁷³ Moguće da je ovo bila posebna narudžba koja je rađena za vladara. Ostaje upitno da li je ovaj predmet bio izrađen za ovakve prilike ili se radi o predmetu koji je utilitarnog karkatera pa se kao takav našao i prilikom sahrane vladara da se jasno napravi distinkcija. Jasno je da ovaj predmet oslikava visoku modu feudalne elite i samosvijest o značaju vladarske loze. Inače su predmeti od tkanine, naročito brokatne, rađeni tehnikom veza zlatnom žicom na svilenj tkanini. U grobu u Biskupu nađen je veći komad tkanine, porijeklom iz grada Luke u Italiji, na kojem se raspoznaje veći broj motiva, figura psa sa ogrlicom, palmete koje izlaze iz kapitela, kula i dijelova zgrade, razgranato olistalo stablo, osmerokraka rozeta, dvostruki polukrugovi i grb srcolika oblika s izvezenim

⁴⁶⁸ Mušeta – Aščerić 2002, 116 – 135;

⁴⁶⁹ Od zanatlija koji su prisutni u bosanskim gradovima su i podstrigači sukna, krojači, zlatari. Detaljnije, u: Kovačević 1961, 81-82.

⁴⁷⁰ Kovačević 1961, 82

⁴⁷¹ Isto 1961, 92.

⁴⁷² Isto 1961, 182.

⁴⁷³ Na četiri veća sačuvana primjerka prepoznatljivi su motivi grbova. Riječ je o cjelovitom grbu sa štitom, velom, krunom i perjanicom, potom grb sa štitom, kacigom, velom, polovicom krune i gornjim dijelom perjanice, grb sa štitom, kacigom, oštećenim velom i dijelovima krune, te gornjim dijelom perjanice, grb na kojem su vidljivi obrisi štita i vela, te pojedini dijelovi kacige i krune. Na ostalih tridesetak ostataka raspoznaju se konture štita s ljiljanima i minijaturne zvjezdice. Grbovi su izrađeni tehnikom veza zlatnom žicom na svilenj tkanini.; Anđelić 1980, 214 – 217.

kockicama.⁴⁷⁴ Jedan od značajnijih nalaza u posljednjih desetak godina istraživanja nekropola stećaka predstavlja nalaz plašta na vlasteoskoj nekropoli Batića Mirkovića kod Ilijaša. U ovom slučaju također obezglavljeno tijelo, člana ove porodice, bilo je umotano u brokatnu tkaninu.⁴⁷⁵

Moguće da se brokatno platno koristilo, kako za života, tako i posebno za pogrebne svrhe kako bi se tijelo počasno umotalo u tako skupocjen materijal i napravila određena distinkcija.

U grobovima na Pavlovcu, Arnautovićima i Grborezima, uz neke druge nekropole nađeni su u većem broju i ostaci pozamanterijskih traka sa protkanim zlatnim žicama. Poseban nalaz na Pavlovcu predstavlja nekoliko dugmadi načinjenih od „bizantske niti“, tj. metalne niti ovijene srebrom sa pozlaćenom ovojnicom.⁴⁷⁶

U Han Biloj kod Travnika, u kamenom sarkofagu izdubljenom u obliku ljudskog tijela, otkrivena je donja ženska kapa *scuffia* – skupocjen uvoz iz Italije.⁴⁷⁷ Uz kapu je pronađeno pet novčića od kojih je jedan s kraja XIV vijeka. U grobu gosta Milutina u Humskom kod Foče, na brokatnoj tkanini su prikazi lava i osmolatičnih rozeta, koje imaju analogije na tekstilnim tvorevinama Italije u XIII vijeku. Prema natpisu gost Milutin je poginuo, pretpostavlja se oko 1318. godine. Iz brojnih arhivskih dokumenata zna se da su razne vrste tkanina u Bosnu i Srbiju uvožene preko Dubrovnika i da su predstavljale skupocjene darove, ali i vrlo često da se trgovinom skupocjenim predmetima bave i vladari i feudalci.⁴⁷⁸

Prema položaju nalaza ostataka tkanina na glavi, licu i kod nogu pretpostavlja se da su pokojnici polagani u grob sa kapama i u odjeći, a neki su bili umotani (pokriveni) vezenom tkaninom. Dokaz sahrane u odjeći su pored fragmenata tkanine i komadi raznih traka, aplika i dugmadi, pojasa i pojasnih kopči kao ukrasi na odjeći.

⁴⁷⁴ U dokumentima se spominje bosanski ogrtač (*mantello alla bosnese*), kuntaš ili kontuš, jedna vrsta dugog zimskog kaputa, zatim šuba, jedna vrsta dugog širokog bosanskog ogrtača od krzna, svita (dio odjeće ali i vrsta platna), zupan ili župan, kratki haljetak i drugi dijelovi odjeće. Na glavi su se nosile kape, za koje se sa sigurnošću može reći da su domaćim formama pripadale tri vrste, jedna u vidu kapuljače, druga niska sa ovalnim gornjim dijelom, te klobuk, vrsta platnene ili vunene kape u donjem dijelu opšivena krznom. U testamentu hercega Stjepana spominje se jedan klobuk “ crvena grimiza sa biserom i sa edniem vjenčacem od bisera i sa prstenkom rubinićem i s krunicom.” Detaljnije, u: Mušeta – Aščerić 2002, 116 – 135.

⁴⁷⁵ Bujak 2016, 87 – 97.

⁴⁷⁶ Kada su u pitanju upotrebe zlata u vezu tekstila dominira tzv. kiparsko zlato koje se koristi jako dugo, jer se na osnovu analiza pouzdano zna da je otok Kipar 1000. godine već poznato središte proizvodnje zlatnih niti i veza zlata; Petrinc 2008, 256.

⁴⁷⁷ Čremošnik I. 1952, 111-120.

⁴⁷⁸ Kovačević 1961, 98-102.

Oružje u grobovima je vrlo rijetko. U Bosni su nađena tri mača ispod stećaka, jedan u Glamoču⁴⁷⁹, drugi u okolini Kupresa⁴⁸⁰ i treći sa lokaliteta Makljenovac kod Doboja.⁴⁸¹ Informacije za prva dva mača su poprilično nepouzdana dok za treći mač sa sigurnošću možemo tvrditi da je pronađen u jednom od grobova iznad koji su bili stećci a koji su dislocirani prilikom gradnje puta u Makljenovcu.⁴⁸² Mač iz Glamoča je netipičan i težak za datiranje. Nakrsnica balčaka je oblikom iz IX i X vijeka, jabučica je bliska tipovima iz XII i XIII vijeka. Sječivo je kovačkom signaturom iz skupine INGELRII datirana u X i početak XI vijeka. Vjerovatno je prvotna jabučica mača zamijenjena manjom čiji se oblik javlja u XII i XIII vijeku.⁴⁸³ Mač iz okoline Kupresa tipa je *Oakeshott XVIa*. Datira se u prvu polovinu XIV stoljeća, između 1300. i 1400.⁴⁸⁴ Mač iz Makljenovca kod Doboja je dvosječan sa vrlo dugim dvoručnim balčakom koji na donjem dijelu trna kvadratnog presjeka koji se od jabučice blago širi prema sječivu ima vidljive duboko urezane linije u obliku Andrijinog križa. Pripada sječivima tipa XIII a što ga datira u drugu polovinu XIV. stoljeća.⁴⁸⁵ Jedini primjerak buzdovana nađen je u grobu 696 iz Čipuljića, uz desno rame skeleta mlađe muške osobe, dok je u predjelu pojasa nađena jedna željezna kopča, te uz lijevo stopalo željezna mamuza sa točkićem, najvjerovatnije datirana u prvu deceniju XIII. stoljeća.⁴⁸⁶ Mamuze se u srednjem vijeku stavljaju u grob kao dio nošnje i oslikavaju visok status pokojnika za života. Najranije mamuze su iz groba župana Grda, te iz jednog groba u Gornjoj Bijeloj i iz grobova u Paniku kod Bileće. Mamuze iz nekoliko grobova iz Čipuljića datiraju se u XIV vijek.⁴⁸⁷

Nalazi staklenih čaša u grobovima ispod stećaka registrirani su u više slučajeva. U Veličanima je pronađena čaša koja je bila prekrivena tkaninom i tankom kamenom pločicom⁴⁸⁸, u selu Biskupu u grobu br.6 u kojem je bio pokopan kaznac Sanko⁴⁸⁹, u Sarajevu na lokalitetu Vasiljeva bašča u kamenom sarkofagu⁴⁹⁰, u Arnautovićima u jednom od grobova u blizini kraljevske grobnice i Kaknju nađene su staklene čaše, a na Pavlovcu, Gračanici kod Visokog i Zgošći njihovi ostaci.⁴⁹¹ Uvijek stoje uz desnu stranu pokojnikove glave. Kod nekih sarkofaga

⁴⁷⁹ Sijarić 2004, 25-31.

⁴⁸⁰ Sijarić 2004, 62-64.

⁴⁸¹ Sijarić 2014, 80-85.

⁴⁸² Sijarić 2014, nap.283.

⁴⁸³ Sijarić 2004, 25-31.

⁴⁸⁴ Sijarić 2004, 62 – 64.

⁴⁸⁵ Sijarić 2014, 80 -83.

⁴⁸⁶ Sijarić 2014, 268-272.

⁴⁸⁷ Petrinec 2008, 259 – 260; Sijarić 2014, 268-272.

⁴⁸⁸ Kojić, Wenzel 1968, 139-143.

⁴⁸⁹ Vego 1957, 139-143.

⁴⁹⁰ Sergejevski 1947, 151-169.

⁴⁹¹ Kojić, Wenzel 1968, 139-143.

je na tom mjestu bilo i malo udubljenje za stabilizaciju čaše. Sve nađene čaše ili njihovi dijelovi pripadaju uobičajenim tipovima sa pužičastim i kapljičastim aplikacijama ili u vidu njemačkog *krautstrunka* kakva je čaša iz Sarajeva, ili čaše sa apliciranim plavim nitima koje su dokumentirane na mnogim lokalitetima baš na teritoriji Bosne i Hercegovine u grobovima i u ruševinama srednjovjekovnih gradova, a u grobljima u Arnautovićima i Donjem Kaknju.⁴⁹² Čaše treće grupe sa plastičnim rebrima na recipijentu nađene su u Biskupu, Gračanici kod Visokog i Donjoj Zgošći. Sve čaše pripadaju uobičajenim tipovima iz kasnog srednjeg vijeka.⁴⁹³ Tehnika plastičnog apliciranja na staklu u XI. i XII. st. postala je specifična za bizantske staklarske radionice, a srodni oblici prate se dalje na staklu XII. I XIII. st. u Apuliji i južnoj Italiji. Ukas kapi i pužića primjenjivao se u proizvodnji stakla u venecijansko – muranskim radionicama od XIII. do XIV. st. Način ukrašavanja *kraustrunk* osobito se razvio u Njemačkoj u XIV.st. a u XV. St izrađuju ih i muranski majstori. Pisani izvori ih bilježe kao *gotti gropolosi i cope todesche*. Kao jednog od mogućih proizvođača ovih čaša treba uzeti i Dubrovnik, gdje su ubicirane radionice osnovane posredstvom muranskih majstora. Ove čaše vremenski se opredjeljuju od vremena gotike do kasnog srednjeg vijeka.⁴⁹⁴

Izvan jednog groba na Crkvini u Paniku kod Bileće nađena je flaša iz XV. stoljeća, koja je prema uslovima nalaza pripadala grobu.⁴⁹⁵

Keramičke posude su rijedak nalaz u kasnosrednjovjekovnim grobovima, ne samo u Bosni i Hercegovini, nego na cijelom teritoriju sa stećcima. Po jedna takva posuda nađena je u grobu u selu Međuputnica – Rebrovac – Zenica⁴⁹⁶, Grborezima⁴⁹⁷ i Biskupu⁴⁹⁸, a u Dalmaciji u jednom grobu, u Šopotu kod Benkovca. Posude su nađene sa desne strane pokojnikove glave.⁴⁹⁹ U Biskupu se posuda na osnovu ostalih nalaza, tj. tekstila u grobu br.2, može datirati u XIV. st. Prisutnost staklenog i keramičkog posuđa u grobovima kasnog srednjeg vijeka povezuje se sa paganskim priložima ili daćama u punom značenju tog termina.⁵⁰⁰

Novac kao prilog u kasnosrednjovjekovnim grobovima nađen je ili u ustima, po jedan komad kao obol za put na drugi svijet, a češće je nađeno po nekoliko komada pikola talijanskih

⁴⁹² Tomičić 1975, 183-186

⁴⁹³ Anđelić 1975, 167-176

⁴⁹⁴ Petrinec 2008, 262-263.

⁴⁹⁵ Popović 1972/1973, 362.

⁴⁹⁶ Glamočanin 1980, 155, TXCVI sl.2

⁴⁹⁷ Bešlagić 1964, 65.

⁴⁹⁸ Vego 1957, 132.

⁴⁹⁹ Burić 2006, 230.

⁵⁰⁰ Petrinec 2008, 263.

gradova u šakama ili rasuti po grobu. Iza talijanskih pikola po brojnosti dolazi dubrovački novac, a najmanje je mađarskog, tek pokoji komad. Novac bosanskih vladara XIV i XV vijeka nije stavljan u grobove, barem dosada nije nađen. Po više komada pikola stavljan je relativno često u dječije grobove, ali i u grobove odraslih. Pikoli su datirani u rasponu od XII do XIV vijeka, te često nisu najpogodniji za dataciju groba. Naprotiv savremeni dubrovački i mađarski novčići su dobar kronološki pokazatelj.

Antropološka ispitivanja

Na sljedećim srednjovjekovnim grobljima datiranim između VI i početka XVI vijeka na teritoriji Bosne i Hercegovine antropološki je obrađen određeni broj skeletnih ostataka: Korita kod Duvna – VI. st., ranosrednjovjekovna groblja u Rakovčanima i lokalitet Baltine Bare kod Prijedora – IX – XI. st., Grudine u Čipuljiću kod Bugojna X – XV. st., grob Vignja Miloševića – druga polovina XIV. st., Pavlovac kod Sarajeva – druga polovina XIV i prva polovina XV. st., Arnautovići kod Visokog – druga polovina XIV do prve polovine XV. st., Raška Gora kod Mostara XIV – XV st. Antropološka istraživanja donijela su nova saznanja o načinu smrti, patološkim promjenama i slično. Na grobljima u Koritima i Čipuljiću identificirana je grupa koja ima tendenciju ka dolihokraniji, dok su na ostalim lokalitetima jasne brahikrane komponente. Na svim ostalim grobljima skeletni ostaci pripadaju brahikranoj populaciji. Analizirajući ove podatke sa šireg područja doseljavanja slavenskog stanovništva, ustanovljeno je izrazitije dolihokrano stanovništvo u sjevernim krajevima u južnoslavenskim oblastima iznad Save i Dunava. Na tom području konstatovan je manji broj brahikralnih lubanja nego u južnim krajevima, što je mogla biti posljedica jačeg naseljavanja Slovena. S druge strane u južnom planinskom pojasu Sloveni su bili više izloženi faktorima brahikranizacije, što znači da su se doseljivali u manjim skupinama. Na groblju u Arnautovićima na 61 ispitanom primjerku na istočnom dijelu nekropole, prvi put su izneseni i drugi podaci o stanovništvu, naprimjer da je prosječna dužina života iznosila 26,1 godinu, a da je 39,3% mlađih od 20 godina sahranjeno na ovoj parceli. Na osnovi patoloških promjena, malog broja djece i odnosa muškog i ženskog spola, zaključuje se da na ovoj nekropoli nije sahranjivana seoska populacija. Od ranije se znalo da se smrtnost djece sahranjene u srednjovjekovnim grobovima kreće u prosjeku od 30 do 40%, što je i ovo ispitivanje potvrdilo. Antropološka ispitivanja nekropole Stećci u Raškoj Gori dala su veliki doprinos u saznavanju antropoloških odlika ove nekropole i populacije koja se pripisuje dinaridskom tipu.⁵⁰¹ Kada su se ispitivanja proširila na predjele centralne Bosne i

⁵⁰¹ Atanacković – Salčić 1989, 95, nap.30, 31 i 32.

Hercegovine i susjedna područja izveden je zaključak da i dalje treba računati sa „vlaškim stanovništvom“ ali također treba računati i sa prilagođavanjem doseljenih Slavena u dugom vremenskom rasponu između VII i XV vijeka. Tezu o vlaškom porijeklu snažno su zastupali pojedini autori, razmatrajući tu pojavu iz dalmatinske perspektive i novodoseljenih grupa stanovništva - Vlaha iz dalmatinskog zaleđa kao nosioca kulture sahranjivanja ispod stećaka⁵⁰², no sadržaj nalaza, kao i saznanje o feudalnoj eliti i pojedincima, za koje se zna pouzato na osnovu natpisa i historiografskih podataka da su pripadali velikaškim bosanskim porodicama i ličnostima u rasponu od XIV. do XV.st. Osim toga, na stećcima pojedini simboli mogli su ukazivati da se radi o populacijama kojima su pripisivani neki elementi paganskih prežitaka⁵⁰³, poput daće u grobovima, no nalazi čaša i keramičkih posuda sa daćama u grobovima elite pokazuju da se ovaj običaj ne može samo pripisivati paganskom običaju i Vlasima, nego da je on dio šire kulture sahranjivanja bez obzira na vjerske konotacije. Ne treba izostaviti činjenicu da su Vlasi prenosioci robe iz dalmatinskih gradova u unutrašnjost, što je moglo uticati na sadržaj predmeta koji se mogao naći u grobovima ove skupine prije svega kao stil i moda srednjeg vijeka a ne kao etnička ili neka druga odrednica.

⁵⁰² Milošević 1991, 57.

⁵⁰³ Milošević 1986–1987, 91-97.

IZVORI:

Orbin, 1968. – Orbin Mavro, Kraljevstvo Slovena, Srpska književna zadruga, Beograd, 1968.

Orbin, 2006. – Orbin Mavro, Kraljevstvo Slovena, Sezam Book, Beograd, 2006.

Stojanović, 1934. – Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I/2, Beograd-Sremski Karlovci.

Vego, 1962./I.; 1964./II., 1964./III., 1970./IV. – Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo.

LITERATURA:

P. Anđelić, 1959. – Pavao Anđelić, Dva srednjovjekovna nalaza iz Sultića kod Konjica, *GZM, NS, (A), XIV.*, Sarajevo.

P. Anđelić, 1975. – Pavao Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, I., Skupština opštine, Konjic.

P. Anđelić, 1980. – Pavao Anđelić, Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog, *GZM, NS, (A), XXXIV./1979.*, Sarajevo.

P. Anđelić, 1984. – Pavao Anđelić, Doba srednjovjekovne bosanske države, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*. Drugo prerađeno i dopunjeno izdanje, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo.

P. Anđelić, 1984.a – Pavao Anđelić, Srednji vijek – doba stare bosanske države, u:

Visoko i okolina kroz historiju, I., Visoko.

P. Anđelić, 1975. – Pavao Anđelić, Pregled tipologije srednjovjekovnog stakla u BiH, u: *Srednjovjekovno staklo na Balkanu (V-XV)*, SANU, Balkanološki institut, Posebna izdanja, Knj.3, Beograd, 1975., 167-177.

Ariès, 1981. – Philippe Ariès, *The Hour of our Death*, Oxford University Press, New York – Oxford.

Atanacković-Salčić, 1964. – Vukosava Atanacković-Salčić, Zaštita srednjovekovne nekropole u Gnojnicama kod Mostara, *NS, IX.*, Sarajevo.

Atanacković-Salčić, 1989. – Vukosava Atanacković-Salčić, Zaštitno arheološko istraživanje srednjovjekovne nekropole Stećci u Raškoj Gori kod Mostara, *NS, XVIII.- XIX.*, Sarajevo.

Babić Anto, O odnosima vazaliteta u srednjovjekovnoj Bosni, *GID BiH* 6, Sarajevo, 1954, 29-44.

Babić, Krunić, 2009.- Babić, Mirko – Slavica, Krunić, Preliminarni izvještaj sa zaštitnih iskopavanja srednjovjekovne nekropole Budak u Gornjim Potočarima kod Srebrenice, *Glasnik muzejskih radnika Republike Srpske*, br. 7, Banja Luka, 2009, 71-83.

- Bach, 1980. - Bach Ivan, Metalni dijelovi pojasa iz 14. stoljeća iz Bile kod Travnika, Zavičajni muzej Travnik, Zbornik 3, Godina XVI, Travnik 1980., 95 – 105.
- Bajo, 1973. – Ivana Bajo, Kamenjača – Vogošća, Sarajevo, Srednjovjekovna nekropola, *Arheološki pregled*, 15, 1973, Beograd, 120-121.
- Basler, 1976. – Đuro Basler, Orfički elementi u simbolici stećaka, *DP*, XXVI., Sarajevo.
- Basler, 1990. – Đuro Basler, *Kršćanska arheologija*, II. izdanje, Crkva na kamenu, Mostar.
- Benac, 1950. – Alojz Benac, *Radimlja*. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, I., Zemaljski Muzej, Sarajevo.
- Benac, 1951. – Alojz Benac, *Olovo*. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, II., Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd.
- Benac, 1952. – Alojz Benac, *Široki Brijeg*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, III., Zemaljski Muzej, Sarajevo.
- Benac, 1953. – Alojz Benac, Srednjovjekovni stećci od Slivna do Čepikuća, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku*, II., Dubrovnik.
- Benac, 1963. – O. Bihalji-Merin – Alojz Benac, *Stećci*, Prosveta, Beograd.
- Benac, 1982. – Alojz Benac, Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka, u: *Bogumilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja*, Makedonska akademija na naukite i umetnostite – SANU – ANU BiH, Skopje.
- Bešlagić, 1954. – Šefik Bešlagić, Stećci u dolini Neretve (s područja Jablaničkog jezera), *NS*, II., Sarajevo.
- Bešlagić, 1954.a – Šefik Bešlagić, *Kupres*. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, V., Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih vrijednosti BiH, Sarajevo.
- Bešlagić, 1956. – Šefik Bešlagić, Stari krstovi u Drežnici, *NS*, III., Sarajevo.
- Bešlagić, 1956.a – Šefik Bešlagić, Stećci kod Raške gore, *NS*, III., Sarajevo.
- Bešlagić, 1956.b – Šefik Bešlagić, Mastan Bubanjić, *GID BiH*, VII., Sarajevo.
- Bešlagić, 1956.-57. – Šefik Bešlagić, Stećci Duvanjskog polja, *Starinar*, Nova Serija, VII.-VIII., Beograd.
- Bešlagić, 1958. – Šefik Bešlagić, Stećci na Nekuku kod Stoca, *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*, knjiga XXI., Beograd.
- Bešlagić, 1959. – Šefik Bešlagić, Uređenje nekropole stećaka u Boljunima, *NS*, VI., Sarajevo.
- Bešlagić, 1959.a – Šefik Bešlagić, Selo Kosače i njegovi spomenici, *NS*, VI., Sarajevo.
- Bešlagić, 1959.b – Šefik Bešlagić, *Stećci na Blidinju*, JAZU, Zagreb.

- Bešlagić, 1960. – Šefik Bešlagić, Stećci u Gornjem Hrasnu, *NS*, VII., Sarajevo.
- Bešlagić, 1960.a – Šefik Bešlagić, Stećci u Opličićima, *NS*, VII., Sarajevo.
- Bešlagić, 1961. – Šefik Bešlagić, Boljuni. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, *Starinar*, Nova Serija, XII., Beograd.
- Bešlagić, 1962. – Šefik Bešlagić, *Kalinovik*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, VII., Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo.
- Bešlagić, 1962.a – Šefik Bešlagić, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci, *NS*, VIII., Sarajevo.
- Bešlagić, 1964. – Šefik Bešlagić, Stećci u Bitunjoj, *NS*, IX., Sarajevo. Bešlagić, 1964a. – Šefik Bešlagić, Novopronađeni natpisi na stećcima, *NS*, IX., Sarajevo.
- Bešlagić, 1964.b – Šefik Bešlagić, *Grborezi*. Srednjovjekovna nekropola, Zavod za zaštitu spomenika kulture SR BiH, Sarajevo.
- Bešlagić, 1965. – Šefik Bešlagić, Ljubinje – Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, *NS*, X., Sarajevo.
- Bešlagić, 1966. – Šefik Bešlagić, *Popovo*. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, VIII., Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo.
- Bešlagić, 1967. – Šefik Bešlagić, Trnovo – Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, *NS*, XI., Sarajevo.
- Bešlagić, 1967.a – Šefik Bešlagić, Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima, *NS*, XI., Sarajevo.
- Bešlagić, 1967.b – Šefik Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine IX., Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
- Bešlagić, 1969. – Šefik Bešlagić, Stećci okoline Kladnja, *NS*, XII., Sarajevo.
- Bešlagić, 1971. – Šefik Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Bešlagić, 1971.a – Šefik Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
- Bešlagić, 1972. – Šefik Bešlagić, Nevesinjski stećci, *NS*, XIII., Sarajevo.
- Bešlagić, 1973. – Šefik Bešlagić, Neki noviji rezultati istraživanja stećaka, u: *SBIEK*, Izdanja muzeja grada Zenice, III., Zenica.
- Bešlagić, 1978. – Šefik Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANU BiH, Djela, knjiga LIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 30, Sarajevo.
- Bešlagić, 1981. – Šefik Bešlagić, Armenski hačkari i naši stećci, *NS*, XIV.-XV., Sarajevo.
- Bešlagić, 1982. – Šefik Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Bešlagić, 2004. – Šefik Bešlagić, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo.

Binski, 1996. – Paul Binski, *Medieval Death. Ritual and Representation*, British Museum Press, London.

Bikić, 2010.- Vesna Bikić, *Vizantijski nakit u Srbiji*, Beograd, 2010.

Bogucka, 2006. – Maria Bogucka, *Death and Funeral Ceremonies in Poland in the 16th -17th Centuries*, u: *Tod und Trauer. Todeswahrnehmung und Traueritten in Nordeuropa*. Torsten Fischer/Thomas Riis (Hrsg.), Verlag Ludwig, Kiel.

Bojanovski, 1964. – Ivo Bojanovski, *Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku i njihova prethodna konzervacija*, NS, IX, Sarajevo.

Brandon, 1962. - Brandon S.G.F., *Man and his Destiny in the Great Religions*, Manchester University Press.

Bujak Edin, *Arheološka istraživanja srednjovjekovnih nekropola u Kopošićima kod Ilijaša i Divičanima kod Jajca, te popis stećaka na području Hadžića*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), knj. 4, Sarajevo, 2016., 87 – 97.

Bujak Edin, *Stećkopedija, Mladinska knjiga*, Sarajevo, 2018, 255-319

Busuladžić Adnan, *Kasnosrednjovjekovna nekropola u Čelebićima kod Konjica*, Godišnjak CBI ANUBIH, knj.34, 2007, 221-242

Carolyn Heighway, *Christian Origins at Gloucester: A Topographical Inquiry 2010*, 39-48, u *Christian Origins at Gloucester: A Topographical Inquiry* in M.Henig and N.Ramsey (eds) *Intersections: the archaeology and history of Christianity in England 400-1200 Papers in Honour of Martin Biddle and Birthe Kjolbye-Biddle* (BAR British Series 505 Oxford 2010).

Challet, 1965. – Jean Challet, *Bogumili i simbolika stećaka*, NS, X., Sarajevo.

Curl, 1980. – James Stevens Curl, *A Celebration of Death. An introduction to some of buildings, monuments, and settings of funerary architecture in the Western European tradition*, Charles Scribner's Sons, New York.

Čović, 1984. – Borivoj Čović, *Bronzano i željezno doba*, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo.

Čremošnik, 1950. – Irma Čremošnik, *Iskopavanje Crkvine u Zgošći 1948. g*, GZM, NS, IV.-V., 1949.-1950., Sarajevo.

Čremošnik, 1952. – Irma Čremošnik, *Srednjovjekovna kapa iz Bile kod Travnika*, GZM, NS, VII., Sarajevo.

Ćirković, 1964. – Sima M. Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, SKZ, Beograd.

Ćirković, 1973. – Sima M. Ćirković, *Odjeci rittersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka*, SBIEK, Zenica.

Ćorović, 1956. – Vladimir Ćorović, *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku*, NS, III., Sarajevo.

Ćorović Vladimir, *Kako je Radoslav Pavlović prodavao Dubrovčanima Konavlje (1423-1427)* GIČ 26, Beograd, 1927, 73-109.

Ćošković Pejo, Krstajnin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403.-1423.), *Croatica Christiana Periodica*, Časopis Instituta za crkvenu povijest, God.XIX, Broj 35, Zagreb 1995., 5.

Delimo, 1986. – Žan Delimo, *Greh i strah. Stvaranje osećanja krivice na Zapadu odXIV. do XVIII. veka*, I., Dnevnik, Novi Sad. Naslov originala: Jean Delumeau, *Le Peche et la Peur. La culpabilisation en Occident (XIIIe-XVIIIe siècle)*, Paris, 1983.

Dibi, 1989. – Žorž Dibi, *Vreme katedrala*, Nolit, Beograd. Naslov originala: Georges Duby, *Le Temps des cathédrales. L' art et la société 980-1420*, Editions Gallimard, 1976.

Dinić, 1967. – Mihailo Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, Posebna izdanja SAN, knjiga CCCXCVII., Odeljenje društvenih nauka, knjiga 54, Naučno delo, Beograd.

Dragičević – Vuletić Vukasović, 1891. – Tomo Dragičević – Vid Vuletić Vukasović, Starobosanski natpisi u Kalesiji, *GZM*, III., Sarajevo.

Dragičević – Vuletić Vukasović, 1892. – Tomo Dragičević – Vid Vuletić Vukasović, Starobosanski natpis iz Vlasenice (Birča), *GZM*, IV., Sarajevo.

Erdeljan, 1996. – Jelena Erdeljan, *Srednjovekovni nadgrobni spomenici u oblasti Rasa*, Arheološki institut Beograd, Posebna izdanja, 31 – Muzej "Ras" Novi Pazar, Beograd.

Fekeža, 2003. – Lidija Fekeža, Jezgra nahije (župe) Tilave i nekropola dijela porodice Pavlovića na Pavlovcu u Kasindolu, u: *Zemlja Pavlovića – srednji vijek i period turske vladavine*, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske i Univerzitet Srpsko Sarajevo, Naučni skupovi, knjiga V., Odeljenje društvenih nauka, knjiga 7., Banja Luka - Srpsko Sarajevo.

Fekeža, 2007. – Lidija Fekeža, Arheološka istraživanja i rekonstrukcija groblja sa stećcima na lokalitetu "Han" u selu Šabićima na planini Bjelašnici (Općina Trnovo), *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja*, knjiga 34, ANU BiH, Sarajevo.

Fekeža, 2008. – Lidija Fekeža, Stećci olovskog kraja, u: Zbornik radova sa Znanstvenog skupa: *Tristota obljetnica stradanja samostana i crkve u Olovu (1704.- 2004.)*, Franjevačka teologija, Sarajevo.

Fekeža, 2013. - Fekeža-Martinović, Lidija, Istraživanje nekropole stećaka u Tičićima kod Kaknja, *Naše Starine*, 22, 2013, 33-44.

Fekeža, 2015. - Lidija Fekeža, Pregled arheoloških istraživanja u 2010. i 2012. godini na lokalitetu Crkvina („Grčko groblje“) u Zgošći 19.07.-13.08.2010 i 04.-30.10.2012., *Naše starine*, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenik, Sarajevo 2015., Broj XXIII, 27-65.

Fekeža, 2016., - Lidija Fekeža, Istraživanja srednjovjekovnog groblja na lokalitetu Mašeti u Fazlićima, općina Travnik, *Godišnjak CBI ANUBiH*, 2016., 247 – 265.

Fekeža, 2015., Lidija Fekeža-Martinović, Arheološka iskopavanja srednjovjekovnog groblja na Glavici u Han Bili kod Travnika, *Godišnjak*, Centar za Balkanološka ispitivanja, knjiga 44, Sarajevo 2015, 267-287.;

Filipović, 2022. – Emir O. Filipović, Kotromanići, Sarajevo.

- C. Fisković, 1973. – Cvito Fisković, Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini, *SBIEK*, Zenica.
- I. Fisković, 1990. – Igor Fisković, Nadgrobna plastika humanističkog doba na našem primorju, u: *Dalmatinski prostori i stari majstori*, Biblioteka znanstvenih djela, 40, Književni krug, Split.
- I. Fisković, 2005. – Igor Fisković, Umjetnost gotičkog doba na tlu Bosne i Hercegovine, *Kolo – časopis Matice hrvatske*, 2, Zagreb.
- Fletcher, 1997. – Richard Fletcher, *The conversion of Europe. From Paganism to Christianity 371 – 1386 AD*, Harper Collins Publishers, London.
- Gilchrist, 1992. – Roberta Gilchrist, Christian bodies and souls: the archaeology of life and death in later medieval hospitals, u: *Death in Towns. Urban Responses to the Dying and the Dead, 100 – 1600*. Edited by Steven Bassett, Leicester University Press, Leicester, London and New York.
- Gilchrist, 2014., - Roberta Gilchrist, “Transforming medieval beliefs: the significance of bodily resurrection to Medieval burial rituals”, in: M. Prusac and R. Brandt (eds) *Ritual Changes and Changing Rituals. Function and Meaning in Ancient Funerary Practices*, Oxbow, 2014., 379-396.
- Glamočanin, 1980. - Glamočanin Fidreta, Međuputnica, Rebrovac, Zenica – srednjovjekovna nekropola, *Arheološki pregled*, 21, 1980, Beograd, 154-156.
- Glavaš, 1982. – Tihomir Glavaš, Iskopavanje preromaničke crkve u Vrucima kod vrela Bosne, *GZM, NS (A)*, 37, Sarajevo.
- Glavaš, 1989. – Tihomir Glavaš, Nekropola knezova Nikolića u Vranjevu Selu kod Neuma, *GZM, NS (A)*, 42/43, 1987./88., Sarajevo.
- Gunjača, 1955. – Stipe Gunjača, Prinos poznavanju porijekla i načina prijevoza stećaka, *IC*, V., Beograd.
- Hall, 1991. – James Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, Zagreb. Naslov originala: James Hall, *Dictionary of subjects and symbols in art*, 1974.
- Han, 1972., - Verena Han, La culture materiele des Balkans au Moyen Age a’ travers la dokumentation des Archives de Dubrovnik, *Balkanica III*, Beograd 1972. , 157-193;
- Hörmann, 1891. – Kosta Hörmann, Starobosanski natpis iz XV. vijeka, *GZM*, III., Sarajevo.
- Hrabak, 1953. – Bogumil Hrabak, Prilog datovanju hercegovačkih stećaka, *GZM, NS*, VIII., Sarajevo.
- Hrabak, 1956. – Bogumil Hrabak, O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dubrovčanina Đivana Pripčinovića, *GZM, NS*, Istorija i etnografija, XI., Sarajevo.
- Huizinga, 1991. – Johan Huizinga, *Jesen srednjeg vijeka*, Naprijed, Zagreb. Naslov izvornika: Johan Huizinga, *Herfstij der Middeleeuwen*.
- Ivić Aleksa, Radoslav Pavlović, Veliki vojvoda bosanski, *Letopis Matice Srpske*, sv.245, 246, Novi Sad, 1907.

Jakšić, 2004. – Nikola Jakšić, Pre-Romanesque Sarcophagi in Early Medieval Dalmatia, *Hortus Artium Medievalium*, Journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages, Vol. 10., Zagreb-Motovun.

Janson, 1986. – H. W. Janson, *Istorija umetnosti*, Prosveta, Beograd. Naslov originala: History of Art.

Jašarević – Antić, 2017. - Aleksandar Jašarević, Antić Snježana, Ecclesiam de Glasinac – arheološka istraživanja na Crkvini u Bjelosavljevićima, Godišnjak CBI ANUBIH, knj. 46, Sarajevo, 2017., 225 – 256.

Jireček, 1892. – Konstantin Jireček, Vlastela humska na natpisu u Veličanima, *GZM*, IV., Sarajevo.

Kajmaković, 1964. – Zdravko Kajmaković, Natpisi i krstače sa Gatačkog polja, *NS*, IX., Sarajevo.

Kajmaković, 1971. – Zdravko Kajmaković, *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo.

Kajmaković, 1973. – Zdravko Kajmaković, Neki ikonografski motivi na stećcima, u: *SBIEK*, Zenica.

Kajmaković, 1984. – Zdravko Kajmaković, Novi natpisi na stećcima, *NS*, XVI.-XVII., Sarajevo.

Karaman, 1954. – Ljubo Karaman, O bosanskim srednjovjekovnim stećcima, *Starohrvatska prosvjeta*, 3, Zagreb.

Karaman, 1991. – Ljubo Karaman, Starohrvatska umjetnost u Bosni i Hercegovini, u: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, Knjiga I., Drugo izdanje, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo.

Katić, 1954. – Lovre Katić, Stećci u Imotskoj Krajini, *Starohrvatska prosvjeta*, III., Zagreb. 131-169.

Kjølbbye-Biddle, 1992. – Birthe Kjølbbye-Biddle, Dispersal or concentration: the disposal of the Winchester dead over 2000 years, u: *Death in Towns*. Urban Responses to the Dying and the Dead, 100 – 1600. Edited by Steven Bassett, Leicester University Press, Leicester, London and New York.

N. Klaić, 1989. – Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.), Grafički Zavod Hrvatske, Zagreb.

Kliko Amir, Tepčija Stipan Batalo Šantić i njegovo doba : prilog historiji travničkog područja u srednjem vijeku, *Bosanski kulturni krug*, Travnik 2022.

Knezović, 2004. – Pavao Knezović, Pogled na europske književnosti u doba Vignja Miloševića, u: *Viganj i njegovo doba*, Gral, Široki Brijeg.

Kojić-Wenzel, 1968. – Ljubinka Kojić – Marian Wenzel, Veličani – srednjovekovna nekropola i pregled srednjovekovnog stakla Bosne i Hercegovine, *Starinar*, Nova Serija, knjiga XVIII.-1967., Beograd.

Kojić, 1963. – Kojić Ljubinka, Veličani, Trebinje - srednjovjekovna nekropola, *Arheološki pregled*, 5, 1963, Beograd, 145-147.

Korošec, 1952. – Paola Korošec, Srednjovjekovne nekropole okoline Travnika, *GZM, NS*, VII., Sarajevo.

Kovačević, 1961., Desanka Kovačević, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela XVIII, odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Sarajevo, 1961,

D. Kovačević, 1963. – Desanka Kovačević, Srednjovjekovni katuni po dubrovačkim izvorima, u: *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu održan 24. i 25. XI. 1961.*, Naučno društvo SR BiH, Posebna izdanja, knjiga II., Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 1, Sarajevo.

J. Kovačević, 1961. – Jovan Kovačević, Prvi klesari ćirilskih natpisa na Balkanu, *GZM, NS*, (A), XV.-XVI., Sarajevo.

J. Kovačević, 1961.a – Jovan Kovačević, Nadgrobnni natpis i reljef kaznaca Nespine, *GZM, NS*, (A), XV.-XVI., Sarajevo.

Le Goff, 1974. – Jacques le Goff, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, Jugoslavije, Beograd. Naslov originala: *La civilisation de l' occident medieval*, B. Arthaud, Paris, 1965.

Leksikon, 1979. – Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Ledić Fidreta, Međuputnica, Rebrovac, Zenica – srednjovjekovna nekropola, *Arheološki pregled*, 21, Beograd, 1980, 154 – 156;

Ledić Fidreta, Međuputnica, Rebrovac, Zenica – srednjovjekovna nekropola, *Arheološki pregled*, 22, Beograd, 1981, 153-155.

LE GOFF JACQUES Nastanak čistilišta, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci, Novi Sad, 1992, 211-215.; Naslov originala Jacques Le Goff, *La naissance du Purgatoire*, Gallimard, Paris, 1981.

LE GOFF JACQUES Srednjovjekovni imaginarij, Eseji, Izdanja antiBARBARUS; Zagreb, 1993., 132.; Naslov izvornika, Jacques Le Goff, *L 'imaginaire médiéval essais*, Gallimard, Éditions Gallimard, 1985., prijevod Melita Svetl.

Lilek Emilijan, Riznica porodice “Hranići” (nadimak Kosače), *GZM I/2*, Sarajevo, 1889., str. 18-19;

Lovrenović Dubravko, Na klizištu povijesti: Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387 – 1463, Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2006;

Lovrenović Dubravko, Profani teror – sveta retorika. Kako je bosanski vojvoda Radoslav Pavlović postao opaki pataren, bič katoličke vjere, *Bosna franciscana* br.31, Sarajevo, 2009, 129 – 187;

Lovrenović Dubravko, Topografija stećaka u BiH, Groblja stećaka – gradovi mrtvih, u: Izložba: STEĆCI, 4. rujna 2008. – 2. Studenog 2008., Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2008.

Lovrenović Dubravko, STEĆCI – bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka, II. Dopunjeno izdanje, Rabić, Sarajevo, 2010.

Lopez, 1978. – Roberto Lopez, *Rođenje Evrope. Stoljeća V.-XIV.*, Školska knjiga, Zagreb. Naslov originala: *La nascita dell'Europa. Secoli V-XIV*, Armand Colin, Paris.

Marijanović, 1984. - Marijanović Brunislav, Mlađe kameno doba. u: *Visoko i okolina kroz historiju, I, Prehistorija, antika I srednji vijek* (autori: Pavao Anđelić, Ivo Bojanovski, Borivoj Čović i Brunislav Marijanović). Visoko: Skupština opštine Visoko, 1984., 16-22;

Mazalić, 1939. – Đoko Mazalić, Starine po okolini Sarajeva, *GZM*, LI., Sarajevo.

Mazalić, 1952. – Đoko Mazalić, Stari grad Jajce, *GZM*, NS, VII., Sarajevo.

Mazalić, 1959. – Đoko Mazalić, Konzervatorski zahvat na Batalovoj grobnici i njezin

Meier, 2002. - Meier Thomas, Die Archäologie des mittelalterlichen Königsgrabes im christlichen Europa, *Mittelalter-Forschungen*, Herausgegeben von Bernd Schneidmüller und Stefan Weinfurter, Band 8, Jan Thorbecke Verlag Stuttgart, 2002.

Mijušković, 1961. – Jovanka Mijušković, Humska vlasteoska porodica Sankovići, *IČ*, XI./1960., Beograd.

Meaney, 2003. – Audrey L. Meaney, Anglo-Saxon and Early Christian Attitudes to the Dead, u: *The Cross goes North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300- 1300*, Edited by Martin Carver, York Medieval Press, The University of York.

Mikić, 1982. – Živko Mikić, Dinaridi srednjovekovne nekropole Pavlovac kod Sarajeva, *GZM*, NS (A), 37, Sarajevo.

Mikić, 1990. – Živko Mikić, Prilog antropološkoj problematici stećaka, *Glasnik Srpskog arheološkog društva*, 6, Beograd.

Mikić, 2002. – Živko Mikić, O fizičkoj antropologiji u Bosni i Hercegovini, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knjiga 30, ANU BiH, Sarajevo-Frankfurt am Main- Berlin-Heidelberg.

Miletić, 1955. – Nada Miletić, Nalaz ranosrednjovekovnih fibula iz Rajlovca, *GZM*, NS, (A), X., Sarajevo.

Miletić, 1956. – Nada Miletić, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca, *GZM*, NS, (A), XI., Sarajevo.

Miletić, 1961. – Nada Miletić, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca (Rezultati naknadnih iskopavanja), *GZM*, NS, (A), XV.-XVI., Sarajevo.

Miletić, 1963. – Nada Miletić, Nakit i oružje IX.-XII. veka u nekropolama Bosne i Hercegovine, *GZM*, NS, (A), XVIII., Sarajevo.

Miletić, 1963. - Miletić Nada, *Nakit u Bosni i Hercegovini, katalog*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1963.

Miletić, 1964. – Nada Miletić, Marian Wenzel, Bosnian and Herzegovinian Tombstones – Who made them and why, *Südost Forschungen*, XXI., R. Oldenbourg, München, 1962., 102.-143. (recenzija)

Miletić, 1982. – Nada Miletić, *Stećci*, Umetnost na tlu Jugoslavije, Beograd-Zagreb- Mostar.

Miletić, 1982.a – Nada Miletić, Stećci – arheološki i likovni aspekt, u: *Bogumilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja*, Makedonska akademija na naukite i umetnostite – SANU – ANU BiH, Skopje.

Miletić, 2003. – Nada Miletić, Neke karakteristike stećaka zemlje Pavlovića, u: *Zemlja Pavlovića – srednji vijek i period turske vladavine*, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske i Univerzitet Srpsko Sarajevo, Naučni skupovi, knjiga V., Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 7., Banja Luka – Srpsko Sarajevo.

Miletić, 1961. - Miletić Nada, Grudine, Čipuljić, Bugojno – nekropola, *Arheološki pregled*, 3, 1961, 133-134.

Miletić, 1965. - Miletić Nada, Grudine, Čipuljić, Bugojno – srednjovekovna nekropola, *Arheološki pregled*, 7, 1965, 176-177.

Miletić, 1966. - Miletić Nada, Grudine, Čipuljić, Bugojno – srednjovekovna nekropola, *Arheološki pregled*, 8, 1966, 159.

Miletić, 1968. - Miletić Nada, Grudine, Čipuljić, Bugojno – srednjovekovna nekropola, *Arheološki pregled*, 10, 1968, 181.

Miletić, 1970. - Miletić Nada, Grudine, Čipuljić, Bugojno – srednjovekovna nekropola, *Arheološki pregled*, 12, 1970, 179-180.

Miletić, 1971. - Miletić Nada, Grudine, Čipuljić, Bugojno – srednjovekovna nekropola, *Arheološki pregled*, 13, 1971, 87.

Miletić, 1974. - Miletić Nada, Grudine, Čipuljić, Bugojno – srednjovekovna nekropola, *Arheološki pregled*, 16, 1974, 120-122.

Miletić, 1982. - Miletić Nada, Grudine, Čipuljić, Bugojno – srednjovekovna nekropola, *Arheološki pregled*, 23, 1982, 172.

Milošević, 1986.-1987. – Ante Milošević, Prežitak poganskog obreda sahranjivanja na stećcima, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 26, Regionalni Zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu, Split.

Milošević, 1991. – Ante Milošević, *Stećci i Vlasi*. Stećci i vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni, Regionalni Zavod za zaštitu spomenika kulture, Split.

Milošević, 2012. - Milošević Ante, Ranosrednjovjekovni reljef iz Malog Čajna kod Visokog s dodatnim natpisom velikog kaznaca Nespina, *Godišnjak CBI ANUBIH* 41, Sarajevo 2012., 187-200.

Mušeta-Aščerić, 1979. – Vesna Mušeta-Aščerić, Hrešanski mramorovi, *GZM, NS, (A)*, XXXIII./1978., Sarajevo.

Mušeta-Aščerić, 1986. – Vesna Mušeta Aščerić, Ostaci srednjovjekovne toponomastike na području župe Vrhbosne, *GZM, NS (A)*, 40/41, Sarajevo.

Mušeta – Aščerić 2002., Vesna Mušeta - Aščerić, Bosanski stil, jedna od osobenosti bosanskog srednjovjekovlja, Naučnoistraživački institut “IBN SINA” Sarajevo, Znakovi vremena, jesen 2002. Vol. 5, broj 17, 2002., 116 – 135;

Mutapčić, 1982. – Snježana Mutapčić, Pavlovac (nekropola stećaka), *GZM, NS (A)*, 37, Sarajevo.

Mrgić, 2003. - Mrgić Jelena, *Povelja bana Tvrtka knezu Vukcu Hrvatiniću*, u: Stari srpski arhiv, knjiga 2, Laktaši, 2003.

Nilević, 1978, - Nilević Boris, Vojvoda Ivaniš Pavlović, Prilozi br. 14-15, god. XIV, Sarajevo, 1978, 349 – 361;

Nilević, 1979.- Nilević Boris, Iz života posljednjih Pavlovića, GDI BiH XXVIII-XXX, Sarajevo, 1979, 59 – 74;

Nilević, 1980. - Nilević Boris, Učešće vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića u političkom životu srednjovjekovne Bosne, Prilozi br.17, god.XVI, Sarajevo, 1980, 61 – 68;

Nilević 2010. – Nilević Boris, Posljednji Pavlovići – Bosna sredinom XV stoljeća, Historijska traganja br.5, Sarajevo, 2010, 13 – 64. posthumno objavljeni magistarski rad Borisa Nilevića u redakciji Esada Kurtovića.

Nazarova, 2006. – Eugeniya Nazarova, Funeral Traditions in the Russian North (13th – 19th Centuries), u: *Tod und Trauer. Todeswahrnehmung und Trauerriten in Nordeuropa*. Torsten Fischer/Thomas Riis (Hrsg.), Verlag Ludwig, Kiel.

Norris, 1992. – Malcolm Norris, Later medieval monumental brasses: an urban funerary industry and its representation of death, u: *Death in Towns. Urban Responses to the Dying and the Dead, 100 – 1600*. Edited by Steven Bassett, Leicester University Press, Leicester, London and New York.

Palameta, 1995. – Miroslav Palameta, Kršćanska simbolika na stećcima, *Napredak – Hrvatski narodni godišnjak za 1996.*, godina XLIV., Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo.

Palameta, 1996. – Miroslav Palameta, Stećci i njihov kulturološki kontekst (Prilog reinterpretaciji kulturološke tradicije), u: *Uz 600. obljetnicu Dabišine povelje i spomena Veljaka (1395. – 1995.)*. Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme – Zbornik, ZIRAL, Mostar.

Palameta, 1996.a – Miroslav Palameta, Kršćanska simbolika na stećcima u okolini Počitelja s obzirom na neke povijesne probleme, u: *Zbornik znanstvenog simpozija: "Povijest hrvatskog Počitelja" – Čapljina 16. – 17. II. 1996.*, Humski zbornik, Čapljina – Zagreb.

Palameta, 2004. – Miroslav Palameta, Odjeci gotike na stećcima, *Status – magazin za kulturu i društvena pitanja*, 2, veljača/ožujak 2004., Mostar.

Petrović, 1999. - L. Petrović, *Kršćani bosanske crkve ("Kr'stiani cr'kve bos'nske")*, Drugo izdanje, Svjetlo riječi – ZIRAL, Sarajevo – Mostar.

Perić Slaviša – Pudarić Svetozar, Zidine/Arnautovići kod Visokog. Višeslojno nalazište. Ljubljana: *Arheološki pregled*, Savez arheoloških društava Jugoslavije, 1990; 29 (1988); 67-70.

Petrinec Maja, Nalazi u grobovima ispod stećaka, Izložba: STEĆCI, 4. rujna 2008. – 2. Studenog 2008., Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2008., 246

Popović Marko, Crkvina u Paniku, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija (Arheologija)*, XXVII-XXVIII, 1972/1973, Sarajevo, 361-362

Popović Marko, Crkvina Ružica kraj vrela Trebišnjice, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, knj.4, Beograd 2004, 67-80.;

Popović Marko, Vrelo Trebišnjice, Crkvina Ružica, *Arheološki pregled*, 9, 1967, 162-163.

Popović Marko, Crkvina u Paniku, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija (Arheologija)*, XXVII-XXVIII, 1972/1973, Sarajevo, 347-375.

Popović, 1992. – Danica Popović, *Srpski vladarski grob u srednjem veku*, Institut za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta, Studije 9, Beograd.

Radojčić, 1961. – Svetozar Radojčić, Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka, *LMS*, knj. 387/1, Novi Sad.

Radojković, 1966. – Bojana Radojković, Srebrna čaša vlastelina Sanka, Poseban otisak iz zbornika za likovne umetnosti, 2, MS.

Radojković, 1973. – Bojana Radojković, Zapadni uticaji na primenjenu umetnost Bosne u XIV. i XV. veku, *SBIEK*, Zenica.

Radojković, - Bojana Radojković, Nakit kd Srba od XII do XVIII veka, Beograd, 1969.

Rakić, 1984. – Svetlana Rakić, Predstave figura pokojnika na stećcima, *NS*, XVI.- XVII., Sarajevo.

Radonić Jovan, *O knezu Pavlu Radenoviću*, Priložak istoriji Bosne krajem XIV i početkom XV veka, *Letopis Matice Srpske*, knj.211, 212, Novi Sad, 1902;

Radoja, Milka, “Izvještaj za zaštitnih arheoloških istraživanja obavljenih na lokalitetu Mramorje u Međurječju, opština Čajniče”, Muzej Republike Srpske, Banja Luka, 1998.

Rengjeo, 1943. – Ivan Rengjeo, Novci bosanskih banova i kraljeva, *GZM*, Sarajevo.

Sergejevski, 1938. – Dimitrije Sergejevski, Kasno-antički spomenici iz okolice Jajca, *GZM*, god. L, Sarajevo.

Sergejevski, 1942. – Dimitrije Sergejevski, Srednjevjekovna groblja u Stuparima i Rastiku, *GZM*, LIII./1941., Sarajevo.

Sergejevski, 1952. – Dimitrije Sergejevski, *Ludmer*, Srednjevjekovni nadgrobnici spomenici BiH, IV., Zemaljski Muzej, Sarajevo.

Sergejevski, 1953. – Dimitrije Sergejevski, Slike pokojnika na našim srednjevjekovnim nadgrobnim spomenicima, *GZM, NS*, VIII., Sarajevo.

Sijarić, 2004. – Mirsad Sijarić, Mačevi, 10. – 15. stoljeća iz Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo, 2004.

Sijarić Mirsad, Hladno oružje iz Bosne i Hercegovine, Univerzitet u Sarajevu – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2014.

Skarić, 1928. – Vladislav Skarić, Jedan slovenski uzor bosanskih mramorova (stećaka), *GZM*, XL., Sarajevo.

Skarić, 1934. – Vladislav Skarić, Grob i grobni spomenik gosta Milutina na Humskom u fočanskom srezu, *GZM*, XLVI., Sarajevo.

Sokol, 1980. – Vladimir Sokol, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici neretvanskog područja, u: *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Split, 1980.

Soldo Maja, Zaštitno istraživanje kasnosrednjovjekovnog groblja kod osnovne škole u Kočerinu, Godišnjak CBI ANUBH, knjiga 45, Sarajevo 2016, 205 – 214.

Soldo Maja, Tino Tomas, Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja kasnosrednjovjekovnog groblja sa stećcima na nalazištu Ričina (Posušje), *Starohrvatska prosvjeta* III. Serija – svezak/vol. 46/2019, 167 – 187.

Stratimirović, 1891. – Đorđe pl. Stratimirović, Srednjovjekovno groblje kod Zgošće, *GZM*, III., Sarajevo.

Stratimirović, 1926. – Đorđe Stratimirović, Zgoščanski stećak, *GZM*, XXXVIII., Sarajevo.

Šidak, 1937. – Problem "bosanske crkve" u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca (Prilog rješenju tzv. bogumilskog pitanja), *Rad JAZU*, 259., Zagreb

Tošić, 1998. – Đuro Tošić, Porodica Miloradović-Stjepanović iz vlaškog roda Hrabrena, *Istorijski zapisi*, LXXI./3.-4., Podgorica.

Tomičić, 1975. – Ljiljana Tomičić, Prilog izučavanju srednjovjekovnog stakla u Bosni – čaša iz Kaknja, 183 – 187, u: *Srednjovjekovno staklo na Balkanu (V-XV)*, SANU, Balkanološki institut, Posebna izdanja, Knj.3, Beograd, 1975.

Truhelka 1891. – Ćiro Truhelka, Starobosanski mramorovi, *GZM*, III., Sarajevo.

Truhelka, 1891.a – Ćiro Truhelka, Novi postupak pri snimanju natpisa, *GZM*, III., Sarajevo.

Truhelka, 1891.b – Ćiro Truhelka, Stari bosanski natpisi, *GZM*, III., Sarajevo.

Truhelka, 1892. – Ćiro Truhelka, Nekoliko hercegovačkih natpisa, *GZM*, IV., Sarajevo.

Truhelka, 1892.a – Ćiro Truhelka, Stari hercegovački natpisi, *GZM*, IV., Sarajevo.

Truhelka, 1892.b – Ćiro Truhelka, Stari hercegovački natpisi, *GZM*, IV., Sarajevo.

Truhelka, 1895. – Ćiro Truhelka, Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne, *GZM*, VII., Sarajevo.

Truhelka, 1895.a – Ćiro Truhelka, Stari bosanski natpisi, *GZM*, VII., Sarajevo.

Truhelka, 1895.b – Ćiro Truhelka, Starobosanski natpisi, *GZM*, VII., Sarajevo.

Truhelka, 1914. – Ćiro Truhelka, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne, *GZM*, Sarajevo.

Truhelka, 1991. – Ćiro Truhelka, Sredovječni stećci Bosne i Hercegovine, u: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, Knjiga I., Drugo izdanje, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo.

Truhelka, 1991.a – Ćiro Truhelka, Bosanska narodna (patarenska) crkva, u: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, Knjiga I., Drugo izdanje, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo.

Tuchman, 1984. – Barbara Tuchman, *Daleko zrcalo. Zlosretno XIV. stoljeće*, II., Grafički zavod Hrvatske, Zagreb. Naslov izvornika: *A Distant Mirror. The Calamitous 14th Century*, Penguin Books, 1978.

Valk, 2003. – Heiki Valk, Christianisation in Estonia: A Process of Dual-Faith and Syncretism, u: *The Cross goes North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300-1300*, Edited by Martin Carver, York Medieval Press, The University of York

Vego, 1954. – Marko Vego, *Ljubuški*, Srednjevjekovni nadgrobnji spomenici BiH, VI., Zemaljski Muzej, Sarajevo.

Vego, 1955. – Marko Vego, Nadgrobnji spomenici porodice Sankovića u selu biskupu kod Konjica, *GZM, NS (A)*, X., Sarajevo.

Vego, 1957. – Marko Vego, Nadgrobnji spomenici porodice Sankovića u selu biskupu kod Konjica (Nastavak), *GZM, NS (A)*, XII., Sarajevo.

Vego, 1958. – Marko Vego, Crkva u Razićima kod Konjica, *GZM, NS (A)*, XIII., Sarajevo.

Vego, 1959. – Marko Vego, Novi i revidirani ćirilski natpisi iz župe Broćno u Hercegovini, *GZM, NS (A)*, XIV., Sarajevo.

Vego, 1959.a – Marko Vego, Arheološko iskopavanje u Zavali, *GZM, NS (A)*, XIV., Sarajevo.

Vego, 1961. – Marko Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, *GZM, NS (A)*, XV.-XVI., Sarajevo.

Vego, 1961.a – Marko Vego, *Historija Broćna od najstarijih vremena do turske okupacije*, Sarajevo.

Vego, 1963. – Marko Vego, Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika, *GZM, NS (A)*, XVIII., Sarajevo.

Vego, 1964. – Marko Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine (nastavak), *GZM, NS (A)*, XIX., Sarajevo.

Vego, 1973. – Marko Vego, Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca, *SBI EK*, Zenica.

Vība, 2006. – Solvita Vība, Funeral Traditions in Medieval Latvia: Sources and Problems for Research, u: *Tod und Trauer. Todeswahrnehmung und Traueritten in Nordeuropa*. Torsten Fischer/Thomas Riis (Hrsg.), Verlag Ludwig, Kiel.

Vidović, 1954. – Drago Vidović, Simbolične predstave na stećcima, *NS*, II., Sarajevo.

Vidović, 1954a. – Drago Vidović, Pretstava kola na stećcima i njihovo značenje, Poseban otisak iz *GZM, NS*, IX., Sarajevo.

- Vidović, 1956. – Drago Vidović, Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici u okolini Zvornika, *NS*, III./1955., Sarajevo.
- Vučić Edita, Lukačević Marijana, Rezultati arheoloških istraživanja kasnosrednjovjekovnog groblja sa stećcima na lokalitetu Krešića greblje, Hercegovina 8, Mostar 2022, 7 – 52.
- Wenzel, 1962. – Marian Wenzel, Bosnian and Herzegovinian tombstones – who made them and why, *Südost Forschungen*, XXI, R. Oldenbourg, München.
- Wenzel, 1962.a – Marian Wenzel, O nekim simbolima na dalmatinskim stećcima, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 14, Konzervatorski Zavod Dalmacije u Splitu, Split.
- Wenzel, 1965. – Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Wenzel, 1999. – Marian Wenzel, *Bosanski stil na stećcima i metalu – Bosnian Style on Tombstones and Metal*, Biblioteka "Kulturno naslijeđe BiH", Sarajevo-Publishing.
- Wenzel, 1965., Analiza nekih nalaza stakla iz Hercegovine, u: Srednjovjekovno staklo na Balkanu (V-XV), SANU, Balkanološki institut, Posebna izdanja, Knj.3, Beograd, 1975., 197-215.
- Zadro Dejan, Ostavština Carla Patscha u Münchenskom Südost-Institutu. Sarajevo: Bosna franciscana: časopis Franjevačke teologije Sarajevo, 2003; god. XI, br. 18; 250-266;
- Zadro Dejan, Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovićima kod Visokog) Kritički osvrt na dosadašnja arheološko-povijesna istraživanja, *Prilozi*, 33, Sarajevo, 2004., 59-100.
- Zečević, 2001. – Emina Zečević, O pojmu stećak, *Glasnik srpskog arheološkog društva*, 17., Beograd.
- Zečević, 2005. – *Mramorje. Stećci u Zapadnoj Srbiji*, Srpsko arheološko društvo, Posebna izdanja, 3., Beograd.
- Zelenika, 1962. – Anđelko Zelenika, Prilozi za proučavanje srednjovjekovnih nekropola stećaka na Radimlji i Ošaničkoj Gorici kod Stoca, *NS*, VIII., Sarajevo.
- Zelenika, 1994. – Anđelko Zelenika, Stećci Livanjskog područja, u: *Livanjski kraj u povijesti*, Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika – Općinsko Hrvatsko vijeće obrane, Split-Livno.
- Zelenika, 2004. – Anđelko Zelenika, Prijenos kočerinske ploče koncem 19. stoljeća i arheološko istraživanje groba Vignja Miloševića, u: *Viganj i njegovo doba*, Gral, Široki Brijeg.
- Žeravica, 1982. – Lidija Žeravica, Grobovi ispod stećaka na Pavlovcu kod Sarajeva, *GZM, NS (A)*, 37, Sarajevo.

BIOGRAFIJA

Midhat (Zakir) Dizdarević, rođen 4. oktobra 1981. godine u Visokom. Osnovno i srednje obrazovanje završio u Visokom. Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, na katedri za arheologiju, 2011. godine završio I ciklus studija arheologije, a potom i na odsjeku za historiju 2015. godine diplomirao studij historije. U okviru CEPUS razmjene proveo ljetni semestar 2013. godine na odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilištu u Zagrebu.

U periodu od 01.01.2015. do 31.12.2015. godine angažovan na mjestu arheologa u Zavodu za zaštitu spomenika pri Federalnom ministarstvu kulture i sporta. Tokom školske 2016/2017. godine sticao iskustvo u JU „Stari Ilijaš“ u Ilijašu. Tokom školske 2017/2018. i 2018/2019. godine angažovan kao nastavnik historije u JU „Stari Ilijaš“ u Ilijašu.

Tokom studija arheologije učestvovao na nekolicini arheoloških istraživanja i edukacija:

- Koridor Vc (Visoko, Kakanj);
- Firuz – begov hamam u Sarajevu;
- Arheološki kompleks džamija na Hisetima;
- Ferhadija džamija u Sarajevu;

Tokom angažmana 2015. godine u Zavodu za zaštitu spomenika pri Federalnom ministarstvu kulture i sporta obavljao poslove arheologa, rekognoscirao i učestvovao ispred Zavoda na sljedećim lokalitetima:

- Koridor Vc (lokaliteti Kakanj i Zenica);
- Kopošići Ilijaš (Bernarda Teklić, Midhat Dizdarević, Izrada projekta istraživanja i zaštite nekropole stećaka Kopošići kod Ilijaša);
- Dajanli hadži Ibrahimovo turbe;
- Livno i Tomislavgrad (rekognosciranje tumula i srednjovjekovnih nekropola);
- Mile - Visoko (izrada studije opravdanosti za Vladu FBiH po pitanju izmještanja saobraćajnice iz areala nacionalnog spomenika i značaj lokaliteta za kulturno – historijsko naslijeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2015.)
- Butmir – Ilidža nalazište neolitske kulture (nadzor: Bernarda Teklić, Midhat Dizdarević)

Od 2017. godine inicirao i realizirao nekoliko projekata iz kulture, kulturno – historijskog naslijeđa općine Ilijaš od kojih se izdvajaju:

- Spomenici kulturno – historijskog naslijeđa općine Ilijaš (rekognosciranje, ubiciranje, valorizacija i prezentacija kulturno – historijskih spomenika općine Ilijaš, Ilijaš 2017.)
- Popis stećaka i nišana općine Ilijaš 2017-2023.
- Inicijativa za pokretanje Zavičajnog muzeja Ilijaš, Strategija razvoja općine Ilijaš 2021.-2027.

U toku i po okončanju studija iz područja interesovanja (kultura, umjetnost, kulturno – historijsko naslijeđe) objavio nekoliko prikaza, stručnih osvrti i radova, te niz izložbi i medijskih članaka.

STRUČNI RADOVI:

- Midhat Dizdarević, Nekropola stećaka Sudići – Nadgaj, Prilog ubiciranju i istraživanju nepoznatih nekropola stećaka ilijaškog kraja, Bosna Franciscana, Časopis Franjevačke teologije Sarajevo, Godina XXX, Broj 56, Sarajevo 2022., 101-121.
- Midhat Dizdarević, Nekropola stećaka Sudići – Borak, Prilog ubiciranju i arheološkom istraživanju nepoznatih nekropola stećaka ilijaškog kraja, Bosna Franciscana, Časopis Franjevačke teologije Sarajevo, Godina XXXI, Broj 59, Sarajevo 2023., 91-115.
- Midhat Dizdarević, Prikaz ruke na stećcima ilijaškog kraja, Prilog ubiciranju i arheološkom istraživanju nepoznatih nekropola stećaka ilijaškog kraja, NAŠE STARINE, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika, Sarajevo 2023., 19-30.

PRIKAZI:

- Vesna Bikić, Vizantijski nakit u Srbiji, modeli i nasleđe, Arheološki institut Beograd, Posebna izdanja 48, Beograd 2010, 207 str. Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) Knj. XVI/2, Sarajevo 2012., str. 422-425.
- Maja Petrinc, Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države, Split, 2009, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja, ANUBiH, Knjiga 41, Sarajevo, 2012, 273 – 276.
- Miroslav Palameta, Miro Raguž, Marinko Šutalo, Tajna Boljuni – The Mystery of Boljuni, Mostar 2012, Bosna Franciscana, 38, 2013.
- Emina Zečević, Mramorje, Stećci u zapadnoj Srbiji, Srpsko arheološko društvo. Posebna izdanja 3, Beograd, 2005., 224. Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) Knj. XVII/3, Sarajevo 2014., str. 400-405.

- Emina Zečević, Nakit Novog Brda – iz Arheološke zbirke poznog srednjeg veka, Narodni muzej u Beogradu, Beograd, 2006, 301.str. Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) Knj. XVII/3, Sarajevo 2014., str. 405-409
- Stećci – katalog izložbe, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb 2008, 293 str., ur. Jasminka Poklečki Stošić, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Elektronska izdanja, Serija: Prikazi i osvrti, Svezak 5, Sarajevo 2014.

IZLOŽBE:

- Izložba: Spomenici kulturno – historijskog naslijeđa općine Ilijaš, februar – mart 2020. godine, KSC Ilijaš, „Bosansko mramorje 2020.“
- Izložba „Nišani nahije Dubrovnik 2022.“
- Izložba: Nacionalni spomenici BiH na ilijaškom području, Ilijaš 2023.
- Koautorska izložba: dr. Suvada Lelo, dr. Mirzeta Lelo, Midhat Dizdarević, „Kovanice korištene na području Ilijaša i BiH od antike do danas“, Ilijaš 2023.

UČEŠĆE NA MEĐUNARODNOM SKUPU:

- Učešće na Međunarodnom naučnom skupu „Šefik Bešlagić i stećci“ održanom na Filozofskom fakultetu u Sarajevu od 9. 05. do 10.05.2014. godine sa referatom „Pregled arheoloških istraživanja srednjovjekovnih porodičnih nekropola na prostoru današnje Bosne i Hercegovine.“

PRILOZI U SEDMIČNICIMA, MEDIJIMA I INTERNET PORTALIMA:

Stećci u Ilijašu i okolnim mjestima, Kraljeva zemlja kao dom kamenih spavača, Časopis STAV, BROJ 367, GODINA VIII, Sarajevo, 18.03.2022., str.72-74.

- <https://radioilijas.ba/spomenici-kulturno-historijskog-naslijedja-opcine-ilijas-stecci-i-nisani-neophodna-veca-briga-i-zastita/>
- <https://ilijas.net/bosansko-mramorje-spomenici-kulturno-historijskog-naslijedja-opcine-ilijas-2/>